“Türk dünyası gənc tədqiqatçılar dərnəyi”nın Araşdırmaları

№ 3(3)
2019

BAKI DÖVLƏT UNİVERSİTETİ
TARİX FAKÜLTƏSİ

№3(3) 2019

“Türk dünyası gənc tədqiqatçılar dərnəyi”nin Araşdırmaları

Bakı Dövlət Universiteti və Tarix fakültəsinin 100 illik yubileyinə həsr edilir

3

Bakı - 2019

Tarix fakültəsi Elmi Şurasının 30 may 2019-cu il tarixli qərarı ilə çapa məsləhət görülmüşdür (protokol №6).

Redaksiya heyəti:
(əlifba sirası ilə)

t.ü.f.d. Arzu MƏMMƏDOVA	- Azərbaycan tarixi (təbiət fakültələri üzrə) kafedrası
t.ü.f.d. Aynur HÜSEYNOVA	- Qafqaz tarixi kafedrası
t.ü.f.d. Aynur MƏMMƏDOVA	- Slavyan ölkələri tarixi kafedrası
t.ü.f.d. Bəymirzə ŞABİYEV	- Azərbaycan tarixi (təbiət fakültələri üzrə) kafedrası
t.ü.f.d. Elvira LƏTİFOVA	- Qədim dünya və orta əsrlər tarixi kafedrası
t.ü.f.d. Kəmalə NƏCƏFOVA	- Azərbaycan tarixi (hümanitar fakültələr üzrə) kafedrası
t.ü.f.d.Kərəm MƏMMƏDOV	- Arxeologiya və Etnoqrafiya kafedrası
t.ü.f.d. Qismət DAVUDOV	- Asiya və Afrika ölkələri tarixi kafedrası
t.ü.f.d. Rövşən HƏTƏMOV	- Avropa və Amerika ölkələrinin yeni və müasir tarixi kafedrası
t.ü.f.d. Sevinc QASIMOVA	- Mənbəşünaslıq, Tarixşünaslıq və metodika kafedrası
t.ü.f.d. Sevinc RUİNTƏN	- Türk xalqları tarixi kafedrası
t.ü.f.d. Səidə QULİYEVA	- Dünya azərbaycanlıları tarixi ETL

Ingilis dilində məqalələr üzrə məsul

Cavid ƏLİSGƏNDƏRLİ	- Türk Dünyası Gənc Tədqiqatçılar Dərnəyi

© Türk Dünyası Gənc Tədqiqatçılar
Dərnəyinin Araşdırmaları, 2017

Redaksiyadan

Bakı Dövlət Universiteti "Türk xalqları tarixi" kafedrasının 25 illik yubileyi münasibətilə 2017-ci ildən nəşrinə başlanmış "Araşdırmalar" kafedranın nəzdində fəaliyyət göstərən "Türk dünyası gənc tədqiqatçılar" dərnəyinin jurnalı olaraq təsis edilmişdir. İldə 1 sayının nəşr olunması, kafedranın və fakültə Elmi Şurasının qərarları ilə çapa məsləhət görülməsinə qərar verilib. Jurnalda yalnız tələbə məqalələrinin nəşri nəzərdə tutulur. Məqalələr 4 dildə qəbul edilir: Azərbaycan, türk, rus və ingilis dillərində. Jurnalda Türk dünyasının gənc tədqiqatçılarının tarix üzrə araşdırmaları ilə bərabər, həm də ümumilikdə gənc tarixçi tələbələrin Türk dünyası ilə bağlı araşdırmaları dərc edilir.

2019-cu il tarixli 3-cü sayımız tələbəsi/əməkdaşı olduğumuz Bakı Dövlət Universiteti və Tarix fakültəsinin 100 illik yubileyinə həsr edilir.

"Cümhuriyyətimizin əvəzsiz yadigarı, 2019-cu ildə 100 illik yubileyini qeyd etdiyimiz zəngin elm və tədris ənənələrinə malik Universitetimiz onu yaradanların, həmçinin fəaliyyət göstərdiyi dönəmdə rastlaşdığı heç bir çətinliyə baxmayaraq, onu yaşatmağı bacaranların adına layiq tədris və elm ocağı olaraq qalmaqdadır. Universitetimizin bundan sonra da fəxr ediləcək tədris və elm mərkəzi olaraq qalması isə bu gün Universitetdə çalışan və təhsil alan hər kəsdən, yəni hər birimizdən asılıdır. Bu vəzifənin öhdəsindən gəlmək üçün hər birimizin, hazırda qeyd etməkdə olduğumuz 100 yaşımıza uyğun müdriklik nümayiş etdirməsinin kifayət olacağını hesab edirik".

Professor Əsməd Muxtarova
Türk xalqları tarixi kafedrasının müdiri

Türk dünyası
Gənc tədqiqatçılar dərnəyi

MÜNDƏRİCAT

BDU ilə Şərqi Slavyan ölkələri arasında ictimai-mədəni əlaqələr -
Sevinc İBADOVA (Bakı Dövlət Universiteti) 5
İpek yolu – Kültür yolu -
Xəyalə HÜSEYNOVA (Bakı Dövlət Universiteti) ……........…....... 17
Timur devletinin özbeklerle ilişkileri -
Nasiba MİRZAYEVA (Erciyez Üniversitesi, Türkiye) 28
Yelizaveta Tüdora qarşı sui-qəsd planları və təşkilatlanmanın iç üzü – Türkan İSMAYILOVA (Bakı Dövlət Universiteti) 39
Türkiyə türklərinin milli mübarizəsinin təşkilatlanma dövrü –
Təranə BABAZADƏ (Bakı Dövlət Universiteti) 48
Türkiyə-Avropa İttifaqı münasibətlərində "Kipr Məsələsi"-
Fatimə CARULLAZADƏ (Bakı Dövlət Universiteti) 59
"İttihad və Tərəqqi" Cəmiyyəti: yaranması, ideologiyası və fəaliyyəti – Lalə ƏSGƏROVA (Bakı Dövlət Universiteti) …..…..................... 71
Sovyet dönemine kadar kazak tarihine bakış -
Fatma Betül AYDEMİR (Bakü Devlet Üniversitesi) 79
Azərbaycanın sovetləşməsi dövründə N.Nərimanovun dinə münasibəti - Ləman ALAGÖZLÜ (Bakı Dövlət Universiteti) 89
SSRİ dövründə Azərbaycan tarixşünaslığında Mərkəzi Asiya və türk tarixi ilə bağlı araşdırmaların təhlili -
Oğuz Kağan BAYRAKDAR (Bakı Dövlət Universiteti) 99
Türkiyə Cümhuriyyəti - Almaniya münasibətləri tarixinə baxış -
Həyat QARAYEVA (Bakı Dövlət Universiteti) 111
1993-2003-cü illərdə Azərbaycanın sosial-iqtisadi inkişafında Heydər Əliyevin rolu –
Nigar ABBASOVA (Bakı Dövlət Universiteti) 123
Çinin "Bir kəmər, Bir yol" layihəsi –
Polad RZAZADƏ (Bakı Dövlət Universiteti) 133
The ideological atmosphere in the emergence of Ottoman state -
Gular BAYRAMLI (Baku State University) 144
Azerbaijan after 2014 - partial diversification of the economy -
Arnold BARAŃSKI (University of Warsaw) 155
The place of cuisine in the national cultures/ Azerbaijani: traditions and modernity -
Katarzyna KWIATKOWSKA (University of Warsaw) ……….......... 166

Sevinc İBADOVA
Slavyan ölkələri tarixi ixtisası üzrə magistrant,
Bakı Dövlət Universiteti, Tarix fakültəsi
E-mail: sevincibadova.212@mail.ru

BAKI DÖVLƏT UNİVERSİTETİ İLƏ ŞƏRQİ SLAVYAN ÖLKƏLƏRİ ARASINDA İCTİMAİ-MƏDƏNİ ƏLAQƏLƏR (XX əsrin sonu -XXI əsrin əvvəllərində)

Elmi rəhbər:
t.ü.f.d.Aynur MƏMMƏDOVA
Bakı Dövlət Universiteti

Açar sözlər: Bakı Dövlət Universiteti, beynəlxalq əlaqələr, ictimai-mədəni əlaqələr, Rusiya, Ukrayna, Belarus
Ключевые слова: Бакинский Государственный Университет, международные связи, общественно-культурные связи, Россия, Украина, Белоруссия
Key words: Baku State University, international relations, socio-cultural relations, Russia, Ukraine, Belarus

Məqalədə Bakı Dövlət Universiteti ilə Şərqi slavyan ölkələri arasında ictimai-mədəni əlaqələrin əsas istiqamətləri, sözügedən dövlətlərin təhsil ocaqları ilə qarşılıqlı maraq doğuran sahələr üzrə əməkdaşlığın yaradılması, ikitərəfli əməkdaşlığa dair sazişlər və qarşılıqlı əlaqələrin real nəticələri əksini tapmışdır. Məqalədə, həmçinin ictimai-mədəni əlaqələrin güclənməsi istiqamətində universitetdaxili təşkilatların fəaliyyəti də nəzərdən keçirilmiş, ümumən, ölkələrarası əlaqələrin inkişafı istiqamətində BDU-nun həyata keçirdiyi tədbirlər təhlil edilmişdir.

Bakı Dövlət Universitetinin fəaliyyətində akademik əlaqələr qədər, təhsilin bir parçası olaraq dəyərləndirilən ictimai-mədəni əlaqələr də mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Bu baxımdan BDU milli-mənəvi dəyərləri unutmadan qlobal innovasiyalara hakim, ictimai əlaqələri güclü, ölkəyə, cəmiyyətə, ümumən insanlığa faydalı vətəndaşların formalaşması kimi strategiyaya, sosial-mədəni sahədə fəaliyyət mexanizminə malik ali təhsil müəssisəsidir.

Beynəlxalq elm və təhsil arenasında özünəməxsus yer tutan BDU dünyanın bir çox nüfuzlu universitetləri, o cümlədən Şərqi slavyan ölkələri universitetləri ilə sıx əlaqələr yaratmışdır. Bu əlaqələrin genişlənməsində BDU xarici ölkələrin ali məktəbləri ilə ikitərəfli əməkdaşlığa, müxtəlif elm-təhsil qurumları ilə birgə layihələrin həyata keçirilməsinə, universitetlərin beynəlxalq assosiasiyalarında təmsil olunmağa, xarici ölkələrin Azərbaycandakı səfirlik və nümayəndəlikləri ilə əməkdaşlığa, Azərbaycan dili və ədəbiyyatının dünya birliyində təbliği və yayılmasına xüsusi əhəmiyyət verir.

BDU Rusiyanın M.V.Lomonosov adına Moskva Dövlət Universiteti (12 fevral 2000), Moskva Dövlət Beynəlxalq Əlaqələr İnstitutu, Sankt-Peterburq Dövlət Universiteti, Rusiya Dövlət Humanitar Universiteti (18 may 2007), Rusiya Elmlər Akademiyasının A.Arbuzov ad.Üzvi və Fiziki Kimya Elmi Mərkəzi, Həştərxan Dövlət Universiteti (12 fevral 2007), Stravropol Dövlət Universiteti (28 aprel 2010); Ukraynanın T.Şevçenko adına Ukrayna Milli Universiteti (23 mart 2000), Donetsk Dövlət Universiteti (24 mart 2000), Heydər Əliyev ad. Sosial Elmlər İnstitutu, Dnepropetrovsk Milli Universiteti, İ.Franko ad.Lvov Milli Universiteti, Vinniski Dövlət Texniki Universiteti (07 oktyabr 2008); Belarusun Belarus Dövlət Universiteti (23 mart 2000) və digər ali təhsil ocaqları ilə ikitərəfli əməkdaşlıq müqavilələri əsasında əməkdaşlıq edir (8, s.87). İmzalan sazişlər isə ali təhsil sahəsində, həmçinin ictimai-mədəni sahədə əməkdaşlığın qurulması və inkişafi üçün zəruri siyasi-hüquqi baza olmuşdur.

2008-ci ilin oktyabr ayında BDU-da «Rus Dünyası» fondunun maliyyə dəstəyi ilə Rus Mərkəzi yaradılmışdır (9). Mərkəz rus dili və ədəbiyyatı, Rusiya tarixi, mədəniyyəti sahəsində müasir kitablar, internet resursları və texniki avadınlıqlar ilə təchiz edilmişdir (1, s.3). Rus Mərkəzinin açılışında Rusiya Federasiyasının səfiri V.İstratov, «Rus Dünyası» fondunun idarə heyətinin icraçı direktoru V.Nikonov da iştirak etmişdir. V.Nikonov açılışda nəzərə çarpdırdı ki, Rus Mərkəzinin gələcək planlarında sərgi, seminar, yaradıcılıq gecələrinin keçirilməsi, rus dili kurslarının təşkili, həmçinin ali məktəblərdə rus dilini tədris edən müəllimlərin ixtisaslarının artırılması nəzərdə tutulur

(8, s.87). Qeyd edək ki, Rus Mərkəzinin məqsədi rus dili və mədəniyyətini təbliğ etmək, xaricdə rus dilinin tədris olunması proqramlarını dəstəkləmək, mədəniyyətlərarası dialoqun inkişafı və xalqlararası qarşılıqlı anlaşmanın güclənməsi istiqamətində müxtəlif fəaliyyətlərə imza atmaqdır. Müasir metodiki baza ilə təchiz olunan Rus Mərkəzində nüfuzlu elm adamlarının, tələbələrin iştirakı ilə tədbirlər, görüşlər, elmi-praktik konfranslar keçirilir, hər tədris ili təşkil olunan kurslarda universitet tələbələrinin, həmçinin əcnəbi gənclərin rus dilini öyrənməsi təmin edilir.

Beynəlxalq əlaqələrin inkişafı istiqamətində BDU Slavyan ölkələrinin Azərbaycandakı səfirlik və nümayəndəlikləri ilə əməkdaşlıq edir, səfirliklər universitet ilə öz ali təhsil müəssisələri arasında ikitərəfli əlaqələrin qurulmasında əlaqələndirici və istiqamətləndirici funksiya daşıyır. Bu baxımdan ictimai-siyasi xadimlərin, elm nümayəndələrinin BDU-ya səfəri artıq ənənəyə çevrilmişdir. Universitetin qonaqları sırasında professor Mixayıl Serafimoviç Meyer, Rusiyanın xarici işlər naziri Sergey Lavrov, Rusiyanın Azərbaycandakı səfiri Vladimir Doroxin, Rusiya Federasiyası Xarici İşlər Nazirliyinin xüsusi tapşırıqlar üzrə səfiri Yevgeni Sidorov, Ukrayna səfiri Aleksandr Mişenko və s. ictimai-siyasi xadimlər, elm nümayəndələri də vardır.

2007-ci ilin 22 mayında BDU-da Rusiyanın xarici işlər naziri Sergey Lavrovun, 2009-cu ilin 15 sentyabrında Rusiyanın Azərbaycandakı səfiri Vladimir Doroxinin, 2015-ci ilin 16 oktyabrında Rusiya Federasiyasının İstintaq Komitəsinin sədri, ədliyyə general-polkovniki, Rusiyanın «Əməkdar hüquqşünası», professor Aleksandr Bastrıkinin tələbə və müəllimlərə görüşü keçirilmişdir. Sergey Lavrovun da bildirdiyi kimi, təkcə siyasi, iqtisadi əlaqələr deyil, həm də hümanitar sahədə münasibətlər Rusiya-Azərbaycan əlaqələrini möhkəmləndirir. 28 oktyabr 2011-ci ildə Ukrayna səfiri Aleksandr Mişenko BDU-nun qonağı olmuşdur. Ölkəsinin ali məktəbləri haqqında danışan Aleksandr Mişenko Ukrayna universitetləri ilə BDU arasında bir çox sahələr üzrə əməkdaşlıqda maraqlı olduqlarını vurğulamışdır (3, s.354).

2010-cu ilin 17 aprelində Rusiyalı tarixçi-türkoloq, Moskva Dövlət Universitetinin nəzdində Asiya və Afrika ölkələri İnstitutunun direktoru, professor Mixayıl Serafimoviç Meyer BDU-nun qonağı olmuşdur. Professor Mixayıl Serafimoviç Meyer bildirmişdir ki, təmsil etdiyi İnstitutda Azərbaycan dili tədris olunur, Azərbaycan dili kabinetinin açılması üçün isə hazırlıq işləri gedir. Sevindirici haldır ki, İnstitutda "MDB ölkələri üçün Azərbaycan dərsliyi"nin hazırlanması, müasir Azərbaycan ədəbiyyatı sahəsində kitabxana fondunun yaradılması da diqqət mərkəzində saxlanılmışdır. Qonaq bildirmişdir ki, Azərbaycan dilində təcrübəni formalaşdırmaq üçün bu sahəni yaxşı bilən mütəxəssislərə ehtiyac vardır və bunun üçün BDU-nun potensialından yararlanmaq istəyir. Görüş universitetlərarası münasibətlərə növbəti töhfə olmuşdur. Sonda universitetlərarası ikili diplomların verilməsi haqqında razılığa gəlinmişdir.

22 iyul 2011-ci ildə Rusiya Gənclər İctimai Palatasının nümayəndə heyəti BDU-da olmuşdur. Rusiyanın müxtəlif universitetlərinin tələbələri, ictimai-siyasi təşkilatların və dövlət qurumları üzvlərinin daxil olduğu nümayəndə heyəti ilə görüş zamanı iki ölkə universitetləri arasında əlaqələrin intensivləşdirilməsi, əməkdaşlığın genişləndirilməsi və digər məsələlər müzakirə edilmişdir (3, s.342).

2014-cü il sentyabrda Bakıda keçirilən "TEFİ-Sodrujestvo" IV Beynəlxalq Televiziya Festivalı çərçivəsində ölkəmizə gələn tanınmış rusiyalı jurnalistlər, "Rusiyalı Televiziya Akademiyası"nın üzvləri Svetlana Sorokino, Kiril Nabutov, Leonid Mleçin, Kira Poruşutinskaya və Rusiya Televiziya Akademiyası"nın Baş direktoru Eteriya Leviyeva BDU-da olmuşdur (3, s.511). Universitetin Jurnalistika fakültəsinin tələbələri ilə görüş zamanı qonaqlar jurnalist peşəsinin aktual problemləri haqqında çıxış etmiş, gələcək həmkarlarının suallarını cavablandırmışdır. Görüş qəzet, jurnal və digər nəşr olunan kütləvi informasiya vasitələrinin gələcəyi, sosial şəbəkələrin jurnalistikaya təsiri və s. mövzusunda maraqlı müzakirələrlə yadda qalmışdır.

27 aprel 2015-ci ildə Rusiya Federasiyası Tümen Dövlət Universitetinin Ekologiya və Təbii Sərvətlərdən Səmərəli İstifadə Elmi-Tədqiqat İnstitutunun direktoru, Rusiya Federasiyasının əməkdar

ekoloqu, professor A.B.Soromotin Ekologiya və torpaqşünaslıq fakültəsində olmuşdur. Fakültə rəhbərliyi ilə işgüzar və maraqlı görüşlər keçirən alim gələcək əməkdaşlığın vacibliyini xüsusi qeyd etmiş, qarşılıqlı anlaşma memorandumu və müqavilənin bağlanmasına ehtiyac duyulduğu bildirmişdir (11).

7 dekabr 2015-ci ildə Rusiya Təhsil Akademiyasının, Sankt-Peterburq Dövlət Universitetinin, eyni zamanda Rus dili və ədəbiyyatı Müəllimlərinin Beynəxalq Assosiasiyasının prezidenti, filologiya elmləri doktoru, professor Lyudmila Verbitskayanın başçılıq etdiyi nümayəndə heyəti ölkəmizə səfəri çərçivəsində Bakı Dövlət Universitetində olmuşdur. Görüş Bakı Dövlət Universitetinin Rus Mərkəzində filologiya fakültəsinin professor-müəllim heyətinin iştirakı ilə davam etmişdir (13).

İctimai-siyasi, elm xadimlərinin BDU-ya səfəri yalnız bu və ya digər rəsmi səfərlərlə məhdudlaşmamış, habelə, universitetdaxili elmi konfranslarda, tədbirlərdə fəal iştirakı ilə diqqəti cəlb etmişdir. Bu isə öz növbəsində ikitərəfli əlaqələrin səmərəli nəticəsi kimi qiymətləndirilə bilər. 2008-ci ilin aprelində BDU-da keçirilən, Azərbaycan ədəbiyyatı və elminin inkişafına əvəzsiz töhfələr vermiş böyük ədib və alim, ictimai xadim, professor Mir Cəlal Paşayevin 100 illik yubileyinə həsr olunmuş elmi konfransda Rusiya, Ukrayna və digər ölkələrdən olan alimlərin də iştirakı fikrimizin təsdiqinə bir nümunədir. Tədbirin iştirakçısı olan Rusiya Federasiyası Xarici İşlər Nazirliyinin xüsusi tapşırıqlar üzrə səfiri Yevgeni Sidorov Mir Cəlal Paşayevin 100 illik yubileyinin YUNESKO tərəfindən keçirilməsi münasibətilə Azərbaycan xalqını təbrik etmişdir (3, s.212).

11 dekabr 2010-cu ildə BDU-da keçirilən Ulu öndər Heydər Əliyevin anım mərasimi çərçivəsində Rusiyanın ölkəmizdəki səfiri Vladimir Dmitriyeviç Doroxin universitetin qonağı olmuşdur. Mərasimdə çıxış edən səfir, Heydər Əliyev haqqında danışaraq onun fenomenal şəxsiyyət olduğunu diqqətə çatdırmışdır (3, s.294).

24 fevral 2012-ci ildə professor İlham Rəhimovun Moskvada çap olunmuş "Cinayətkarlıq və cəza" kitabının BDU-da keçirilən təqdimat mərasimində Rusiya İstintaq Komitəsinin sədri Aleksandr

Bastrıkin, Rusiya Federasiyası Dövlət Dumasının Komitə sədri Vladimir Pligin çıxış edərək kitabın əhəmiyyətindən bəhs etmişdir. Təqdimat mərasimində, həmçinin Rusiyanın Baş Prokurorluq nəzdində Hüquq İnstitutunun direktor müavini Aleksey Salnikov, general-leytenant Mozyakov Vitali Vladimiroviç, general-leytenant İqor Sobolevski, tanınmış vəkil Viktor Xmarin də iştirak etmişdir (3, s.380).

25 noyabr 2013-cü ildə isə "Cinayətin və cəzanın fəlsəfəsi" kitabının təqdimat mərasimi keçirilmişdir. Rusiya İstintaq Komitəsinin sədri Aleksey İvanoviç Aleksandrov, Rusiya Pedoqoji, Sosial Elmlər Akademiyasının akademiki, professor Qolik Yuriy Vladimiroviç, Kriminologiya Klubunun direktoru, professor Dmitri Anatoliyeviç Şestakov, Omsk Universitetinin Cinayət hüququ və kriminalistika kafedrasının professoru Tatyana Viktorovna Neponyaşaya da tədbirdə iştirak etmişdir (3, s.468).

2015-ci 16-25 mart tarixlərində Müstəqil Dövlətlər Birliyinin İqtisad Məhkəməsinin (MDB İS) sədri Lyudmila Kamenovanın MDB İS-in fəaliyyəti ilə bağlı online konfransı BDU-nun Hüquq fakültəsinin tələbələri, hüquq fənləri üzrə müəllimlər, bütün maraqlanan şəxslərin bu sahədə ətraflı məlumata yiyələnmələri baxımından mühüm əhəmiyyət kəsb etmişdir. MDB İS-in internet-portalında (http://sudsng.org/conference/) distant "sual-cavab" şəklində keçirilən konfrans öz səmərəli nəticəsilə yadda qalmışdır (14).

Qeyd edək ki, universitet əməkdaşlarının, tələbələrinin bu qəbildən olan konfransların, tədbirlərin elanı ilə tanış edilməsində, habelə universitetin daxili və xarici fəaliyyətinə dair xəbərlərin xarici ölkə universitetlərinə ötürülməsində BDU mətbuatının xüsusi rolu vardır. BDU-nun mətbuat əməkdaşlığının uğurlu nəticəsidir ki, artıq universitet xəbərlərinə təkcə yerli mediada deyil, Rusiya, Ukrayna, Belarusiya, Qazaxıstan və s. ölkələrin mətbuatında da rast gəlmək mümkündür (7, s.133).

İkitərəfli əməkdaşlıqda BDU sözü gedən ölkələrdən nümayəndələrin qəbulu ilə kifayətlənməmiş, eyni zamanda bu ölkələrdə keçirilən tədbirlərdə təmsil olunmuşdur. Belə ki, 2011-ci ilin noyabrında Moskva Dövlət Universitetinin təsisçisi M.V.Lomonosovun 300 illik

yubileyinə həsr olunmuş tədbirdə BDU-nun rektoru da iştirak etmişdir (3, 361).

26 noyabr 2015-ci ildə BDU-nun nümayəndə heyətinin iştirakı ilə universitetin yaradıcılarından biri və ilk rektoru, professor Vasili İvanoviç Razumovskinin Yessentuki şəhərində (Rusiya Federasiyası, Stavropol vilayəti) xatirə barelyefinin açılış mərasimində iştirak etmişdir.

Qeyd edək ki, bir müddət öncə Yesentukidəki Tarix-diyarşünaslıq muzeyində professor V.İ.Razumovski ilə bağlı çoxsaylı arxiv sənədlərinin olması, məzarının bu şəhərdə olması nəzərə alınaraq BDU tərəfindən bu istiqamətdə jurnalist araşdırmasının aparılması barədə təşəbbüs qaldırmışdır. Bundan sonra Lent.az saytının redaktoru Səbuhi Məmmədli Yessentukiyə ezam edilmiş və apardığı araşdırma nəticəsində V.İ.Razumovskinin Bakı Dövlət Universitetinin yaranması, həmin dönəmdə gördüyü işlər və sonrakı fəaliyyəti ilə bağlı xeyli arxiv materialları aşkarlanmışdır (10).

Universitetdə rəsmi tədbirlərlə yanaşı, bilavasitə şərqi slavyan mədəniyyətilə bağlı tədbirlər də təşkil edilmişdir. Tələbələrin bu qəbildən olan tədbirlərdə fəallığı diqqət çəkən məqamlardandır. Belə tədbirlərdən biri də 19 mart 2015-ci ildə BDU-nun Filologiya fakültəsində Humanitar fakültələr üzrə rus dili kafedrasının müəllimləri tərəfindən keçirilən Novruz bayramına həsr olunmuş "Rus poeziyası gecəsi"dir. Tədbirdə universitetin 8 fakültəsinin 35 tələbəsinin ifasında görkəmli rus şairlərinin şeirləri səsləndirilmişdi. Onların arasında Çin və Türkiyədən gəlmiş tələbələr də vardır (12).

BDU-nun Şərqi slavyan ölkələri ilə ictimai-mədəni əlaqələrinin inkişafında BDU Həmkarlar Komitəsinin, BDU Tələbə Gənclər Təşkilatının da xüsusi rolu vardır. Beynəlxalq əlaqələrə önəm verən BDU HİK 1993-cü ildən Avroasiya Universitetləri Həmkarlar İttifaqları Assosiasiyasının üzvüdür. Məlum olduğu kimi, 2009-cu ildə həmin assosiasiyanın 22-ci qurultayı BDU-da yüksək səviyyədə qeyd edilmişdir. Qurultay çərçivəsində Lomonosov adına Moskva Dövlət Universiteti və Kiyev Milli Universitetləri, həmçinin Rusiyanın digər universitetləri ilə müqavilələr imzalanmışdır ki, bu müqavilələr çər-

çivəsində həmin universitetlərin istirahət mərkəzlərinə BDU əməkdaşlarının güzəştli şərtlərlə göndərilməsi təmin edilmişdir (7, s.124). Bundan əlavə, Moskvaya, Sank-Peterburqa, Kiyevə və digər şəhərlərə ezamiyyətə göndərilən əməkdaşlarımızın həmin universitetlərin qonaq evlərində güzəştli şərtlərlə yerləşdirilməsi təmin olunur. BDU THİK 2009-cu ildə MDB üzrə fəaliyyət göstərən bütün tələbə təşkilatları arasında ilin ən aktiv üç təşkilatından biri seçilmişdir (7, s.126).

26 oktyabr 2011-ci ildə Dağıstan Muxtar Respublikasının paytaxtı Mahaçqala şəhərində Avrasiya Universitetləri Həmkarlar İttifaqları Assosiasiyasının XXIV qurultayı keçirilmişdi. Qurultayda BDU-nun Həmkarlar İttifaqları Komitəsinin sədri, dosent Fikrət Şiriyev iştirak etmişdir (3, s.354).

Universitetin Tələbə Gənclər Təşkilatı 2005-ci ilin iyunun 3-də yaradılmışdır. Təşkilatın strukturlarından birini də Beynəlxalq əlaqələr departamenti təşkil edir. Beynəlxalq əlaqələr departementi beynəlxalq əməkdaşlığın qurulmasında, xarici universitetlərin tələbə təşkilatları ilə ikitərəfli münasibətlərin yaranmasında, razılaşmaların bağlanmasında, universitet tələbələrinin beynəlxalq tədbirlərdə, konfranslarda iştirak etməsinə yardımçı olur və bu sahənin daha da genişlənməsi üçün tədbirlər həyata keçirir (16). Son illərdə beynəlxalq əlaqələrini daha da genişləndirən BDU Tələbə Gənclər Təşkilatı M.V. Lomonosov adına Moskva Dövlət Universitetinin və T.Şevçenko adına Kiyev Milli Universitetinin Gənclər Təşkilatı ilə əməkdaşlıq haqqında memorandum imzalamış, təşkilatın fəalları Rusiya, Ukrayna və s. ölkələrdə keçirilən beynəlxalq tədbirlərdə iştirak etmişdir.

Qeyd edək ki, universitet tələbələri yalnız təşkilat daxili fəaliyyətlərdə deyil, həmçinin digər fəaliyyətlərdə də ölkələrarası əlaqələrin qorunub saxlanmasında fəallıq nümayiş etdirmişdir. Bu fəallıq 2015-ci ilin iyununda keçirilmiş “Bakı 2015” yay olimpiya oyunlarında daha aydın nəzərə çarpmışdır. BDU tələbələrinin I Avropa oyunlarında könüllü qismində uğurlu fəaliyyətləri həmin ölkələrin rəsmi şəxslərinin də diqqətindən yayınmamış, hətta universitetə təmsil etdikləri qurum adından minnətdarlıqlarını ifadə edən məktub

göndərmişdirlər. 3 oktyabr 2015-ci ildə Ukrayna Milli Olimpiya Komitəsinin prezidenti Sergey Bubkanın BDU-ya göndərdiyi minnətdarlıq məktubu da məhz bu qəbildəndir. O, Bakıda keçirilmiş I Avropa Oyunlarından bəhs edərək qeyd edir ki, bu oyunlar zamanı BDU-nu təmsil edən könüllülər sayəsində Ukrayna nümayəndə heyəti Azərbaycanla, onun mədəniyyəti, adət-ənənələləri ilə tanış olmuş, könüllülər sayəsində Ukrayna idmançıları, məşqçiləri, mütəxəssisləri mehmanxanaya yerləşdirilməkdən tutmuş ekskursiya və idman arenalarında belə onların qayğısı ilə əhatə olunmuşdur (15).

Yuxarıda şərh olunan məsələlərdən də aydın olduğu kimi, Azərbaycan və Şərqi Slavyan ölkələri arasında mədəni əlaqələrin inkişafında ali təhsil müəssisələri arasındakı əməkdaşlıq mühüm faktorlardan biridir. Bu mənada ölkələrarası əlaqələrin inkişafında BDU-nun da öz payı vardır. Şərqi slavyan ölkələri ilə ictimai-mədəni əlaqələrin təhlili bir daha sübut edir ki, dövlətçiliyin etibarlı sosial dayağı statusunu qazanan BDU ilk elm və təhsil məbədi olaraq milli şüurun, vətənpərvərlik ruhunun inkişafında xidmətlər göstərən mərkəz olmaqla yanaşı, hər zaman dövlət siyasətini dəstəkləyərək bütün sahələrdə, o cümlədən beynəlxalq əlaqələrin yaxşılaşması və genişlənməsi istiqamətində yerinə yetirməli olan missiyanı şərəflə icra etmişdir.

ƏDƏBİYYAT:

1. “Azərbaycan” qəzeti, 2009, 27 oktyabr, s.3.
2. Bağırova S. Azərbaycanın ali məktəblərinin Rusiya və Ukrayna ali təhsil müəssisələri ilə beynəlxalq əməkdaşlığı // Tarix və onun problemləri, №1 2011, s.146-152.
3. Bakı Dövlət Universiteti 15 il mətbuat aynasında. Bakı, “Nurlar” Nəşriyyat-Poliqrafiya Mərkəzi, 2004, 536 s.
4. “Бакинский рабочий” газета, 1997, 25 марта.
5. Byong-Sun K. A proposal for the development of Baku State University of Azerbaijan (Report to the Director General of United Nations Educational, Scientific and Cultural Organization). 31 December 1995, 49 s.

6. Məhərrəmov A.M. Bakı Dövlət Universiteti 90. Bakı, "Bakı Universiteti" nəşriyyatı, 2009, 689 s.
7. Məhərrəmov A.M. Bakı Dövlət Universiteti 95. Bakı: "Bakı Universiteti" nəşriyyatı, 2014, 576 s.
8. Məmmədov H.N. Azərbaycan-Şərqi Avropa mədəni əlaqələrinin inkişafında ali məktəblərarası əməkdaşlığın rolu (BDU-nun timsalında) // Bakı Universitetinin Xəbərləri, №4 2009, s.85-91.
9. Bakı Dövlət Universitetində Rus Mərkəzi açılmışdır / AzərTAC, Azərbaycan Dövlət İnformasiya Agentliyi, 28.11.2008. (Online). Mənbə:
https://azertag.az/xeber/BAKI_DOVLAT_UNIVERSITETINDA_RUS_MARKAZI_ACHILMISDIR-425613 [Baxılıb: 5.04.2019]
10. BDU Yessentukidə ilk rektorunun barelyefini açacaq / Bakı Dövlət Universitetinin rəsmi internet səhifəsi, 21.11.2015. (Online). Mənbə:
http://bsu.edu.az/az/news/bdu_yessentukid_ilk_rektorunun_barelyefini_aacaq [Baxılıb: 5.04.2019].
11. Rusiya Federasiyasının əməkdar ekoloqu BDU-da olub / Bakı Dövlət Universitetinin rəsmi internet səhifəsi, 27.04.2015. (Online). Mənbə:
http://bsu.edu.az/az/news/rusiya_federasiyasnn_mkdar_ekoloqu_bduda_olub [Baxılıb: 5.04.2019].
12. "Rus poeziyası gecəsi" adlı tədbir keçirilib / Bakı Dövlət Universitetinin rəsmi internet səhifəsi, 19.03.2015. (Online). Mənbə: http://bsu.edu.az/az/news/rus_poeziyas_gecsi_adl_tdbir_keirilib [Baxılıb: 5.04.2019].
13. Rusiya Təhsil Akademiyasının prezidenti Lyudmila Verbitskaya BDU-da olub / Bakı Dövlət Universitetinin rəsmi internet səhifəsi, 07.12.2015. (Online). Mənbə:
http://bsu.edu.az/az/news/rusiya_thsil_akademiyasnn_prezidenti_lyudmila_verbitskaya_bduda_olub [Baxılıb: 5.04.2019].
14. Tələbə və müəllimlər MDB İqtisadi Məhkəməsinin sədri ilə dialoqda iştirak edə bilərlər / Bakı Dövlət Universitetinin rəsmi internet səhifəsi, 12.12.2015. (Online). Mənbə:

http://bsu.edu.az/az/news/tlb_v_mllimlr_mdb_qtisadi_mhkmsinin_sdri_il_dialoqda_itirak_ed_bilrlr [Baxılıb: 5.04.2019].
15. Ukrayna Olimpiya Komitəsinin prezidenti akademik Abel Məhərrəmova minnətdarlığını bildirib / Bakı Dövlət Universitetinin rəsmi internet səhifəsi, 13.10.2015. (Online). Mənbə: http://bsu.edu.az/az/news/ukrayna_olimpiya_komitsinin_prezidenti_akademik_abel_mhrrmova_minntdarln_bildirib [Baxılıb: 5.04.2019].
16. Bakı Dövlət Universitetinin Tələbə Gənclər Təşkilatının rəsmi web səhifəsi - http://syo.bsu.edu.az/ [Baxılıb: 5.04.2019].

Севиндж ИБАДОВА
Магистрант Исторического факультета
Бакинского Государственного Университета
по специальности История славянских стран

ОБЩЕСТВЕННО-КУЛЬТУРНЫЕ СВЯЗИ МЕЖДУ БАКИНСКИМ ГОСУДАРСТВЕННЫМ УНИВЕРСИТЕТОМ И ВОСТОЧНО – СЛАВЯНСКИМИ СТРАНАМИ (конец XX - начало XXI вв.)

В статье рассматриваются основные направления общественно-культурных связей Бакинского Государственного Университета с восточно-славянскими странами, создание взаимного сотрудничества с учебными заведениями России, Украины и Белоруссии в областях представляющий интерес, двухстороннее соглашение о сотрудничестве и реальные результаты взаимных связей. Также в статье анализируется усиление действий внутренних университетских организаций в направлении общественно-культурных связей и основное влияние на развитие отношений между странами это проведение в жизнь мероприятий Бакинского Государственного Университета.

Sevinj IBADOVA
Master student of the Faculty of History of Baku State University, specialty History of Slavic countries

SOCIO-CULTURAL RELATIONS BETWEEN BAKU STATE UNIVERSITY AND EASTERN SLAVIAN COUNTRIES (the end of XX century - the begining of XXI century)

The article deals with a number of issues such as main directions of socio-cultural relations between Baku State University and Eastern Slavic countries, building cooperation with educational institutions of those countries in the spheres of mutual interest, bilateral treaties and real effects of mutual relations, etc. The article also reviews the activities of interuniversity organizations in strengthening socio-cultural relations, in general the activities of BSU in developing the relations between the countries.

Khayala HÜSEYNOVA
"Türk dünyası tarihi" ihtisası üzre yüksek lisans öğrenci,
Bakü Devlet Üniversitesi, Tarih fakültesi
E-mail: xeyalehuseyn@outlook.com

İPEK YOLU - KÜLTÜR YOLU

Elmi rəhbər:
İsmayıl MƏMMƏDOV
Bakı Dövlət Universitetinin professoru

Açar sözlər: İpek yolu, kültür, din, eski türk inancları, maniheizm, budizm, göktürkler, uyğurlar, takvim, mimarlık
Ключевые слова: Шелковый путь, культура, религия, древне-тюркские верования, манихеизм, буддизм, гёктюрки, уйгуры, календарь, архитектура
Keywords: Silk Road, Culture, Religion, The old turkic beliefs, Manichaeism, Buddhism, Göktürks, Uighurs, Calendar, Architecture

Çinde başlayıb Avrupaya kadar uzanan bu büyük yol XIX.yy' da İpek yolu adını alsa da, aslında yanlış bir kalıp olduğu cok bellidir. Ipek yolunda sadace ipek satılmıyordur, ipek yolu aynı zamanda bir kültür taşıma yoludu. Özelikle dinler için paha bicilmez yol olan ipek yolu, tarih boyunca din missionerlerine en buyuk avantajı sağlamışdır. Ipek yolunda kültüre türkler acisindan bakacağız.

Buddizim, m.ö.VI.yy'da Hindistanda doğmuş uzak doğuda "büyümüs" olan bu din türkler arasında da pek yaygındı (13, s.97), özelikle uygurlar arasında, ilk başlarda göktürklerce kabulu görulse de, türklerin yaşam tarzına ters olmasiyla halk içinde büyük tepki toplayan bu din devletin yıkılma nedenlerinden biri haline geldi (22, s.44). Buddzimin yasakları – et yeme, savaşma – Göktürklerin hayat şeklidir. Halk tarafından tepki gören buddizim Topa kağan (572-581) ve cevresiyle sınırlı kaldı (18, s.76). Ama uzerinden yıllar gecince Bilge kağan (716-734) milletini daha rahat olan şehir hayatına gecirmek, surlarla cevrili bir şehir yaptırma, buddizmin kabulu düşünü gerceklеştirmeye kalkınca Büyük Bilge Tonyukuk türklerin bu kadar az insanla buyuk Çine karşı koya bilmesini tek sebebi şehirde yaşamama-

ları, göcebe olamalarıdır - diye ikna etmişdir. Tonyukuka göre buddizm insanları alçakgönüllü ve yumuşak yapiyordu ki, bu türklerin yaşamına, geleneğine pek de uygun degildi (3, s.369).

Göktürklerde pek de kabul olmayan bu din tam tersi uygurlar arasında yayıldı ve resmin din statusunu aldı. Tabi türk toresine ters olan bazı kurallar vardır, ancak uygurlar bunu kendi yaşam tarzlarına uygulayarak, buddizm tarihinde "ilk ve tek et yeyen" topluluk oldular (11, s.197), aynı zamanda eski türk inancından da vaz gecmediler[1].

Kültürel açıdan uygurları yeni bir boyuta taşııyan Buddizm, savaş acısından onları köreltdi. Buddizimn uygur kültürundeki etkisini fresklerden izleye biliyoruz. En buyuk budda tapınakları Turfanda – Pei-T'eng tapınağı ve Beşbalıkda-Bin buda mağaralarıdır (21, s.65-69).

Maniheizm. Manihezm İranda yaranmış semavi dinlere karşı olan ama aynı zamanda onların karışımından yaranmış, bir dinden ziyade harekat gibiydi, daha sonraları bir din kadar yaygınlaşdı. Irandan çine kadar ipek yolu ile yaygınlaşan bu dini ilk kez ve son kez sadace uygurlarda resmi din statu haline gelmişdir (17, s.84).

762'de Çindeki iç savaşı yatirmak için uygurlardan yardım isteyen imperatorun ricası üzerine Uygur kağanı Bögü (Bugu) "Lao Yang" seferi sırasında tanıştığı 4 buddist rahibi Balasaguna getirdi. Rahiblerin de etkisiyle bugu kağan hayvansal gıdalar yemeğı yasaklayan, savaşçılık duygusunu zayıflatan bu dini kabul etdi (5, s.204). Buddizim gibi bu dinde uygurlar acısından kulturel anlamda yükseliş oldu.

Manihezimin kabulu Bilge kağanın buddizm hayalı ile benzerlik teşkil ediyordu, yanı Bugu kağan da milletini şehir hayatına gecirerek, daha rahat bir hayat yaşamasını istiyordu. Diğer bir neden ise Sogdlu tuccarlardan faydalanmakdı. Fakat maniheizmin kabulunde siyası nedenler - Çin etkisi-olasılığıda vardır. ancak kağanın ve ya halkının bu dine ilgisinin olmaması ve ya secenek olarak kabul etmesi söylenemez (8, s.443-444). Maniheizmin gökle ilgisi sebebinden uygurlar bu dine bir yakınlık hiss ediyordu (18, s.76), böylece Bugu

[1] *Yer tanriya kurban sunar, kötü ruhları kovmak için altın ve gümüş kablarda su serpmeyi gelenek haline getirmişler.*

kagan bu dini kendi milletine kabul etdiren tek hükumdar olma özelleyine sahib oldu. Hükümdarın dini halkın dini oldu.

Ama tabi buddizimde oldugu gibi manihezm de uygurlar kendine uyarladı. Manihezmin yanı sıra türkler kendi rituellerini yapmaya devam etdiler[2]. Nitekim maniheizm uygurlar arasında hükümranlığı buddzimin etkisiyle kayb oldu. 10.yy'da bu din Turfan bölgesinde uygurlar arasında tamamen silinmış, buddizm bölgeye hakim olmuşdur (8, s.450-451).

Yahudilik. Tektanrılı ve kitablı bir din olmasına rağmen teblığı vazife yapmayan bu din, yayılmaya pek de musait deyildi. Hazarlara ulaşması, güneyden, Kafkaslardan gelmışdir. Hazarlar bu dini kabul etmesine dair pek çok ihtimal vardır: bizans zulmunden kaçan yahudiler hazarlar sığınmış ve onların etkisiyle Hazar kağanı bu dini benimsemişdir; her 3 kitabi din adamlarını etrafına Toplayan Bulan han 3unu de konuşturmuş kalbine en cok yatan yahudilik oldugundan onu kabul etmişdir. Bu ihtimallerin yanı sıra bir de siyasi nedenlerden dolayı da kabul edildiyi yönunde düşünceler var. Nitekim dönemin iki büyük devleti Bizans hristianlığı, arablar islamı himaye edince, hangi dini kabul ederse onun etkisi ve egemenliğini kabul etmiş olacak diye 3 cu alternativ din olarak yahudliyi secdiyi düşünülür (2, s.34-35). Ancak akdes nimet kurata göre arabların etksiyle 737 de islamı kabul etmiş olan hazarlar cok uzun suremeden 740 da tekrar "eski dinlerine" (yahudiliğe) geri dönmüşler (6, s.39). Sonuc olarak hazarlar yahudiliği kabul etmiş ilk ve tek türk devletidir. Yayılma tebliği olmamasına rağmen ipek yolunun etkisine yahudilikde kapılmış oldu.

---

[2]*Ötükene karşı duyulan saygı. Bu kutsal yer icin farklı kelime kullanılıyordu; Cakıl taşlarının gucu. Bu taşlarla yagmur yagdıra, havayı soğuta biliyorlardı; Savaşa gitmeden önce kehanteleri dinlemek; Uygur sarayının gün gectikce luks sekil alması, kağanların bundan rahatsızlık duymaması; Dini yasağa rağmen savaşa giderler; Et yerler ama buna ragmen mani dini kabulunden sonra savaş sırasında erzak miktarında tahılın miktarının artdığını göre biliyoruz. Çinli seyyah Vanğ Yen-de 980'de Turfan bölgesi Uygurlarını ziyaret ettiği zaman şunu kaydediyor: "Bütün fakirler et yer".*

Hristianlık. Ipek yolunda en cok ticaret yapanlar hristinlar olsa da türkler acisindan pek de buyuk etkisi olmamışdır. En cok hristian missionerlerin caba gösterdiyi bu yolda başarılı olamadılar (7, s.7). Fakat nasturi missionerleri karluk, kirgiz, uygur, nayman, kreit topluluklarına nüfüz etmeyi başardılar. Ortodoksluk ise Peçenek, Uz ve kipcaklarca yayılma gösterdi (21, s 44-45).

Türk nufusunun coğunluk meydana getiridigi yerlerde bir menfi tesiri olmasa da, azınlık halinde olan türkler tamamen hristianlaşarak kendi benliklerini kayb etmişler. 1000 tarihiinde resmi sekilde hristian olan Macarlar, 864 de Ortodokslugu kabul eden Bulgarlar türklükleri (12, s.303).

Müsülmanlık. Islam dini arab yarımadasında yaranmış ve Talas savaşı ile orta asyada etkinleşmeye başladı. Bununla da Orta Asyanın hızla islamlaşması ve türklesmesi basladı (13, s.155). Islmadakı cihan hakimiyyeti mefkursi türklerin Kizilelması ile benzerlik teşkil ediyordu. Aynı zamanda ahlakı açıdan da benzerlik teskil eden bu din türkler arasında yaygınlaşmağa başladı. Orta Asya X.yy'da, Turfan ve etrafı ise XV.yy'dan sonra tamamen islamlaşdı diye biliriz. İpek yolu sayesinde islam dinin daha uzak diyarlara daha hızlı sekilde yayılması ve en önemlisi türklerin bu dini kazanması islamiyyet acıdan buyuk kazanc sağlarken, İpek yolu ticaretinin gelişmeside islamın bu yola katkısını sağladı. Çine kadar ulaşan bu dinin Çindeki temsilcileri 10 mln yakın bir kitleyi teşkil eden Hui musulanlarıdır (1, s.430-433).

Şehir. Türkler göçer evli bir hayat yaşadıklarından surlara cevrili bir sehir anlayışı olamamışdır. Göktürk kitablerinde şehire eş değer anlam balık ifadesi kullanılmışdır (10, s.1). Türkler ilk ana yurdu ilk başkenti kutlu Ötükenin bir kutsal ruh varlığı bulunduguna inanıldığı malumdur. Göktürk yazıtlarında da Ötükenin kutsallılığından, türkler icin mutluluk kaynağının ordan gecmesinden sık-sık bahs ediliyor. Moğolistanda yerleşen bu şehirden ziyade ölkede cok sayıda göktürk izleri vardır. Baştan başa anıtlaral dolu olan ölkenin en değerli abideleri şübhesiz bilge tonyukuk kültigin yazitidir. Göktürk anıtları ve uygur dönemine aid "İrk bitik" dili ve alfabesi runik işaretleri denilen Göktürkceydi. 38 isaretedn ibaret olan bu muazzam alfabe tesadufen uretil-

miş ya da o anit icin uretilmiş alfabe deyil. Önemli grameri ve yazım kuralları olan bu alfabe ne zamandan itibaren kullanılıdğı bilinmese de karahanlı dönemine yanı isalmin yaygınlaşmsıa kadar kullanılmışdır. Bizans kayanaklarında iskit alfabesi olarak zikri gecen alfabeyle yabancılarla mektublaşmışlar[3] (14, s.62).

Doğu Türkistan sehirleri ipek yolu acısından cok degerli kavşak noktalarını teşkil ediyorlardı. Hem ticari hem siyasi hem savunma acisindan cok muhum cografi konuma sahib olan Dogu Turkistan sehirleri coğu zaman duşman talanına ugramaktan kaçınamıyorlardı. Bu şehirlerden Turfan, Beşbalık, Karaşar gibi bir cok şehirler önem taşıyordu. Beşbalık şehri ipek yolunun önemli şehri idi. Özellikle erken dönemlerde Hunlar burada kurdukları askeri üslerle hem Doğu Türkistan'ı, hem de daha batısını kontrol ediyorlardı. Şehir için Türkler ve Çinliler arasında uzun suren savaşlarda bir digerine ustun gelerek egemenlik kurmaya calışıyordu. Daha sonra bu savaşa katılan Tibet Pei-t`eng haric butun doğu turkistan ipek yolu kontrolunu ellerine aldılar. Devamlı olarak bölgede sorun cıkaran tibetliler yuzunden tüccarlar daha uygun yol bulamaya calısarak, daha bahalı yol olsa da uygur başkentinden Cangana kecid yapıyorlardı.

840.yılında Ötüken bolgeni Kırgızlara "emanet" eden uygurlar bölgeni terk ederek guneye Turfana cekildiler. Şehir Türklerce Beşbalik, Çinlilerce Pei-Teng, Çungarlarda Urmuci, mancu zamanında Ti-hua diye adlandı. Fakat, 1954'den Urmci adını tekrar aldı (21, s.66-69).

Beşbalık gibi Turfan şehride stratejik bakımdan cok avantajlı bölgede yerleşiyor. Çinden Avrupaya giden kervanların ilk konaklama yerlerinden biri olmasından dolayı, "garp illerinin kapısı" adlanıyordu (4, s.186). Iki nehrn arasından olsa da sehrin kuraklık problemi oluyor. Batı Han hanedanlığı döneminde "Ch`ü-shih olarak gecmektedir. Ipek yolunun en önemli vahası olmasından hunlarla çinliler arasında savaş

[3] *567 yılında soqdlu elçilerle Göktürkler Bizans sarayına ittifak anlaşmasına gitdiler. Kağanın yolladığı "iskit harfleriyle" yazılı mektubu tercumana okutdular.*

nedenlerinden biri olmuşdur (21, s.60). Ötükeni kırgızlara devr eden uygurlar 840'dan sonra yoğun bir şekilde Turfan bölgesinde göç etdiler. Kendi devletlerini yartdılar (4, s.187). 14.yy'dan itibaren şehir kaynaklarda "Turfan"[4] olarak gecmeye başlar.

Ipek yolunun en önemli kavşaklarından biri de Özbekistan şehirleridir. Genel olarak Timurlular döneminde yıldız parlamışdır. Tabi bu tum şehirler icin gecerli degildir. Örnegin Buhara gibi şehirler Timur zamanında dikkatdan kenar kalmışdır. Defalrca yıkılmasına rağmen aynı yerde aynı şekilde yeniden yapılandırılmışdır (4, s.306). Ona şöhret kazandıran şehrin ilim yuvası olması, burda cok sayıda alimin bulunmasıdı. Cengiz hanın batı seferiyle ilk harabe sehir olan Buhara Timurun semerkendi baş kent yapmasiyla degerini fazlasıyla kayb etdi. Özbek hanları döneminde tekrar eski saygınlığına kovuşdu (19, s.363-367).

Timurun taclandırdığı şehir - Semerkand m.ö.535'da persler tarafından kurulmuş, miladi VI.yy'da türk yabgularının idaresine gecmiş, 712 arab işgalı ve 1220'de moğollar tarafından yıkılan şehir Timurla kalkınarak neinki Orta Asyanın, dönemin en buyuk ve ihtişamlı şehri haline dönüşüyor (16, s.481-484). Semrakantın altın çağında büyük mimarı yapılardan: registan meydanı[5], Gur emir[6], Uluqbey resedhanası[7], Şah'ı Zinde Camisi, İsmail Buharî Külliyesi, Çolpan Ata

[4] Iki ihtimal var: moğolca "zengin ve bereketli yer", türkcede "sulu yer" anlamı verdiyi versayılıyor.

[5] 3 tarafı büyük medresyle tanimlanan bu meydan bir üniversite yerleşkesi olarak tanimlana bilir. Burada ilk evveler medrese, hangah, Mirza hamamları ve Mescidi Mukatta ile oluşan bir kuliyye insa ettirmişdir. Fakat bu yapılar gunumuze ulaşmadı. Özbekler döneminde yapılan yenilemeler günümüze ulasmışdır. Ulugbey medresesi ile karsi karsiya yapılamasının nedeni kendi iktidarlarını Timurla kiyaslamak olmuşdur. Ulugbey (1417-1420), Tillia Kari (1646-1659), Şir-Dor (1619-1636).

[6] Hangah medrese ve türbe ile meydana gelen kulliyadır. Medrese ve hangah M.S.Mirza tarafindan yaptırılmıs. Türbe velihat Muhammad Sultan Mirza icin yapılmışdır. 1405 de Emir Timur buraya gömulmuş, onun adiyla Gur Emir, Gur Mir adlanmağa başladı. Daha sonra aile mensublarida buraya gömulmusdur.

[7] 1420-21 de yapılmış mateamtikci ve gök bilimci olan alim dönemi en büyük ilim adam Muhammed Taragay tarafından yapılmışdır. Kisa dönem ha-

Türbesi, Bibi Hatun Medresesi, Uluğ Bey Medresesi, Şirdar Medresesi'ydive diger yapılar onu dönemin muze sehrine dönuşturmuştur (20, s.149).

Göcebe hayat yaşayan türkler doğayla birlikte yaşaamayı, ona saygıyı, onu dinlemeyi öyrenmişler. Gökyüzünde yıldızlar yer yüzünde hayvanlarla iletisim halinde olmuşlar. Ve tabiki de dinlerinden dolayı da tabiata ve göke saygıları ve korkuları vardır. Bir uygur efsanesine dayanarak yaratıldığ farz edilen türk takvimi 12 hayvanlı ve yıllı bir dönguye dayanıyor. Yılı 4 bölmüş: kış yaz yay güz demişler. Aylar birinc, ikinci, diye adlanmış, yıl 365 gun 5 küsur olarak kesinlesmisdir. Yıl başlangıcını ise 22 mart almışlar (15, s.72, 75). Tabi bu takvim bilmin yükselişine uygur kağanlığın yukselis dönemine denk geliyordur. Daha öncleri bilmin olmadığı zamanlarda insanlar hayatlarını yıllık rutine göre tayin etmişlerdir. Özelikle baharın gelişinin özel anlam yuklenmiş yıl başlanğıcı sayılmışdır. Doğu Türkistandan Balkanlara kadar Türklerin yaşadığı her yerde kutlanan bu bayram – Nevruz farklı isimler ve rituellerle yapılsa da genel olarak aynı anlamı taşımış, baharın gelişi kutlanmışdır.

1394'de Azerbaycanın Sultaniyye şehrinde dünyaya göz açan Uluğbey yaptığı ilmi deneyimleri ile türk ve dunya bilimine büyük katkılar sağladı (23, s.127-129). Uluğbeyin matamatik ve astanomiye yaptığı katkıları ve Semerkand gördüğü işleri öğrenmemizdeki en büyük kaynaklardan biri Giyaseddin Cemşid el-Kaşının babasına yazdığı mektublardır. Onun mektublarından öğrendiğimiz kadarıyla Uluğbey zamanında Semerkandda 10 binde fazla öğrenci eğitim alıyor ve Hükumdar maddi konularda da buyuk bağışlar yapıyordur.

Uluğbeyin Semerkandda Batlamyusun (m.s.2.yy) rasathanesi tipinde bir yapı inşa etmek istemesine el-Kaşı Mağara rasthanesinin (1259) daha moderin olması gerekcesiyle ikna etdirmiş ve aynı yapıda Semerkandda da bir rasathane insa edilmişdir. Rasathaneler 17.yy`a

kimiyyeti sirasında daha öncesi prenslik döneminde de ilime deger veren, alimleri himaye eden biri olarak ve türk ilmine katkılarından dolayı Türk tarihi acisindan cok buyuk bir yere sahibdir. Onun günes yılı hesablamaları modern cihaz olcumlerinden 1 dakikalik yanılmayla hesablanmışdır.

kadar uzay gözlem ussu niteliği taşımışıdır. Inşa etdirdiği rasathanede Gün-gece eşitliği (ekinoks) çemberi, İkili çember (gündönümü çemberi), Fahrî sekstant[8], Azimut (ufuk açısı) ve yüksekliği ölçen alet, Sinüs ve ters sinüsü belirleyen alet, Küçük halkalı küre gibi astronomik aletler bulunuyordu. 1447'de hukumdar olan Uluğbey 1449'da oğlu tarafından Mekke ziyareti sırasında öldürülmüşdür, onun ölümüyle rastahanede yıkılmışdır. Yapmış olduğu ilimi çalışmaların toplusu "Zic-i Uluğbey" eseri ondan sonrakı dönemin aranan kitablarından olmuş ve bir cok batı dillerine tercume edilmişdir (9, s.76-81).

Eski türk inancı Türklerin hayat tarzı ve yaşam bicimi ile bire bir uyuşurken sonradan kabul etdikleri dinler onların gelenek göreneklerine tamamen ters olmuşdur. Her dinden bir ortak nokta bulub onu benimsemeye çalışan türkler kendi kimliklerini zaman zaman kayb etmişler o dinle butunlesme derdinde olmuşlar. Genel olarak baktığımızda geldiğim kanatca, Türklerin baska dinleri kabulu Türkleri öz kültüründen uzaklastırmış, başkalaştırmışdır. Iyi tarafından bakıldığından ise yeni bir medeniyyet yaranmış oluyor.

Şehirler acisindan bakıldığında ise İpek yolu şehirelrin önemini artırmış mimari acidan gelişmesine ayni zamanda farklı kültürlerin etkileşimine neden olmuşdur. Batıda olmayan bir sey doğuya ulaşmış aynı zamanda da doğu kültürü batıya ulaşmışdır. Şehirlerin inşasında farklı bölgelerden sevk edilmiş mimarlar sanat incileri yaratmışlar.

Sonuc olarak İpek yolunda ticaretin özgürlügü nasil ki, huzurlu ve güvenli yollardan geciyorsa kültür ve biliminde yükselmesi icin güvenli ortam ve devlet himayesinin önemini ortaya koyar.

[8] *Bu alet meridyen doğrultusunda yerleştirilmiş ve yaklaşık 60 derecelik tuğladan yapılmış olan bir yaydı. Bu yayın çapı 40 metre civarında idi. O döneme kadar bu kadar büyük bir gözlem aleti yapılmamıştır. Bu alet yardımıyla Güneş, Ay, gezegen ve yıldızların yükseklikleri ölçülebildiği gibi önemli astronomi sabitleri de büyük duyarlılıkla ölçülebiliyordu. Bu sabitler arasında yıllık presesyon, tutulma düzleminin eğilimi ve dönencel yıl uzunluğu da bulunuyordu.*

KAYNAKÇA:

1. Ahmet Şimşek. Ipek Yolu Dinleri, A.Taşağıl. *"Ipek Yolu*", İstanbul, 2015, s.525.
2. Ahmet Hikmet Eroğlu. Ipek Yolu Coğrafyasında Egemenlik Mücadelesinde Sosyo-Kültürel Araç Olarak Din. *"Yükselen Ipek Yolu"*. 3 cilt. 2016, Türk Yurdu Yayınları, s.1152.
3. Ahmet Taşağıl. Göktürkler. Ankara,TTK, 2014, s.473.
4. Ahmet Taşağıl. Gökbörünun Izinde. İstanbul, Kronik yayın evi, 2017, s.336.
5. Ahmet Taşağıl. Kök Tengrinin Çoçukları. İstanbul, Bilge Kültür Sanat, 2015, s.368.
6. Akdes Nimet Kurat. Türk Kavimleri Ve Devletleri. Ankara, TTK, 1972, s.511.
7. Aykut Kar. Ipek Yolunun Türk Dunyasına Etkisi // *Yeditepe Üniversitesi Tarih Bölümü Araştırma Dergisi,* cilt 1, sayı 2, Haziran 2017, s.3-8.
8. Denis Sinor. Erken Iç Asya Tarihi. İstanbul, Iletişim Yayınları, 2000, s.664.
9. Emine Sonnur Özcan. Astronom-Hükümdar Uluğ Bey Ve Bilim Şehri Semerkand // *Bilim ve Teknik*, Nisan 2017, s.80-87.
10.Farük Sumer. Eski Türklerde Şehirçilik. Ankara, TTK, 1993, s.95.
11. Ibrahim Kafesoğlu. Türk Milli Kültürü. İstanbul, Ötüken Neşriyat, 2017, s.454.
12. Jean Poul Roux. Türklerin Tarihi Pasifikden Akdenize. İstanbul, Kabalci Yayin Evi, 2015, s.598.
13. L.Ligeti. Bilinmeyen Iç Asya. Ankara, TTK, 1986, s.361.
14. Nergis Biray. 12 hayvanlı Türk Takvimi - Zaman ve İnsana Hükmetmek // Türkiyyat Araştırmalar Enstitüsü Dergisi, 2009, Erzurum, sayı 39, s.671-683.
15. Osman Aydınlı. Semerkand / *Islam ansklopedisi*, 2009, 36 cilt.
16. Osman Turan. Türk Cihan Hakimiyyeti Mefkuresi Tarihi. İstanbul, Ötüken, 2009, s.560.

17. Özkan İzgi. Orta Asya Türk Tarihi Araştırmaları. Ankara, TTK, 2017, s.433.
18. Ramazan Şeşen. Buhara / *Islam ansklopedisi*, VI cilt, 1992.
19. Seda Yilmaz Vurgun. Buhara Emirliğinin İki Önemli Şehri: Buhara ve Semerkand // *Türk Tarihi Araştırmaları Dergisi*, 1 Sayı. Güz. 2016, s.138-157.
20. Tilla Deniz Baykuzu. Turfandan Kaşgara Ipek Yolu Üzerindeki Vaha Şehirleri. A.Taşağıl -*"Ipek Yolu"*. İstanbul, Pelikan, 2015, s.59-84.
21. Üçler Bulduk. Ipek yolunda kültürel etkileşim: 6-10 yüzyıllarda ticaret, siyaset ve din. Fahri Atasoy, *"İpek Yolunda Türk Kültür Mirası"*. Ankara, Türk yurdu yayınları, 2014, s.40-45.
22. Yavuz Unat. Uluğbey / *Islam ansklopedisi*, 42 cilt. 2012.

Хаяла ГУСЕЙНОВА
Магистрант по специальности «История тюркского мира» Бакинского Государственного Университета

ШЕЛКОВАЯ ДОРОГА - ДОРОГА КУЛЬТУРЫ

Культура шелкого пути охватывает широкий круг предметов поскольку имеет широкий спектр географически регионов. В этой статье мы говорим о турках в целом и позволяем тюркской культуре коснуться шелкового пути. Шелковый путь ускорил процесс культурного обмена, внеся большой вклад в процесс распространения многих религий. Хотя распространение буддизма среди тюрков является менее болезненным, но временем оно было отклонено. Как среди других народов, так и среди тюрков также были распространены христианство и ислам.

Khayala HUSEYNOVA
Master student on the specialty "History of Turkic World", Baku State University

SILK ROAD - ROAD OF CULTURE

Silk road is home to different cultures in the regions. In this articlr, silk road, the areas where the Turks live and the influence of

the silk road on the Turkısh culture will be discussed. The silk road has allowed many religions to spread rapidly to a wide geography. Buddhism and mania are not much spread among Turks. Only the Uygurs accepted these religions. Gokturks have stood against these religions. One of the reasons why the heavens do not accept these religions is Tonyukuk. Christianity and ıslamısm expand through the silk road. On the route along the silk road, new cities were built and these cities became architecturally prosperous and became the largest cities of the Middle Ages. The regions of the silk road became the center of education by means of Turkısh khans.

Nasiba MİRZAYEVA
Erciyes Üniversitesi, Türkiye,
Sosyal Bilimler Enstitüsü, yüksek lisans öğrencisi
E-mail: nasiba.mirza.77@gmail.com

TİMUR DEVLETİNİN ÖZBEKLERLE İLİŞKİLERİ

Danışman:
Dr. Erhan YOSKA
Erciyes Üniversitesi, öğr.üyesi

Anahtar kelimeler: Timur devleti, Özbekler, Maveraünnehir, göçler, çöküş
Ключевые слова: Государство Тимуридов, узбеки, Мавераннахр, переселение, распад
Key words: Timurid state, Uzbeks, Maverannahr, resettlement, decline

"Özbek" adının kökeni. Orta Asya'da isim vermek kutsal bir görev olarak kabul edildiğinden ismin gizemli ve ilahi anlamı ile isim verilenin geleceği bağlanmaktadır. Bu gelenek ayrı ayrı kabilelere ad verilmesi zamanı da görülebilir. Müslümanların isim verme geleneğine özel bir ilgi göstermeleri gerçekti çünkü eski geleneklere göre, isim insanın geleceğini tanımlar. Orta Asya'da, "Исми жисмига монанд" ("İsmi jismiga monand" - Onun ismi geleceğini belirler) atasözü isim verme geleneği ile ilgilidir ve söylediğimizi doğrular [5, s.31]. Orta Asya'da yaşayan halkların geleneklerine göre, kabilelerin tek bir isim altında birleşmesi güçlü bir birliğin örneği olarak görülüyordu. Bu nedenle, bölge tarihinde isimleri olmayan kabilelerin hiçbir rolü yoktu, zamanla unutuluyor ve hiç kimse tarafından hesaba alınmıyorlardı. Kabilenin adı ve yaşadığı yer, bölgenin yerli nüfusu arasındaki yeri ve politik yaşamdaki rolünü gösteriyordu.

Özbeklerin güçlü birliği, Orta Asya'nın kuzeybatısında on dördüncü yüzyılda oluşmaya başladı. Özbek tarihçisi M.Ermatov'a göre, Özbek ismi Türk kabilelerinden olan uzlardan kaynaklanmaktadır [6, s.25]. Geleneksel olarak, Özbek halkının 92 Türk kabilesinin birleşmesi sonucu oluştuğu bilinmektedir. Bu konuda bir efsane bile var-

dır. Efsaneye göre, 92 kişi Hz.Muhammed'in kafirlere karşı savaşmasına yardım etmek için Medine'ye gidiyor ve burada İslam'ı kabul ediyorlar.

Bazı araştırmacılara göre, Özbek adı, çeşitli kabileleri birleştirmiş "kendi kendinin hakimi" anlamını veren "öz" ve "bey" kelimelerinden türemiştir. 12.yüzyılda ilk kez Özbek ismi, Usama-ibn Munkiz'in "İbretler kitabı"nda Selçuklu döneminde, Musul hakimi Özbek`in adını anıyor [7, s.134]. F.Reşideddin de Eldeniz devletinin son hükümdarı Özbek (1210-1225) hakkında bilgi vermektedir. Bundan başka Harezmşah Celaleddinin Afganistan'daki askeri komutanlarından birinin adının Cahan Pehlivan Özbek Tai olduğu bilinmektedir.

Özbek olarak bilinen birliğin, Altın Orda'da hizmet eden Türk askerlerden oluştuğu tarihte bellidir. Bu askerler 1312-1341 yıllarında Batu Han'ın torunu Özbek Hanı Giyaseddin Özbek Han'ın ordusunda görev yapmışlar. Özbek Han döneminde, Özbeklerden (Uzbekan) ilk kez bahs edildiği görülmektedir. XIV.yüzyıl tarihçisi ve coğrafyacısı Hamdullah Kazvini, 1335-36 yıllarında Azerbaycan'a yaptığı ziyaretten söz ederken Özbek'in askerlerini hatırlatıyor. Kazvini burada Altın Ordu`yu "Memleketi-Uzbeki" yani Özbek devleti gibi adlandırıyor. Özbek Han`ın Altın Ordu'nun güçlü bir hakimi olmasından ziyade, Cengiz Han'ın neslinden gelmesi ona ün kazandırmıştı. Onun ikametgahı, Saray-Berke yakınlarındaki Volga sahilinde inşa edilmiş ve kabilesi, nehir kıyısının her iki tarafına yerleşmişti. Onunla gelen kabile bu bölgede yaşamaya başladığında, zamanla Özbek Han`ın ismini taşımaya başlamıştı. Bu dönemin Fars kaynaklarında Özbekler özel bir kabile olarak anılmış, Altın Ordu ise Ulusi Özbek olarak adlandırılmıştır. Ayrıca, Timur'un iktidara gelmesiyle birlikte Kazakistan'ın kuzey bölgelerinde başka bir Özbek kabilesi oluşmaya başlamıştı. Bu yüzden Özbek topluluğunun 1360'larda bir Türk kabilesi olarak kurulduğu söylenebilir. Özbek Han'ın ölümünden sonra, kabilesinin bir kısmı Sibirya yönünde Tobol kıyılarına gitmiş ve Şeybani Han`ın zamanından itibaren orada bulunan diğer Türk kabileleri ile birleşmişlerdi.

Bu birliğin başkenti sonraki zamanlarda Tümen olarak adlandırılan Çimga Tur şehri olmuştur. O zamandan itibaren Batı Sibirya, Kıpçak Çölleri, Volgaboyu araziler Arap ve Fars tarihçileri tarafından "Özbek toprakları" olarak adlandırılmaya başlamıştı. Lakin bu adlandırılma Özbek Han`ın adı olduğu için değil, tam bir birliğin adı olduğu için böyle isimlendirilmişti. XIV. yüzyılın 80'lerinden itibaren demografik durum değişmeye başladı. Bu dönemde Maveraünnehir zamanla Türk yurduna dönüşmeye başladı. Bahs edilen yıllarda Çağatay Moğolları Timur devletinin hakimiyetini kabul edip Müslüman Türk kimliğini benimsemişlerdi. 1380-90 yıllarında moğolların baskınına maruz kalan Özbekler Maveraünnehir`e göç etmeye başladılar ve onların Timur Han`a olan itaati o bölgede demografik durumun tamamen değişmesine neden oldu. Artık Ali Şir Nevai XV.yüzyılda yazmış olduğu eserlerinde Özbeklerden Maveraünnehir`de yaşayan ayrı bir etnik grup olarak bahs etmiştir.

Sibirya'nın kuzeybatısındaki Özbekler kendisini Ebu`l-Hayr Han'ın taabesi olarak kabul ediyorlardı. O, 1428-1468 yılları arasında Özbek kabilelerini birleştirmişti. Ebu`l Hayr Han'ın ölümünden sonra Özbek toplumu çökmeye ve 3 yere bölünmeye başladı: Sibirya Özbekleri, Şeybani Özbekleri ve Kazak Özbekleri. Araştırmacılara göre, Özbeklerin bir ulus olarak oluşumu iki ana aşamadan geçiyor:

1. Timur dönemi (XIV-XV.yüzyıllar) - Maveraünnehir Türklerinin ayrı bir etnomedeni, dil ve politik birlik olarak ayrılması;

2. Şeybani ve Astrahan dönemi (XVI-XVIII. yüzıllar) - Özbek Hanlığı'nın günümüzdeki şeklini alması [8].

***Timur`un ölümünden sonraki durum, Şahruh Han ve Uluğ bey dönemi.*** Siyasi ilişkilerinden önce Timurlar ve Özbekler arasında gerçekleşen evlilik diplomasisine bakmak önemlidir. Örneğin, Emir Timur zamanında Özbek Han`ın torunlarından Süyün Bey hanımla Timurun en büyük oğlu olan Cihangir Mirza evlenmişti. Uluğ Bey'in ilk hanımı Özbek Han'ın soyundan gelen Muhammed Sultani'nin kızıydı. Bu nedenle Uluğ Bey'in, babası Şahruh Han ve erkek kardeşlerinden farklı olarak "Gurkan" ünvanını taşıdığı düşünülüyor. Ebu

Said'in tahta çıkmasına yardım eden Ebu`l-Hayr Han yurduna döndüğünde Uluğ Bey'in kızı ile evlenmişti.

Timur Han'ın ölümünden sonra taht mücadelesi devleti zayıflatmıştı. Bu dönemde Özbekler, Aral Gölü'nün ve Seyhun Nehrinin kuzey kesimine dağınık şekilde yerleşmişlerdi. Onun ölümünden sonra Özbeklerin işgal ettikleri Harezmi Şah Melik, Deşti-Kıpçak`ta Altın Orda hanları arasında cereyan eden karışıklıklar nedeni ile 1413 yılının başlarında yeniden ele geçirdiklerinde Horasan ve Maverennehr hakimi Şahruh tüm dikkatini batıya çevirmişti [1, s.56]. O zaman Şapurgan ve Andhoy`u yöneten Uluğ Bey babasının iktidarı sırasında hiçbir yürüşte yer almamaktadır. Bu zaman hem Özbeklerle, hem de moğollarla olan sınır bölgesinin Uluğ Mirza'nın elinde olması belli zorluklar yaratacaktı. Çünkü ara sıra fırsat bulan Özbekler, bu sınırlardan Maveraünnehir'a akın ediyorlardı. Uluğ bey defalarca bu akışı engellemeye çalışsa da bunu başaramadı. Maveraünnehir`de barış geçerli bir süre elde edildikten sonra asıl mesele Timur'un ölümünden sonra özbekler tarafından ele geçirilen Harezmi yeniden Timurlulara geri kazandırmaktı. Bu işle Uluğ bey`in atabeyi Şah Melik ilgilenmişti. 1413'te Şahruh Han ile İskender arasında savaş başladı. Uluğ bey savaşla ilgili Fergana hakimi Mirza Ahmet ile konuşmak için onu Semarkant`a davet etse de o bu teklifi reddetmişti. Bunun yerine Mirza Ahmet`in oğlunun Semarkant`a gönderilmesi (rehin olarak) kararlaştırıldı, lakin bu da olmamıştı. Bu sebepten dolayı Uluğ bey Fergana`ya sefere çıkmış, Mirza Ahmet ise ordusu ve kulelerini bırakıp kaçmıştı. Aynı yıl Uluğ bey Sır Derya yakınlarına gitti ve bir süre orada kaldı. Bu zaman Harezmden Altın Ordu`daki olaylar hakkında haber geldiği için o geri dönmek zorunda kalmıştı. Buradan da bu seferin aslında Özbeklere karşı düzenlendiği anlaşılıyor. 1417-1418'de Uluğ bey Hocent etrafındaki Çirçik boyunda kışı geçirmişti. Onun burada savaşa hazırlandığı düşünülse de, Özbek ulusundan Edige`nin elçisi İbrahim Uluğ bey`in huzuruna gelmişti [4, s.79]. Neticede Uluğ bey Özbek şehzadelerinden birkaçını özgür bırakmış ve Semarkant`a geri dönmüştü.

Mayıs 1419'da, Urus Han'ın torunu Barak, Deşti-Kıpçak`ta iktidarı ele geçirmek için Uluğ Bey`den yardım istedi. Uluğ bey de yardım etmek amacıyla Samarkant'ı terk etti ve yolun yarısında Barak'ın zafer kazandığı haberi gelince geri dönmek zorunda kaldı. Uluğ bey, yardım isteyen Barak'tan bir tehlike beklemiyordu. Fakat bir süre sonra Barak, Cengiz Han'ın soyundan gelen Cuci neslinden olduğunu öne sürerek zamanında Timur hakimiyetine katılmış Sır Derya çevresindeki Suğnak bölgesinin hukuken babasından ona miras kaldığını iddia etmişti. Uluğ bey ona karşı bir söz söylemese de kendisi ona karşı bir ordu hazırladı ve babasını bu konuda uyardı. Şahruh Han'ın ilk başta kararsız olmasına rağmen, Semerkant`a oğlu Mirza Cukin'in yardımıyla asker gönderdi. 1427'de Çağatay'ların güçleri Özbeklerden daha fazla olsa da yenilgiye uğradılar. Bu noktada Özbekler yalnız zaferle yetinmemiş aynı zamanda Semerkant'ı da yağmalamışlardı. Bu olaydan sonra Maveraünnehir bölgesinde karışıklık çıkmış hatta Semerkant halkı, yenilginin haberini duyarak Timur askerlerine şehrin kapılarını açmak bile istememişlerdi. Ancak bu konu şehrin tanınmış ve saygın söz sahibi din adamları tarafından çözülmüştür. Uluğ bey Özbeklerle savaş halindeyken, babası Şahruh Han Meşhet şehrini ziyaret etmiş, lakin Herat'taki Ulu Camii'de suikast girişiminde bıçaklanarak yaralanmıştı. Bu nedenle Özbeklerle yapılan savaşlarla yakından ilgilenemiyor ve oğluna yardım etmek için sadece para ve asker gönderebiliyordu. Uluğ bey, babasının Horasan`dan gönderdiği yardımcı kuvvetlerle Sır Derya nehrini geçip Özbeklerden öcünü almak istese de Özbekler artık çoktan uzaklaşmış, bu sebeple de yeniden geri dönmek mecburiyetinde kalmıştı. Böyle bir durumda Şahruh Han da Herat`tan Semarkant`a yola çıkmıştı. Şahruh Semarkant`a yetişir yetişmez mağlup olmuş ordunun dağılmasını emreder, Maveraünnehir`deki tüm beyleri suçlu olarak cezalandırır. Oğlu Uluğ bey`i ise bir süre devlet işlerinden uzaklaştırıyor. Ancak bir süre sonra devlet meselelerindeki durum istikrara kavuştuğunda oğlu Uluğ bey`i yeniden idareye geri döndürüyor [1, s.67]. Uluğ bey`in Özbeklerle mücadelesindeki başarısızlığından sonra Maveraünnehir ile Deşti-Kıpçak arasındakı ilişki hakkında çok az bilgi vardır. Uluğ

bey`in Özbeklere olan yenilgisi onun sonrakı 20 yıllık hakimiyetini de etkiliyor. Artık o, hiçbir yürüşe katılmıyor ve orduları gittikleri seferlerde yeniliyordu.

Maveraünnehir`deki durum bir süre sonra yeniden karışmaya başladı. 1429'da Uluğ bey, babası Şahruh Han`a Barak'ın Sultan Mahmud Oğlan adında bir adam tarafından öldürüldüğü haberini verdi. Barak ülkesini Timurlular zamanında genişletmeye çalışmadı, sadece yürüş yaparak yağmalıyordu. İşte bu yüzden Sağanak Uluğ bey tarafından kontrol altında tutulabilmiş ancak Ebu`l-Hayr tarafından ele geçirilmişti. Ebu`l-Hayr 1428'de Sibirya'da han ilan edildi. Kısa bir süre sonra o diğer kabileleri etrafında toplayarak Sığnak, Arkuk, Suzak ve Özkent şehirlerini ele geçirdi. Özbekler Ebu`l-Hayr Han'ın yönetiminin ilk yıllarında Timurlar sınırlarına yakın olsalar bile kendilerini işgal etmemişlerdi, sadece zaman zaman kültür şehirlerine akın ediyorlardı. Bu sırada Deşti-Kıpçak'ta güçlü bir devlet yoktu ve buradaki süreçler Uluğ bey tarafından dikkatle izleniyordu. Şahruh Azerbaycan'a yaptığı seferden geri döndüğünde, Harezm'in Özbekler tarafından yağmalanması haberini duydu [2, s.146-147]. 1430-31 yıllarında Ürgenç şehri dahil, Harezm'in kuzey kısmını geçici olarak ele geçirmeyi başarmışdı. İklimin etkisinden dolayı Ebu`l-Hayr Han uzun süre burada kalamamıştı. Şahruh`un orduları onu takip etseler de yetişemeyip ülkelerine geri dönmüşler. Bu olaydan sonra Şahruh büyük oğlu Baysungur`u 1431'de Mazandaran'da kışlanmasından sonra bu bölgeye yollamıştı [1, s.75]. Ebu'l-Hayr'ın ordularından ayrılan ve "Kazak" olarak adlandırılan kabileler, zaman zaman Timur devletine saldırıyorlardı. Dört yıl önce gerçekleşen olaylar Özbekleri cesaretlendirmişti. Hazar denizinin sahilleri, Harezm ve Sır Derya gibi kültürel bölgeler çoktan göçebe kabilelerin yıkıcı akınlarına maruz kalmıştı. Özbeklerin bir kısmı Çu Nehri boyunca, diğer kısmı Astrakan'a saldırdığından Şahruh bu bölgelere beyleri ve mirzaları göndermek zorunda kalıyordu.

XV.yüzyılın 40'lı yıllarında Özbekler Sır Derya nehri boyunca görünmeye başladılar. Şahruh Han'ın vefatına kadar Sağanak, Suzak ve Özkent Ebu`l-Hayr hanın belirlediği valiler tarafından yönetiliyor-

du. Şahruh'un ölümünden sonra Uluğ bey dedesi Timur gibi Semerkant'ta yaşamayı tercih etti. Horasan'da kalmayı öyle de mümkün görmeyen Uluğ bey 1448 yılında Özbeklerin Semerkant etrafına gelip enkaz yaptığını duyarak Herat şehrine henüz babasının zamanında getirilen esnafları ve değerli eşyaları toplayıp, oğlu Abdüllatifi burada koyarak Maveraünnehir`e doğru uzaklaşmaya başladı. Uluğ bey kışı Buhara`da geçirip buradan babasının cenazesini Semarkant`e göndererek dedesinin türbesinde defn ettirdi. Uluğ bey yönetiminin son zamanlarında moğollar ve Özbekler Maveraünnehir`e akın etseler de hiç bir hücuma maaruz kalmamışlardı.

Abdüllatif dönemi. Abdüllatif babasının ölümünden sonra kardeşi Abdulaziz'i öldürtmüş ve onun bütün otoritesi Maverennehr'a yerleşmişti. Hatta onun zamanında Deşti-Kıpçak`dakı Özbekler bile Maveraünnehir`e her yıl yaptıkları saldırılarını bile tekrarlaya bilmediler. Abdüllatif din ile yakından ilgili olmasına rağmen, halk ve askerlere karşı acımasızdı. Bu nedenle, hakimiyetde uzun süre kalamamış ve sui kastçılar tarafından öldürülmüştü.

Abdullah ve Ebu Said zamanı. Abdüllatif'in ölümünden sonra, sui kastçılar Şahruh kolundan İbrahim Sultanın oğlu Abdullahı hapsten alıp iktidara getirdiler. Abdullah'ın Abdüllatif'in ölümünden sonra iktidara gelmesi, Ulu Bey'in çağının dönüşü oldu. Öte yandan, Abdüllatif'in ölümü duyular duyulmaz şehir hakimi Ebu Saidi hapsden özgür bıraktı. Lakin Ebu Said Semerkant'a yürümüş ama yenilmişti. Bundan sonra Türkistan (Yesi) şehrini işgal etti. Abdullah şehri kurtarmak için oranı kuşattı. Ancak, Ebu Said hile kullandı ve Özbek kıyafetleri giymiş adamları yalan haber yayarak Deşti-Kıpçak`tan Özbek hanının yardım için geldiğini söylediler. Bu hiyle işe yarıyor ve Abdullah'ın ordusu kaçarak Semarkant`e yol alıyor. Abdullah yenidən ordu toplayıp savaşmaya hazırlanıyor. Bu kez, Ebu Said, Özbek hükümdarı Ebu`l-Hayr`dan yardım istiyor. Bununla da Özbek hanı için Semerkant'ı ele geçirme fırstaı ortaya çıkmıştı. Uluğ bey'in saltanatının son döneminde, Özbekler Semerkant'a kadar olan bölgeyi yağmalaya biliyorladısa, artık bu dönemde Seyhun nehrini geçemiyorlardı. Hayrunnisa Alan eserinde Özbeklerin her yıl sadece 5 fersa-

ha kadar yaklaşdıklarını gösteriyor [3, s.232]. 1451 yılının Haziran ayında Abdullah ile Ebu`l-Hayr ve Ebu Said'in birleşmiş kuvvetleri bir araya geldi. Büyük bir ordu olmasına rağmen, Abdullah yenildi ve öldürüldü. Ebu Said tahta çıkarıldı. Onun ilk işi, iktidara geldiğinde Abdullatif'in katillerini öldürmek oldu. Ebu`l-Hayr, Uluğ bey'in kızını alarak yurduna döner. Ebu Said (1451-1469) hükümdarlığı sırasında Teymurlar batı topraklarını kaybetmeye başladılar. Emir Timur zamanında Maveraünnehir'e göç eden Özbeklerin akışı, Ebu Said döneminde daha da genişledi. Devlet yönetiminde ve orduda Özbeklerin siyasi otoritesini artması üstünlüğe yol açıyordu. Bu zaman, Ebu Said'in batıya doğru ilerlemesi başarısızlıkla neticelendi. Tarihi kaynaklarda Özbeklerin Harezm etrafında Timurlularla savaşı sırasında Ebu`l-Hatr`ın kardeşi Seyyid Yeke`nin yakalanarak tutuklandığı bilinmektedir. Bir süre sonra, Ebu Said onun Herat`dan getirilmesini emretmiş, Seyyid Yeke`yi karşılayarak ona hesiyeler taktim etmiş ve ordularının birine komutan göndermişti. Kaynaklarda Ebu Said`in onu Özbek tahtına hazırlanması gibi fikirler geçse de bunun asıl nedenleri gösterilmiyor. Fakat ihtimal ediliyor ki, Ebu Said bununla Özbekleri kendi iç işlerine meşgul olmalarını istemiş, bir süreliyine tehlikeden ülkesini korumaya çalışmıştır. Lakin Ebu Said`in vefatı ve saltanatının oğullarına kalması ile devlet artık direnç gücünü kaybetmişti.

Hüseyin Baykara ve Badiezzaman dönemi, Teymuri devletinin sonu. H.Bayqara (1469-1506) ilk yıllarında hiçbir iddiada olmasa da, Merv çevresinin hakimi olan Mirza Sencer'in kızı Bike Sultan Beyüm ile evlenmiş sonraları Merv`in kontrolünü ele geçirmeye çalışsa da buna muvaffak olamamıştı. 1468 yılında o Ebu Said`in ordularını yenerek Hive ve etrafını ele geçirmeye muvaffak olmuştu. Aynı yılda zamanında Ebu Sai`in tahta çıkmasına yardımcı olmuş Özbek hanı Ebu`l-Hayr`dan yarım istedi. Lakin bu zaman Ebu`l-Hayr vefat etmiş, Özbekler arasında karışıklık hüküm sürdüğünden hiç bir yardım umudu kalmamıştı. Ebu`l-Hayr`ın ölümünden sonra Yunus han tarafından onun oğlu Şah Budak öldürülmüş, Özbekler mağlup edilerek dağıtılmıştılar. Bundan sonra Özbekler yalnız Şah Budak`ın oğlu Muhammed Şeybani`nin etrafında toplanmışlar. Hüseyn Bayka-

ra ani deyişiklikler sebebi ile Özbeklerin yardımına ihtiyaç duymadan Horasanı ele geçiriyor. Hüseyn Baykara kendi adamları ve Özbeklerden Şadıbey`in yardımı ile Amu Derya`nın Özboy bölgesinde küçük bir yeri ele geçiriyor. Lakin kısa bir süre sonra Şadıbey`den uzaklaşmış ve diğer Özbek kuvvetleri ile Mazanderanı alıyor. 1469 yılında Herata hakim olan Ebu Said Akkoyunlu Uzun Hasan'a yenilince Heratı tutmaya muvaffak olur. Neticede, 1469 yılında Maveraünnehir`e giderek adına hutbe okutuyor [1, s.105].

Bundan sonra Herat`ı kuzey Özbekleri-şeybanilerden korumak için Amu Darya nehri boyunca kulelerini güçlendiriyor. 1499 yıında Hüseyin Baykara`nın oğlu Bediüzzaman`ın babasının yerine geçmek istemesi ile Herat kuşatılıyor ve bununla da devletin otoritesi sarsılmaya başlıyor. Ara savaşları fırsat bilen Özbekler isyan çıkarıyorlar. Karışıklıklar sebebi ile isyanı önlemek mümkün olmuyor. 1500. Yıllarda Hüseyin Baykara oğullarının ona karşı eylemlerini engellemeye çalışıyordu. O, oğlu Muhammed Hüseyn`e karşı Astrabad`a yürüş ediyor. Fakat bu zaman Herat şehri Muhammed Şeybani tarafından ele geçirilerek hakimi öldürülüyor. Muhammed Şeybani bir süre şehri Babür`e bırakmak mecburiyetinde kalsa da, 1501 yılında tamamile ele geçirmeye muvaffak oluyor. 1503. yılın başlarında Şeybani han Amu Derya`nı geçerek Belh şehrini kuşatıyor. Bediüzzaman uzun zamandır rekabetde olduğu babaşı ile barışa hazırlanırken, kardeşi Babür Seri-Pul yakınlarında Özbek hanına yeniliyor [1, s.103]. Artık tamamen Maveraünnehir`e hakim olan Şeybani hana karşı savaşan Baykara hiç bir başarı kazanamadan yaşlılığı sebebinden Baba İlah adlı yerde 1506. yılında vefat ediyor. Bundan sonra hakimiyet başına oğlu Bediüzzaman geçiyor ve kardeşi Babürle beraber babasının yarım kalmış yürüşünü devam etmek isteseler de 1507 yılının 19 mayısında Bagdis yakınlığında mağlup oluyorlar [3, s.232]. Muhammed Şeybani Herata giriyor. Bununla da Timurlu devleti çöküyor. Timur sülalesinden Babür bu savaşda zafer kazanamadığı için önce Afganistan`a, sonra Hindistana gidiyor ve orada Büyük Moğol devletinin esasını koyuyor.

Göçeri Özbeklerin eline geçen o devrin medeniyyet merkezleri Babür`ün hatıratlarında söylendiği gibi "dünya görmemiş köy"e dönüyor.

"Timur devletinin Özbeklerle ilişkileri" adlı yaptığımız çalışmada göründüğü gibi, Özbeklerin Maveraünnehir`e tehdit gibi gelişimi daha Timur zamanında başlamıştı. Timur devleti kendi yükselişinden çöküşüne olan geçiti Timurun ölümünden itibaren almıştır. Taht uğruna savaşlar devlet idaresinde aksatmalara yol açarak göç kabilelerinin gelişmesi içi münbit ortamı yaratmıştır. Bu ortamda devlet idaresine kadar gelmeyi başaran özbekler gitdikce güçlenmiş ve devrin kudretli devletini yıkarak kendi devletlerini kurmaya muvaffak olmuşlardı. Bu gelişmeyi tarihin taraf değiştirmesi gibi de adlandıra biliriz. Zamanında moğolları yenen Timurlar, şimdi yüz yıl sonra viran edilmişlerdi.

KAYNAKLAR:

1. İsmail Aka. *Timur ve devleti.* Ankara: Türk Tarih Kurumu, 1991, 172 s.
2. İsmail Aka. *Mirza Şahruh ve zamanı.* Ankara: Türk Tarih Kurumu, 1994, 260 s.
3. Hayrunnisa Alan. *Bozkırdan cennet bahçesine Timurlular (1360-1506).* Ankara: Ötüken, 2007, 340 s.
4. Wilhelm Barthold. *Uluğ beg ve zamanı* (Çeviren Prof. Dr. İsmail Aka). Ankara: Türk Tarih Kurumu, 1997, 236 s.
5. Edward A. Allworth. *The modern Uzbeks: from the fourteenth century to the present*. Hoover Institution Press Publication, 1990, 424 s.
6. Эрматов М., *Этногенез и формирование предков узбекского народа*. Ташкент: Узбекистан, 1968, 199 s.
7. Усама ибн Мункыз. *Книга назидания*. Пер.Ю.И. Крачковского. М. Изд-во восточной литературы, 1958, 332 s.
8. Мингбаев Н., Норбоев Ш. *Старые проблемы новой узбекской историографии* / www.centrasia.ru/newsA.php?st=1456152120

№3(3) 2019

Насиба МИРЗАЕВА
Магистрант Института Общественных Наук Университета Эрджиес, Турция

ОТНОШЕНИЯ ГОСУДАРСТВА ТИМУРИДОВ С УЗБЕКАМИ

Становление узбеков как народа и формирование государственных традиций в Центральной Азии имеют давнюю историю. Узбеки создали свое государство, уничтожив самое могущественное государство эпохи. За это время сражения Тимуридов и узбеков за Мавераннахр имеет особое значение. В статье будет обсуждаться история развития этих отношений.

Nasiba MIRZAYEVA
Master degree İnstitute of Social Sciences of Erciyes University, Turkey

RELATIONS BETWEEN THE STATE OF TIMURIDS AND UZBEKS

The formation of Uzbeks as a people and the formation of state traditions in Central Asia have a long history. The Uzbeks created their own state, destroying the most powerful state of the era. During this time, the battles of the Timurid and Uzbeks for Maverannahr have a special meaning. The article will discuss the history of the development of these relations.

Türkan İSMAYILOVA
SABAH Qrupu,
Tarix müəllimliyi ixtisası üzrə II kurs tələbəsi,
Bakı Dövlət Universiteti
E-mail: ismayilzade_turkan@mail.ru

YELİZAVETA TÜDORA QARŞI SUİ-QƏSD PLANLARI VƏ TƏŞKİLATLANMANIN İÇ ÜZÜ

Elmi rəhbər:
Sayad MEHTİZADƏ
Bakı Dövlət Universitetinin tarix üzrə fəlsəfə doktoru

Açar sözlər: Babinqton qəsdi, sui-qəsd, Uolsingemin casus şəbəkəsi, Ridolfi, Trockmorton, Parri, Stafford, Lopez
Ключевые слова: Заговор Бабингтона, конспирация, Шпионская сеть Уолсингема, Рилдолф, Трокмортон, Паррн, Стаффорд, Лопес
Keywords: Babington Plot, conspiracy, Walsingham's Espionage network, Ridolfi, Throckmorton, Parry, Stafford, Lopez

Giriş. XVI əsrin ikinci yarısı - 1570-80-ci illərdə I Yelizavetaya qarşı təşkil edilmiş sui-qəsdlər tarixçilərin maraq dairəsində xüsusi yer tutur. Bu haqda araşdırmalar aparılsa da, bəzi sui-qəsdlərin gedişatında müəyyən tarixçilər arasında fikir ayrılıqları mövcuddur. Həmin dövr üçün məşhur olan casus şəbəkəsinin daxilindəki gizlilik hal-hazırda bəzi məqamların hələ də şübhəli qalmasının əsas səbəbidir. Lakin onu demək olar ki, bütün sui-qəsd planlarının məqsədi eyni idi: kraliçanı taxtdan endirmək, yerinə Şotlandiyalı Mariya Stüartı hakimiyyətə gətirmək.

1568-ci ildə Şotlandiyada baş verən hadisələrdən sonra Mariyanın İngiltərəyə qaçması nəticəsində Yelizaveta onu qəbul etmiş və nəzarət altında saxlamışdı. Uilyam Sesil (*dövlət katibi, Berli baronu – İ.T.*) tez bir zamanda anlamışdı ki, Mariyanı nə qədər yaxından təqib etsə də, onunla bağlı gələcəkdə baş verə biləcək sui-qəsd planları haqda məlumat almaq üçün casus təşkilatına ehtiyacı var və bilirdi ki, bu təşkilatı idarə edə biləcək yeganə şəxs Frensis Uolsingem

ola bilərdi (*Uolsingemi işə qəbul edən şəxs Sesil olsa da, sonradan təşkilatda fikir ayrılığı səbəbindən onlar əks qütbləri təmsil edirdilər – İ.T.*). Uolsingemin dövründə Oksford və Kembric Universitetlərindən də təşkilata agentlər qoşulmuş və onların sayı 50-ni ötüb keçmişdi. Hökumət tərəfindən kifayət qədər maddi yardım edilmədiyi zamanlarda o özü agentlərə ödəniş edirdi. Agentlərin lazimi bacarıqlara yiyələnməsi üçün casus məktəbi yaradılmışdı. Məxfi məlumatlar əldə etmək və səyahətlərlə yanaşı, onlar ismarıcların deşifrə edilməsini bacarırdılar. Kraliça Uolsingemə çox inanırdı. Yelizveta onu “Ruh” adlandırırdı. Çünki Uolsingem hər yerdə idi. O, təkcə Londonda deyil, xarici ölkələrdə baş verən hadisələrdən də xəbərdar idi (2).

Yelizavetaya qarşı təşkil olunmuş ilk sui-qəsd planlarından biri 1572-ci ildə Rildolfi sui-qəsdi olmuşdur. Robert di Ridolfi Londonda işləyirdi. O, ispan qoşunlarının Şərqi İngiltərəni işğal etməsilə, burada katolik üsyanı başlatmağı və Şotlandiya kraliçası Mariyanı xilas edərək ölkənin nüfuzlu zadəganlarından biri - Norfolk dükü Tomas Hovardla evləndirməyi planlayan Florensiyalı bankir idi. Ridolfi tez-tez Roma və Madridə gedir, II Filipp və Papa V Piydən dəstək alırdı. Uolsingemin agentləri Ridolfinin köməkçilərini tutaraq məktubları ələ keçirmiş və sui-qəsdin üstü açılmışdı (1, s.107).

Tarixçi Robert Xatçinson “Yelizavetanın casuslar təşkilatının başçısı Frensis Uolsingem və Gizli müharibə” əsərində (“*Elizabeth's Spymaster: Francis Walsingham and the Secret War”)* belə bir fikir irəli sürür ki, bəlkə də Ridolfinin əsas məqsədi Norfolkun edam olunması idi. Bu isə Ridolfinin ikili casus, yaxud da provokator agent olması ehtimalında baş verə bilərdi. Lakin bu fikir dəqiq fakta əsaslanmır (3, s.41). Sui-qəsdin aşkar edilməsindən sonra yalnız Norfolk dükünün edam olunması, Ridolfinin xaricə qaçması yuxardakı fikri inandırıcı edir. 1570-80-ci illərdə çoxlu sayda sui-qəsdi aradan qaldıran casus şəbəkəsi bu qədər zəif idimi ki, bu sui-qəsddə əsas rol oynamış Ridolfinin xaricə qaçamasının qarşısını ala bilməsin? Düşünürük ki, yox! Bunun səbəbi casus şəbəkəsinin Uolsingemin başlıca məqsədi əsas təhlükənin - Mariyanın aradan qaldırılması idi. Ona

görə hər sui-qəsd Uolsingemi öz məqsədini gerçəkləşdirməyə bir addım daha yaxınlaşdırırdı.

Uzun müddətdən sonra, 1583-cü ildə yeni bir sui-qəsd – Trokmorton planı həyata keçirilmək məqsədilə hazırlanmışdı. Bu sui-qəsd də birincidən fərqli olmayaraq, eyni məqsədi güdürdü və tez bir zamanda üstü açılmışdı. Lakin burada Mariyanın iştirakı ilə əlaqədar əsaslı dəlil tapılmamış, bu isə Mariyanı digər sui-qəsd - Babinqton planını hazırlamasına həvəsləndirmişdi. Plan həyata keçirilmədən öncə, gözlənilmədən 1585-ci ilin fevralında Parri sui-qəsdi baş verir.

1577-ci ildən Uilyam Parri Sesilə könüllü xidmət edən casus idi. Lakin katoliklər arasında ikili casusluğu hadisələrin onun xeyrinə dəyişməsinə səbəb olur (*İkili casus olmaq o dövr üçün çox təhlükəli idi və şübhəli fəaliyyətlər demək idi – İ.T.).* Katoliklərin lehinə göstərdiyi fəaliyyətlərə baxmayaraq, Yelizavetaya qarşı qurduğu plan yalnız şöhrət qazanmaq xarakteri daşıyırdı. Parrinin casus şəbəkəsində uzunmüddətli fəaliyyəti də onun günahkar olmasını şübhəli edir. Parri 3 dəfə işgəncə gördükdən sonra planı etiraf edir (*Bu isə işgəncə metodunun bəzən düzgün və ədalətli olmadığını göstərirdi – İ.T.).* Uolsingem özü də qeyd edirdi ki, Parri Fransadan qayıtdığı dövrdə heç kəslə belə bir plan haqda danışmamışdı. Bəzi fikirlərə görə bu kimi sui-qəsd görünümlü planların casus agentliyin özləri tərəfindən Yelizavetanın gözündə önəm qazanması üçün hazırlanırdı (4, s.182). Lakin hər halda Parrinin günahkar olub-olmaması dəqiqləşdirilmədən edam edilməsi casus şəbəkəsinin qüsurlarını göstərirdi.

Ridolfi və Trokmorton sui-qəsdləri Yelizavetaya qarşı təşkil olunan katolik planlar idi. Babinqton sui-qəsdi isə katolik planı olmaqla yanaşı, hökumətin yaratdığı təxribat idi (6).

Mariyanı hər yerdə təqib edən Uolsingemin ikili casusları var idi. 1585-ci ildə bunlara yenisi əlavə olundu - katolik Gilbert Gifford (*Gifford əvvəllər Mariyanın tərəfdarı olsa da, sonradan casus şəbəkəsinə qoşulmuşdu – İ.T.).* Mariyanın tərəfdarları olan Tomas Morqan və səfir Mendoza Gifforda inanmadıqları üçün məktubları şifrələyirdilər. Məktublar dəriyə sarılaraq pivə çəlləyinin tıxacı içərisində təhlükəsiz formada göndərilirdi. Mariya tərəfdarları ilə əlaqə saxlamaq üçün yeni

yol tapdığına görə, yeni sui-qəsd planları hazırlana bilərdi. Tərəflər katolik olan Antoni Babinqtonun planını qəbul edirlər (*Babinqton ilk başda Yelizavetanın öldürülməsinin tərəfdarı deyildi – İ.T.*). Uolsingem Gifford sayəsində bütün yazışmalardan xəbərdar olur. Bacarıqlı şifrə qırıcısı Tomas Filippes tərəfindən məktublar deşifrə edilir [5]. Bu şifrələrin açılması həmin dövr üçün yüksək texnolji araşdırma və şifrə analiz etmək bacarığı tələb edirdi. Bristol Universitetinin professoru Nigel Smartın düşüncəsinə görə, onun araşdırmaları II Dünya müharibəsində aparlımış şifrə analazinə bərabər tutula bilərdi.

Uolsingem Babinqtonu həbs edə bilərdi, ama bir-neçə sui-qəsdçinin edamı onu maraqlandırmırdı. O, Mariyanın planı təsdiqləyəcəyi bir məktub daha gözləyirdi. Uolsingem uzun müddət idi ki, Mariyanın edamını gözləyirdi, amma Yelizavetanın istəkli olmaması onun qarşısında maneə idi (7). Lakin tezliklə Uolsingemin istəyi gerçəkləşir.

Uolsingem məktublaşmanın davam etməsinə icazə verir, çünki o, Yelizavetanın taxtdan endirilməsi planına daha kimlərin daxil olduğunu aşkar etmək istəyirdi. Nəhayət, 1586-cı il iyulun 17-də Mariya Antoni Babinqtona məktub yazır (5). (*Bu məktub, əlbəttə ki, artıq casus şəbəkəsinin əlindən keçmişdi – İ.T.)* Tomas Filippes kriptanalist olmaqla yanaşı, həm də yazı xəttini yaxşı təqlid edirdi. O, məktubu deşifrə etdikdən sonra ismarıca əlavə mətin daxil edir. Mətndə digər plan iştirakçılarının adını ona bildirilməsi qeyd olunur (*Bu fakt Filippesin əvvəlki məktublara da müdaxilə etməsini şübhə altında qoyur – İ.T.).* Məktuba cavab olaraq, Babinqton Mariyaya altı şəxsdən ibarət olan bir qrupun Yelizavetanı öldürməyi planladığını yazır. Babinqton Uolsingemin sui-qəsddən xəbərdar olduğunu anladıqdan sonra qaçıb gizlənir (5).

Babinqtonun tapılması üçün dövrün rəssamı Robert Pike tərəfindən çəkilən rəsmlər “Axtarılır” yazısı ilə ictimai yerlərdə qoyulur. Həmin rəsmlərin çəkilməsi ilə bağlı digər iddialar isə rəsmlərin sui-qəsdçilərin özü tərəfindən gələcəkdəki şöhrətlərinə görə sifariş edilmişdi, çünki onlar sui-qəsdin həyata keçəcəyinə inanırdılar. Başqa bir iddiada isə Pikenin onları yalnız tutulduqdan sonra rəsmlərini çəkə biləcəyini deyilir (9, s.65-67).

Uolsingem məhkəmə prosesi zamanı xəstəliyinə görə xaricə getmişdi. Amma böyük ehtimalla o, məhkəmə zamanı ölkədə olmaq istəməmişdi, çünki planda iştirakına görə günahlandırılmasından qorxurdu (4, s.193).

Altı sui-qəsdçi saatlarla ağır işgəncələrə məruz qalmışdılar. İşgəncələr o qədər vəhşicəsinə aparılırdı idi ki, onlar London əhalisinə pis təsir etmişdi. Digər 7 nəfər də səhəri gün eyni işgəncələrə məruz qalaraq edam olunur (8).

Babinqton planı Mariya Stüartın qanuni cinayəti üçün bəhanə olsa da, Yelizaveta yenə də tərəddüd edirdi (8). O, 1587-ci ilə qədər nəzarət altında saxlansa da, Yelizaveta öz verdiyi qanuna qarşı çıxa bilməzdi. 1587-ci ilin fevralında Mariya edam olunur. Edamdan sonra 6 ay müddətində Mariyanın cəsədi Foteringe qalasında mumiyalanaraq saxlanılır. Nəhayət, 1587-ci il avqustın 1-də dəfn edilir. Gecikməyə nəyin səbəb olduğu bilinmir. Ehtimal olunur ki, "Yelizavetanın qəzəbi (*o edam hökmünü nə qədər gecikdirməyə çalışsa da, öz höküməti tərəfindən manipulasiya edilərək edamı təsdiq etmişdi, yəni bu qəzəb onun özünə qarşı idi - İ.T*) 6 ay davam etmiş və bundan sonra dəfn olunmasına icazə vermişdi" (10). Bu plan bəlkə də kraliça üçün ən təhlükəli sui-qəsd idi. Baxmayaraq ki, Sesil Mariyanın edamı ilə razı deyildi. Məhz burada olan fikir ayrılığı, yəni Sesilin dövlətin, Uolsingemin isə dövlətdən daha çox kraliçanın təhlükəsizliyini fikirləşməsi casus şəbəkəsi daxilində ixtilaf yaradan əsas səbəb idi (4, s.313-317).

Lakin Mariyanın ölümü Yelizavetanın hökuməti tərəfindən qəbul edilsə də, sonradan katoliklər və oğlu Kral Ceyms tərəfindən ağır tənqid edilir (4, s.199). Hətta Ceymsin hakimiyyəti dövründə uzun müddət Yelizavetanın qazandığı bütün nailiyyətlər heçə sayılmışdı.

1587-ci ildə Stafford sui-qəsd planı isə Uolsingemin saxta planlarından biri idi. Planın məqsədi 1586-cı il sui-qəsdindən sonra Yelizavetanı Mariyanın ölüm əmrini imzalatmasını razı salmaq idi. Bununla yanaşı, Parri sui-qəsdindən sonra Yelizavetanın artıq bu haqda qərar verməsi haqda fikirlər olsa da, dəqiq bir fakta əsaslanmır. Digər tərəfdən bu plan sayəsində səfir Şatonöfün bu planla əlaqəsi olmasını əsas göstərərək o, həbs edilir və Mariyanın xilas olması üçün cəhdlər, yəni

İspaniyadan kömək alınmasının qarşısı alınır. Gerçək bu idi ki, Babinqton kimi planlanmış sui-qəsddən sonra heç bir qrup belə qısa müddətə plan qura bilməzdi (3, s.49). Bu sui-qəsd göstərirdi ki, casus agentliyi yeri gəldikdə öz məqsədlərinə uyğun saxta planlar hazırlayırdı. Digər tərəfdən bu, agentliyə olan inamı azaldır və digər sui-qəsdlərlə də əlaqəsi olması barədə şübhələr yaradırdı.

1594-cü ildə Roderiqo Lopez planı öz dövrü üçün sui-qəsd kimi qəbul edilsə də, bəzi müasir tarixçilər Lopezin casus şəbəkəsinin mürəkkəb quruluşu, gizlilik və qüsurları ucbatından qurban getdiyini düşünürlər. Lopez sarayda işləyən yəhudi həkim idi, təəssüf ki, sonralar o, İngiltərə-İspanya arasında casus şəbəkəsi tərəfindən əlaqələrə cəlb edilir. Uolsingemin ölümü və casuslarının bu plandan xəbərsiz olması Lopezin həbs olunmasına və edam edilməsinə gətirib çıxarır. Bu, sui-qəsd deyildi - casus agentliyi tərəfindən yaradılmışdı. Ama bu dəfə bilərəkdən deyil, yanlışlıqla (3, s.54). Bu kimi yanlışlıqlar casus agentliyinin yüksək səviyyədə gizli fəaliyyəti ilə əlaqədar idi. Əlbəttə ki, gizlilik casusların ən vacib silahıdır. Lakin bəzi planlanmamış təbii hadisələr, məsələn, Uolsingemin ölümü gizlilik silahının özlərinə tərəf çevrilməsinə səbəb olurdu.

Nəticə. Sui-qəsd planlarını araşdırdıqca belə nəticəyə gəlmək olar ki, ümumilikdə casus şəbəkəsinin qüsurlarını hesaba almasaq, bu şəbəkənin öz dövrü üçün gördüyü işlər əvəzsiz olmuşdur. XVI əsrdə sui-qəsdlər digər ölkələrdə də baş verirdi və sui-qəsdlərdən qaçmaq qeyri-mümkün idi. Məsələn, Oranlı Vilhelm 1582-ci ildə ona qarşı təşkil olunan sui-qəsddən xilas olsa da, 1584-cü il sui-qəsdində öldürülmüşdü. Yaxud da Fransa kralı III Henrinin 1589-cu il, IV Henrinin 1610-cu ildə sui-qəsdində qurban getməsi buna nümunə göstərilə bilər. Halbuki yuxarda göstərilən 5 sui-qəsddən Yelizavetaya heç bir zərər dəyməmişdi. Dövr üçün hələ də müyyən müəmmalı məqamlar qalsa da (məsələn, sui-qəsdlərə casus şəbəkələrinin nə dərəcədə müdaxilə etməsi), agentliyin yeganə məqsədi dövlətin və kraliçanın təhlükəsizliyi idi. Casus agentliyinin digər əhəmiyyəti ondan ibarət idi ki, o, müasir dövrdə İngiltərədəki MI6 və Amerikadakı CİA kimi kəşfiyyat təşkilatlarının yaranmasında böyük rol oynamışdır.

ӘDӘBİYYAT:

1.Joe Levy.Tercüman: Perran Fügen Özülkü. Gizli Tarih. İstanbul, İthaki Yayınları, 2007, 274 s.
2. Walsingham Francis / Encyclopedia.com. (Online). Mənbə: https://www.encyclopedia.com/humanities/news-wires-white-papers-and-books/walsingham-francis [Baxılıb: 3.04.2019]
3. Michaela Macková. The Elizabethan Secret Service. (Online). Mənbə: https://is.muni.cz/th/fyhm1/bachelor_thesis-elizabethan_secret_service.doc [Baxılıb: 3.04.2019]
4. Hsuan-Ying Tu. The Pursuit Of God's Glory: Francis Walsingham's Espionage In Elizabethan Politics, 1568-1588. (Online). Mənbə: http://etheses.whiterose.ac.uk/5680/1/Hsuan-Ying%20Tu%20PhD%20thesis.pdf [Baxılıb: 3.04.2019]
5.The Babington Plot. Spartacus Educational. (Online). Mənbə: https://spartacus-educational.com/TUDbabingtonP.htm [Baxılıb: 3.04.2019]
6.Заговор Бабингтона. Литрес. (Online). Mənbə: https://www.e-reading.club/chapter.php/63635/11/Chernyak_-_Pyat%27_stoletiii_taiinoii_voiiny.html [Baxılıb: 3.04.2019]
7. https://librolife.ru/g4403244 [Baxılıb: 3.04.2019]
8. Заговор Бабингтона пртив Елизаветы 1ю Англия, 1687 года. – В книге: Мусский И.А. 100 Великих заговоров и переворотов. Москва: Вече, 2004 (Online). Mənbə: http://www.informaxinc.ru/lib/100/100-velikih-zagovorov-i-perevorotov/#t28 [Baxılıb: 3.04.2019]
9. Neil Younger, Journal Article: Robert Peake (C1551—1619) And The Babington Plot, The Bristish Art Journal Volume 14, No. 2 (Avqust 2013), s. 65-67.
10. Birgitte Breemerkamp, Leiden University, Article: Babington Plot: Crisis at Court. (Onine). Mənbə: https://www.researchgate.net/profile/Birgitte_Breemerkamp [Baxılıb: 3.04.2019]

Туркян ИСМАИЛОВА
студентка II курса по специальности
"преподаватель истории" Группы "САБАХ",
Бакинский Государственный Университет

ПЛАН ПОКУШЕНИЯ НА ЕЛИЗАВЕТУ ТЮДОР И ДЕТАЛИ ЕГО ОРГАНИЗАЦИИ

Елизавета I - личность, сыгравшая важную роль в истории Великобритании в средние века. Под выражением "золотым веком Англии" историки подразумевают время правления Елизаветы I. С ее приходом к власти Англия превратилась в могущественную протестантскую страну и находилась под пристальным вниманием стран, исповедующих католицизм. В 1570-1580 годах Рилдолф, Трокмортон, Паррн, Бабингтон, Стаффорд и Лопес покушались на жизнь королевы. В статье выявляется настоящая сущность данных покушений и незаменимая роль шпионской сети, благодаря которой удалось предотвратить эти покушения. Несмотря на наличие темных пятен, связанных с деятельностью шпионской сети, неопровержимым фактом является то, что единственной ее целью было обеспечение безопасности государства и королевы.

Turkan ISMAYILOVA
Baku State University,
SABAH groups, II year student
of the speciality of History teacher

CONSPIRACY PLANS AGAINST ELIZABETH THEODORE AND DETAILS OF PLANS

Queen Elizabeth I is an important figure in the medieval history of England. Historian depicts "The Golden age" of England during the reign of Queen Elizabeth I. After her coming to power, England became a reputable Protestant state and was also in the focus of Catholic states. Ridolfi, Throckmorton, Parry, Babington, Stafford and Lopez organized conspiracy against queen during 1570-1580s.

Main essence of these conspiracies and matchless role of a spy network in eliminating them is described in the Article. Although there are unknown points on the activity of the spy network, it is the fact that the sole purpose of the agency was to ensure the securityof the state and the queen.

Təranə BABAZADƏ
Bakı Dövlət Universiteti
Tarix fakültəsinin bakalavr tələbəsi
Email: teranebabazade3@gmail.com

TÜRKİYƏ TÜRKLƏRİNİN MİLLİ MÜBARİZƏSİNİN TƏŞKİLATLANMA DÖVRÜ

Elmi rəhbər:
Səidə QULİYEVA
Bakı Dövlət Universitetinin dosenti

Açar sözlər: Atatürk, milli mübarizə, Osmanlı, təşkilatlanma, qurtuluş, hərbi birlik, üsyan
Ключевые слова: Ататюрк, национальная борьба, Османская империя, процесс организации, освобождение, военные объединения, восстания
Key words: Ataturk, national struggle, Ottoman, organization, liberation, military unit, rebellion

Türk xalqının milli mücadiləsinin 100 illiyində bu tarixi prosesin tədqiqi hələ də aktuallığını qoruyur. XX əsrin əvvəlləri Türkiyə tarixinə Milli Mücadilə ilə həkk olunub. Birinci dünya müharibəsindən məğlub çıxan Osmanlı dövlətini işğalçı dövlətlər arasında paylaşdırmaq planlarının qarşısı bu mücadilənin nəticəsində alındı. Mudros müqaviləsinin acı nəticələrinin ardından düşmən qüvvələri İstanbula qoşun yeritdilər. Sazişin şərtlərini pozub, osmanlının bölüşdürülməsi ilə əlaqədar Paris sülh konfransının qərarlarına əsasən Mudros sazişi şərtlərini öz anlayışlarına uyğun həyata keçirməyə başladılar.Məqalədə yunan, ingilis, fransız və ermənilərin işğalçılıq siyasəti, türklərin torpaqlarını xilas etmək üçün təşkilatlanması əsasən Türkiyə tədqiqatçılarının əsərləri əsasında araşdırılır. Həmin mücadiləyə xalqın inandığı komandanların rəhbərliyi xalqın qələbəsi ilə başa çatır və Mustafa Kamal Paşanın rəhbərliyi ilə yeni dövlət qurulması ilə nəticələnir.

Türkiyə xalqının təşkilatlanaraq işğalçılara qarşı mübarizə aparması və yeni bir dövlət qurması prosesi 100 illik tarixi dövründə olduğu kimi, yenə də dünya tarixində aktual mövzu olaraq tədqiq edilir.

Birinci dünya müharibəsi başa çatdıqdan sonra Parisdə toplanan beynəlxalq sülh konfransı o günlərdə açıqlanması gözlənilən Türk Sülh Müqaviləsini 1919-cu il may ayında bilinməyən bir müddətə qədər təxirə saldı. 1919-cu il mayın 15-də yunan qüvvələri Antanta dövlətlərinin qərarı ilə İzmiri işğal etdi. Milli fəlakət olaraq görülən bu hadisə Türkiyə miqyasında müdhiş bir milli çalxalanmaya səbəb oldu. 23 mayda Fateh meydanında və Sultan Əhməd məscidində türk tarixinin o dövrə qədər ən böyük mitinqləri keçirildi. Müqavimət fikri İttihad və Tərəqqi tərəfdaşlarının fikri olmaqdan çıxaraq bütün ölkəyə yayıldı (3, s.86).

1919-cu ilin ortalarına doğru Osmanlı imperiyasının qərb cəbhəsində gərgin vəziyyət yaranmışdı. Birləşmiş Krallıq atəşkəs imzalanmasından sonra ilk iş kimi Mosulu işğal etdi. Britaniyalıların bura gəlməsi Mosul vilayətində yaşayan insanları narahat etmişdi. İnsanların üsyan etməsi də özünü çox gözlətmədən başladı. 1919-cu il mayın 23-də Zaho bölgəsində Şeyx Mahmud Bərzançının rəhbərliyi ilə üsyan başladı. İngiltərə bu üsyanı yatırsa da, bu ilk üsyanın ardından 1920-ci ildə Təlafərdə yeni üsyan başladı. Ancaq ehtiyat qüvvələrinin gecikməsi nəticəsində bu üsyan ingilislər tərəfindən yatırıldı. Bu zaman dağlarda müqavimət davam edirdi. Müqavimət nəticəsində Rəvanduz azad edilmişdi. Özdəmir bəy komandanlığındakı Qüvayi-milliyə dəstəsi və kürd tayfaları ilə Mosul bölgəsinə hücuma keçmiş ingilisləri Dərbənd döyüşündə məğlub etmişdi. Özdəmir bəyin qüvvələri arasında parçalanma yaratmaq üçün sürgündə olan Şeyx Mahmud Bərzançi Mosula gətirilərək azad edilmişdi. Lakin, o, Özdəmir bəy ilə razılaşaraq, ona qoşulmuşdu. Bundan sonra üsyançılar Süleymaniyyə şəhərini azad etmişdilər. Lakin Boğazlar bölgəsində olan döyüş vəziyyəti səbəbiylə buradakı qüvvələrin çoxu o bölgəyə göndərilmiş və qalan qüvvələr ilə ingilislər arasında baş verən döyüşlər nəticəsində Özdəmir bəyin dəstəsi məğlub olmuş, Özdəmir bəy isə İrana çəkilmişdi (7, s.244). İngiltərə Mosuldan başqa İsgəndərun, Kilis, Antep, Maraş, Elbistan və Urfanı, Fransa isə Adana, Mersin və Osmaniyəni işğal etmişdi. Faktiki olaraq qərb, cənub və şərq cəbhəsində xalq işğalçılarla mübarizəyə

başlamalı oldu. Bu hərəkata hərb komandanlar, xalqın liderləri də qoşuldular.

21 iyunda Mustafa Kamal Paşa Anadoludakı mühüm hərbi birliklərin komandanları olan Kazım Qarabəkir, Refet və Əli Fuad Paşalar və Egey bölgəsindəki asayışı təmin etməkdə məsuliyyət daşıyan Rauf bəy ilə Amasiyada görüşərək, Amasiya bəyannaməsini yayımladı. Bəyannamə, milli müstəqilliyin ancaq millətin "əzm və iradəsi" ilə təmin ediləcəyini vurğulayaraq ölkə çapında bir müqavimət hərəkatının işarətini verməkdə idi. Kazım Qarabəkir Paşa rəhbərliyində Ərzurumda toplanan Şərq bölgəsi Müdafaa-i Hüquq Cəmiyyəti konqresi hərbi vəzifələrdən istefa verən Mustafa Kamalı konqres başqanı seçdi. Konqres, şərq bölgəsinin Ermənistana verilməsi ehtimalına qarşı müqavimət qərarı alarkən Türkiyənin inkişafı üçün Amerika mandatlığı fikrinə heç bir ehtimal buraxmamaqda idi. 1919-cu il sentyabrın 4-də Türkiyənin hər bir yerindən gələn nümayəndələrin iştirakı ilə Sivasda toplanan konqres ümumi seçkilər keçirilib, yeni Məbusan Məclisi quruluncaya qədər İstanbul Hökumətiylə bütün rəsmi əlaqələrin kəsilməsini qərara aldı. Ölkə miqyasında yeni bir idarəçilik və siyasi təşkilatlanma qurmaq məqsədilə Heyet-i Təmsiliyyə quruldu.

Molla Mehmed Karayılan 6400 nəfərlik dəstə ilə özündən dəfələrlə çox işğalçı qüvvələri Antepdə məğlub etdi. Fransızların bu gün Adananın qəsəbələri olan Haçin (Saimbəyli), Sis (Kozan) və Pozantıda xalqa verdikləri böyük zülmə görə onlara qarşı burada da üsyan qalxdı. Haçin qəsəbəsində fransızların qadınları qaynar suya salması xəbəri yayılandan sonra daha da şiddətlənən üsyan, 1920-ci il iyunun 2-də mərkəz olan Sis (Kozan) məntəqəsini azad edərək qələbə ilə yekunlaşdı (7, s.245).

Urfa şəhərində Əli Saip (Ursavaş) bəy tərəfindən təşkilatlandırılan türk müqaviməti də uğurla nəticələndi. Fransızlar 1920-ci il aprelin 11-də şəhəri tərk etdi. Anteplilər 1920-ci il aprelin 1-də fransızlara qarşı üsyan etsələr də, 1921-ci il fevralın 9-da təslim oldular. TBMM, Fransa ilə Ankara müqaviləsini imzalayaraq cənub cəbhəsindən çəkildi.

20 sentyabr 1919-cu ildə polkovnik-leytenant İsmayıl Haqqı, mayor İsmət, kapitan Süleyman və kapitan Mühazim bəylər Qüvayi-milliyə təşkilatı qurmaq üçün Kütahyada görüşərək, əhalidən 150 min lirə ianə topladılar. Təşkilatın rəhbəri olaraq polkovnik Nüzhət bəy təyin olundu. Əvvəlcədən bu bölgədə saxlanılan silah-sursatın ingilislərin əlinə keçməməsi üçün gecə ilə şəhər kənarına daşınaraq gizlədildi. Məscidlərdə xalq mübarizəsinə qarşı xütbələrin oxunduğu, əhalini silahı yerə buraxması təbliğatı aparıldığı üçün Qüvayi-milliyə təşkilatı bəyanat yayaraq mübarizələrini sona qədər aparacaqlarını bildirdilər. Nəticədə təkcə Kütahyada xeyli silah-sursat və pul toplanıldı (7, s.248).

Bu dövrdə yunanlar 1920-ci il avqustun 8-də Bursanı, 12-də İzniki işğal etdi. Simav bölgəsində türk qoşunlarının vəziyyəti yaxşı deyildi. Yunanlar Dəmirçini tutmuş, Simava doğru irəliləməkdə idilər. 1920-ci il sentyabrın 5-də yunanlar Gedizi tutaraq Əfəndi körpüsünə çatdılar. Buradan Kütahyaya 6 saatlıq məsafə olduğundan əhali arasında həyəcanlar başladı. Bir çox məmurun ailələri Əskişəhər və Ankaraya getdi. Bu zaman Uşak da yunanlar tərəfindən ələ keçirildi (7, s.250).

Noyabr ayında Adana, Maraş, Antep və Urfanın fransızlar tərəfindən işğalından sonra, Heyet-i Təmsiliyyə tərəfindən idarə olunan müqavimət hərəkatı başladıldı. Müqavimət gözlənilməz uğura imza ataraq, 1920-ci ilin may ayında fransızları atəşkəs imzalamağa məcbur etdi (3, s.89).

1919-ci ilin dekabr ayında keçirilən ümumi seçkilər nəticəsində son Osmanlı Məclis-i Məbusanı yaradıldı. Məclisə Anadoludan sadəcə milli mübarizə tərəfdarı olan millət vəkilləri seçildi. İki ayrı yerdən millət vəkili seçilən Mustafa Kamal Paşa haqqında çıxardılan həbs qərarı səbəbilə İstanbula getməməsinə görə, Sivas konqresi başqan vəkili olan Rauf Orbayı Məclis üzvlüyünə seçdi. 1920-ci il yanvarın 28-də Məbusan Məclisi, daha sonra Misak-i Milli adı ilə anılan "Əhd-i Milli Bəyannaməsini" qəbul etdi. Bəyannamə Mudros müqaviləsinin sərhədləri içində tam müstəqillik təmin edilincəyə qədər mübarizəni davam etdirməyi nəzərdə tuturdu (4, s.25).

1920-ci il martın 16-da Məclis-i Məbusan da daxil olmaqla, Babi-ali və bütün hökumət idarələriylə bərabər İstanbul ingilislər tərəfindən faktiki olaraq işğal edildi. Birləşmiş Krallıq qüvvələri İstanbulda olan başda Rauf bəy olmaqla, Milli Mübarizə tərəfdarı millət vəkillərini həbs etdilər. Bundan başqa teleqraf mərkəzləri də nəzarətə alınmış və rəsmi dairələr arasında əlaqə imkanı qalmamışdı. Buna görə də, Anadolu və İstanbul birgə hərəkət etməkdən məhrum qalmışdı. İstanbuldakı bu fövqəladə hal ortaya Osmanlı dövlətinin kimin idarəsi və hansı güclərin qanunlarının keçərli olduğu sualını ortaya çıxardı. Bu zaman Mustafa Kamal Paşa Təmsil Heyətinin rəhbəri olaraq bəyannamə yayımladı:

"Bu hərəkatın Anadoluda Osmanlı qanunlarının keçərliliyinə maneə olmayacağından və hər nə formada olursa olsun görüləcək tədbirlərə Osmanlı millətinin uyqarlıq bacarığı xüsusilə diqqət çəkici olduğundan qanundan kənar heç bir iş edilməməsi və bütün vəzifələrin xüsusi diqqətli şəkildə edilməsi həyatımızın reallığıdır" (4, s.28).

Bundan sonra Məclis 1920-ci il mart 18-də toplanaraq özünü buraxdığını açıqladı. Məclisin özünü buraxdığını açıqlaması Sultanın 1920-ci il aprelin 11-də ikinci məşrutiyyənin sona çatdığını açıqlaması ilə bir başqa məclis yaratma ehtimalını da məhv etmişdi. Eyni gün Şeyxülislam Dürrizadə Abdullahın "Padişah və Xəlifə qüvvələri xaricindəki milli qüvvələri kafir elan edən və qətllərinin vacib olduğunu" bildirən fətvası "Təqvim-i Vekayi"də yayımlandı (4, s.28).

Bu dövrdə Böyük Millət Məclisinin əsas məqsədi qarşı tərəflərə Anadolunun imzalamadığı və ya onun müzakirəsində olmayan heç bir sülhün keçərli olmadığını qəbul etdirmək idi. Bir tərəfdən də beynəlxalq dəstək və yardım axtarışına başlayaraq, Batuminin geri verilməsi qarşılığında Sovetlərdən maliyyə yardımı aldı. Həmçinin Anadolunun müxtəlif yerlərindəki intizamsız müqavimət qruplarını təşkilatlandıraraq, nizami bir ordunun qurulması üçün addımlar atıldı.

Osmanlı məclisinin ləğv edilməsi yeni bir müəssislər məclisinin çağırılmasını daha da labüd etdi. Müəssislər məclisi və seçkilərlə əlaqədar 1920-ci il mart 19-da bəyannamə yayımlandı. Sultan İstanbulda idi və məclisi Mustafa Kamal "fövqəladə səlahiyyətlərə sahib məclis"

olaraq təqdim etdi. Seçkilərin keçirilməsi üçün yayımlanan bu bəyannamə tələbilə Anadolunun hər yerində seçkilər keçirildi. 1920-ci il martın 16-dakı hücumdan qurtulan millət vəkilləri gizli yollarla Ankaraya keçdilər. Boluda, Düzcədə üsyanlar başladı və Nallıxan, Bəybazarı ətrafına yaydı. Buna görə də, seçilən bütün millət vəkillərinin gəlməsi gözlənilmədən Millət Məclisi işə başladı.

TBMM 1920-ci il aprelin 23-də Ankarada Mustafa Kamal Paşanın rəhbərliyində toplandı. Bu tarixdən etibarən İstanbul Hökumətinin təsiri İstanbul şəhəri və ətrafı ilə kifayətlənərkən, Ankarada yaradılan TBMM və hökumət faktiki olaraq Türkiyənin idarəçiliyini ələ aldı. Mustafa Kamal 1920-ci il aprelin 24-də Məclisin sədri seçildi (2, s.7).

1920-ci ildə İstiqlaliyyət müharibəsi dövründə üsyan edən və soyğunçuluqla məşğul olanları, orduya aid silah və təchizatları oğurlayanları, casusları, fərariləri, Milli mübarizəyə mane olmaq məqsədilə təbliğat aparanları mühakimə etmək üçün İstiqlal Məhkəmələri quruldu. Yenə 1921-ci ilin avqustunda Tekalif-i milliyə qərarları yayımlandı və xalq milli vəzifələrini yerinə gətirməyə təşviq edildi. Həm Anadolu torpaqlarının bir hissəsində yeni dövlət qurmağı məqsəd kimi qəbul edən, həm də səltənət və xilafət tərəfdarı olanlar tərəfindən çıxarılan üsyanlar yatırıldı. Ölkə içindəki erməni və rum azlıqların üsyanları da yatırıldı (2, s.7).

Qeyd edək ki, Mustafa Kamal Paşa ilə Amerikalı general Harbordun Sivas görüşündə də Anadolu torpaqlarında dövlət qurmağa çalışan ermənilərin xarici qüvvələr tərəfindən dəstəkləndiyi arqumentlərlə açıq şəkildə qoyulmuşdu. Bəhs olunan görüş 1919-cu il sentyabrın 20-nə təsadüf edir. Görüşdə Mustafa Kamal paşa ilə yanaşı Rauf bəy, Bəkir Sami və Rüstəm bəy də iştirak edirdilər.

Aparılan araşdırmalar göstərir ki, hadisələr Mustafa Kamal Paşa ilə general Harbordun qərarlaşdıqları şəkildə cərəyan etmişdir. Bolşevizm doktrinasının Türkiyəyə yayılmasından ehtiyat edən Amerikalı generala Mustafa Kamal paşanın cavabı da olduqca tutarlı səslənmişdir. Orada deyilirdi: *"Bolşeviklərə gəlincə bu doktrinanın bizim məmləkətimizdə heç bir şəkildə yeri ola bilməz, dinimiz, adətlərimiz və eyni*

zamanda sosial quruluşlarımız tamamilə belə bir fikrin yer tutmasına imkan vermir. Türk millətinin bu doktrinaya heç bir meyli yoxdur” (1, s.258).

Bununla yanaşı, Mustafa Kamal Paşa həmin dövrdə Şərq cəbhəsindəki vəziyyətlə əlaqədar – ermənilərin ərazi iddiaları və soyqırım siyasəti barədə amerikalı generala bildirmişdir ki, “*Mərkəzi İrəvan olan erməni respublikasına qarşı heç bir düşmənçilik niyyətimiz yoxdur. Erməni dövləti haqqındakı məlumatımız danışıq və dolayısı ilə əldə edilən məlumata əsaslanır. Bununla yanaşı bu yeni dövlətdə yaşayan ermənilər, öz ordu komandanlığının əmrinə əsasən müsəlmanları məhv etmək üzrə fəaliyyətdə olmaları bir həqiqətdir. Bu əmrlərin surətlərini gözümüzlə görmüşük. İrəvandakı ermənilərin müsəlmanları qırmaq istədikləri bu qanlı vəhşilik dalğasının sərhədlərimizə qədər yayılması və sərhədlərimizin o tayından çoxlu müsəlmanların bizə pənah gətirməsi bunu bir daha sübut edir. Digər tərəfdən, İrəvan hökuməti sərhədlərimizi toplardan atəşə tutaraq bizi vuruşmağa təhrik edir.... İngilislər bu vəziyyətdən istifadə edərək erməniləri müsəlmanlara qarşı qaldırdılar, hətta ermənilərin təcavüzlərini bizim üstümüzə atdılar. Qonşu dövlətə təcavüz etməkdə bizi təqsirləndirdilər. İngilislərin bütün manevrləri Qafqazı tərk etmək məcburiyyətində qaldıqlarını hiss etdikdən sonra onların zabit və nümayəndələri tərəfindən başlandı* (1, s.259).

Bu məlumatlardan da göründüyü kimi, Birinci dünya müharibəsinin sonunda fəallaşan ermənilər Şərqi Anadoluda böyük terrorçu qruplar təşkil edir, türk-müsəlmanları qətlə yetirməklə özlərinin gələcək planlarını cızırdılar. Vəziyyətin ciddiliyini nəzərə alan Osmanlı hökuməti Şərqi Anadolunun Rusiyanın nəzarəti altına keçməsindən ehtiyat edərək, qabaqlayıcı tədbirlərə əl atmalı olmuşdur. Ənvər paşa Ərzurumda erməni liderləri ilə görüşündə də bir daha əmin oldu ki, ermənilər müharibə başlanacaq təqdirdə Osmanlı dövlətini müdafiə etməyəcəklər (5, s.244).

Osmanlı hökumətinin Daxili İşlər Nazirliyindən Baş Bakanlığa göndərilmiş 1915-ci il 1 may tarixli məlumatından aydın olur ki, müharibənin davam etməsi nəticəsində mülki müsəlman əhaliyə qarşı

terror aktlarının sayı durmadan artır, qiyamçı dəstələrin əksəriyyəti isə ermənilərdən ibarətdir. Qiyamçı erməni dəstələrinin ölkənin cənub vilayətlərinə köçürülməsi tələb olunur (6, s.37). Türk-müsəlmanları kütləvi şəkildə soyqırıma məruz qoyan erməni terror təşkilatları "problemlərin həlli" üçün xarici ölkələrin parlamentlərində və ictimai təşkilatlarında da müzakirələr keçirir, dəstək axtarır, qurulacaq Türkiyə Ermənistanı üçün çalışırdılar. Daşnaksütyun və Hnçak Antanta ölkələrini məsələyə qarışmağa çağırırdılar.

1920-ci ilin sentyabrında Türk-Sovet razılaşmasından sonra, 28 oktyabrda Kazım Qarabəkir Paşa komandanlığındakı ordu 10 gün davam edən hücumun sonunda Ermənistanı mütləq məğlubiyyətə uğratdı. 1 dekabrda imzalanan Gümrü müqaviləsi ilə türk-erməni sərhədi 1878-ci il əvvəlindəki Osmanlı-rus sərhəd xəttinə çəkildi. 2 dekabrda Qızıl Ordu Ermənistanı işğal edərək müstəqil Ermənistanın varlığına son verdi (8, s.12). 1921-ci il martın 16-da imzalanan Moskva müqaviləsi də iki ölkə arasında əhəmiyyət daşıyan sənədlərdəndir. Ankara hökuməti tərəfindən beynəlxalq miqyasda imzalandığı üçün diplomatiya sahəsində mühüm yer tutur. Həm hərbi əməliyyatlar və diplomatik yollarla şərq cəbhəsində sabitlik bərpa edilir.

Beləliklə, məlumatlardan da göründüyü kimi, Birinci dünya müharibəsində məğlub olan Osmanlı imperiyası çox çətin bir vəziyyətə düşmüşdü. Vaxtilə dünyada qüdrətli bir dövlət kimi tanınmış Osmanlı imperiyası əslində XIX əsrin axırlarında süqut dövrünü yaşayırdı. Üstəlik XX əsrin əvvəllərində özünü göstərən ictimai-siyasi vəziyyət imperiyanı müstəmləkə olmağa doğru sürükləyirdi. Siyasi və iqtisadi həyatda özünü göstərən böhran və tənəzzül həyatın bütün sahələrinə sirayət edirdi. Digər tərəfdən, müharibədəki ağır məğlubiyyət, ərazilərin dövrün böyük dövlətləri tərəfindən işğal zonasına bölünməsi, hakimiyyətə gələn yeni hökumətin isə ingilislərin əlində oyuncaq rejimə çevrilməsi xalqın dərin narazılığı ilə müşayiət olunur, düşmənə qarşı müqavimət cəbhələri artıq formalaşaraq getdikcə daha da kəskin şəkil alırdı.

1922-ci ildə səltənətin qaldırılması və monarxiyadan respublikaya keçidin rəsmiləşdirilməsindən sonra türk xalqının tarixində Os-

manlı dövrü bitmiş, dövlət mövcudiyyətinə cümhuriyyət olaraq davam etmişdir. Şəksiz, bu cümhuriyyətin yaranması rahat yollardan keçmədi. Mudros müqaviləsinin şərtləri ilə razılaşmayan türk xalqı birlik olub, düşmən qüvvələrinə qarşı milli mücadilə savaşına girdilər. Türk xalqının əgər ən böyük uğuru birləşə bilmələridirsə, digər ardıcıl uğurları düzgün təşkilatlana bilmələri olmuşdur. Həmin mücadiləyədə xalqın inandığı komandanların rəhbərliyi xalqın qələbəsi ilə başa çatır və Mustafa Kamal Paşanın rəhbərliyi ilə yeni dövlət qurulması ilə nəticələnir. Düşünürük ki, Türkiyə dövləti uğura məhkumdur. Çünki bu dövrdə o, yalniz müstəmləkəçilik məqsədi daşımayan dövlətlərdən texniki, sənaye, iqtisadi yardım qəbul edir, azlıqlara siyasi hakimiyyət və sosial balansı pozacaq imtiyazlar verilməsinin əleyhinə idi, daima hökumətin gördüyü işləri nəzarətdə saxlaması və ən əsası onun ətrafında yumruğ halında türk xalqının toplaşması, sözsüz ki qələbənin özü deməkdir.

ƏDƏBİYYAT:

1. Baykara Hüseyin. Azərbaycan istiqlal mübarizəsi tarixi. Bakı, Azərbaycan Dövlət Nəşriyyatı, 1992, s.276.
2. Baykara Tuncer. Milli Mücadele. Ankara: Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınevi, 1985, s.110+ 8 (şəkil).
3. Celal Erikan. Kurtuluş Savaşımızın tarihi. İstanbul: Gerçek Yayınevi, 1989, s.400.
4. Fethi Nacı. Atatürkün temel görüşleri. İstanbul: Gerçek Yayınevi, 1992.
5. Karaca Ali. Türkiyede Ermeniler için Yapılan Reformlar ve Tehcir Gerçeği (1878-1915). İstanbul, 2003, s.244.
6. Sonyel S.Yeni Belgelerin işıği altında Ermeni Tehcirləri. Ankara: TTK Yayınları, 1972, s.303.
7. Tevetoğlu Fethi. Türkiyede Sosyalist ve Komunist Faliyetler. Ankara: Ayyılıdız Matbaası, 1967, s.244.
8. Yücel Özkaya. Milli Mücadelede Atatürk ve Basın (1919-1921). Ankara: TTK Basımevi, 1989, s.12

Тарана БАБАЗАДЕ
Студентка 4 курса
Исторического факультета
Бакинского Государственного Университета

ПЕРИОД ОРГАНИЗАЦИИ НАЦИОНАЛЬНОЙ БОРЬБЫ ТУРЕЦКОГО НАРОДА

Изучение исторического процесса 100-летней национальной борьбы турецкого народа все еще актуально. Начало XX века высечено с в историю как период национальной борьбой турецкого народа. В результате Мудросского соглашении вражеские войска были направлены в Стамбул, нарушав условия Соглашения в соответствии с решением Парижской мирной конференции о распределении Османской империи. В статье исследуется оккупационная политика греков, англичан, французов и армян, а также организованность турецкого народа против оккупантов но основе работ турецких исследователей. Борьба заканчивается победой народа и созданием государства под руководством Мустафы Камаля-паши.

Tarana BABAZADE
4th year Student of the
Faculty of History of Baku State University

THE PERIOD OF THE ORGANIZATION OF THE NATIONAL STRUGGLE OF TURKISH PEOPLE

İn the 100 years of anniversary of Turkish people do national struggle, investigation of this historical accident is still actual. The beginning of 20th century is engraved in Turkish history as national struggle. As a result of the struggle,the plans to distribute the Ottoman empire which last WWI between occuping powers were defeated.After sufferable result of the contract of Mudros,the army of enemies attached to Istanbul, According to decision of the confrance of Paris to devide Ottoman empire,they applied the conditions of the contract of Mudros for the their interests. This struggle, resulted with the win of the army people believe and win of the people of Ottoman,with

leadership of M.K.Ataturk new country was established.In the article, occupition strategg of Greek, English, French, Armenian peoples, to rescue their land of Turkish are searched by the works of Turkish researchers.

Fatimə CARULLAZADƏ
Bakı Dövlət Universiteti
Tarix fakültəsinin II kurs "SABAH" qrupu tələbəsi
E-mail: carullazadefatime8@gmail.com

TÜRKİYƏ-AVROPA İTTIFAQI MÜNASİBƏTLƏRİNDƏ "KİPR MƏSƏLƏSİ"

Elmi rəhbər:
Sevinc RUİNTƏN
Bakı Dövlət Universitetinin dosenti

Açar sözlər: Kipr Respublikası, Şimali Kipr Türk Çümhuriyyəti, Kipr problemi, Türkiyə - Aİ münasibətləri, Annan planı
Ключевые слова: Республика Кипр, Турецкая Республика Северного Кипра, Кипрская проблема, Отношения Турция – ЕС, План Аннана
Key words: Republic of Cyprus, Northern Cyprus Turkish Republic, Cyprus problem, Turkey - EU relations, Annan plan

Kipr problemi, Türkiyə ilə Avropa ittifaqı arasındakı münasibətlərə təsir edən başlıca amillərdəndir. Problem 1950-ci ildən etibarən beynəlxalq arenada müzakirə mövzusuna çevrilsə də, adada 70 ilə yaxındır ki, gedən nüfus mübarizəsi öz həllini indiyə qədər tapmamaqdadır Avropa İttifaqı, Rum tərəfinin üzvlük müraciətindən sonra məsələnin həllində əsas rol oynamağa başlamışdır. Adanın geostrateji mövqeyinə görə xüsusi önəm kəsb etməsi məsələnin həllində tərəflərin çox olmasına gətirib çıxarır ki, bu da problemin davam etməsində əsas səbəblərdən biri kimi göstərilir. Rum tərəfinin bütün adanı təmsilən Birliyə üzv olması, iki icma arasındakı gərginliyi daha da artırır. Məhz bu andan etibarən Türkiyənin Avropa İttifaqına üzvlük müzakirələrində Kipr problemi, başlıca şərt kimi qarşısına qoyulmaqdadır. Məqalədə problemin iki icma arasındakı yaratdığı gərginliklərdən, məsələnin həlli yolunda edilən təkliflərdən və məsələnin Türkiyə-Avropa İttifaqı arasındakı münasibətlərə göstərdiyi təsirlərdən bəhs edilir.

Giriş. Kipr özünün geosiyasi mövqeyi sayəsində Yaxın Şərq və Şərqi Aralıq dənizini, Süveyş kanalını, həmin regiondan keçən bütün dəniz və hava yollarını nəzarətində saxlamaq imkanına malikdir. Türkiyə - Aİ münasibətlərinə nəzər yetirdikdə (1; 2), Kipr məsələsinin bu münasibətlərdə yer almasının, Yunanıstanın 1980-cı ildə Birliyə tam üzv olaraq qəbulu ilə başlandığını demək olar. 1571-ci ildən Osmanlının hakimiyyətində olan ada, 1914-cü ildə İngiltərəyə ilhaq edilərək, Lozanna müqaviləsi ilə tamamilə hakimiyyəti altına girmiş oldu (3). II dünya müharibəsindən sonra xarici siyasətində dəyişiklik edərək hakimiyyətindəki torpaqlardan çəkilməyə başlayan İngiltərə, Kipr adasının geostrateji cəhətdən üstünlüklərini nəzərə alaraq, burada fərqli mövqe tutdu: Türkiyə ilə Yunanıstanı qarşı-qarşıya qoyaraq öz hakimiyyətini saxlamağa cəhd etdi. 1959-cu ildə imzalanan Sürix və London müqavilələri ilə müstəqil Kipr Respublikasının yaranmasına qərar verildi. Müqavilələrdən biri də Təminat sazişi (11 fevral 1959, Sürix sazişi, (4)) idi ki, Bu sazişdən narazı qalan Rumlar yenə də adadakı Türk azlığına qarşı mübarizəni davam etdirirdilər. 1974-cü ildə Yunanıstan tərəfindən həyata keçirilən çevrilişdən sonra Türkiyə təminatçı dövlət statusundan istifadə edərək adaya hərbi müdaxilə etdi. BMT ilə aparılan xoş məramlı danışıqlardan heç bir nəticənin əldə edilmədiyini

görən kiprli türklər, 15 noyabr 1983-cü ildə Şimali Kipr Türk Cümhuriyyətini (KKTC) elan etdilər (5).

Yeni dünya düzəni şəraitində Aİ-Türkiyə münasibətlərində "Kipr məsələsi". KKTC müstəqilliyini elan etsə də, Türkiyə xaricində heç bir dövlət tərəfindən rəsmi olaraq tanınmamaqdadır. Cümhuriyyət elan edildikdən sonra iki icmanın liderləri arasında tez-tez müzakirələr aparılmasına baxmayaraq, problemin həlli istiqamətində atılan bütün addımlar nəticəsiz qalmışdır (6; 7). 1990-ci illərdən etibarən Yunanıstanda baş verən siyasi və ictimai, eyni zamanda Beynəlxalq aləmdəki köklü dəyişikliklər nəticəsində, həm Türk-Yunan münasibətləri, həm də Kipr məsələsi baxımından yeni bir mərhələyə qədəm qoyulmuşdur. Hər nə qədər beynəlxalq arenada geosiyasi vəziyyət dəyişsə də, qərb dövlətlərinin Kipr məsələsinə münasibətdə mövqeyi dəyişməz qalmaqdadır. BMT-nin Təhlükəsizlik Şurası 12 mart 1990-cı ildə Kiprdə iki icmanın bərabərliyini və məsələnin həllinin iki tərəfin də siyasi iradəsinə dayandığını vurğulayan 649 saylı qərar qəbul etmiş, Türk tərəfi bu qərarla razılaşsa da, Rum tərəfi etirazını bildirmişdi (8, s.358).

İkitərəfli görüşmələrin yenidən başlatılması üçün müzakirələrin davam etdiyi bir vaxtda Rum tərəfi 4 iyul 1990-cı ildə Kipr adına Avropa İttifaqına üzv olmaq üçün müraciət etdi. Türkiyə və KKTC belə bir müraciətin hüquqi cəhətdən Aİ tərəfindən qəbul olunmağı bir yana, ciddiyə alınmaması belə, məsələnin həllində problemlərə yol açacağını açıq şəkildə göstərdi. Yeni dünya düzəninin formalaşması ilə güclü bir mövqeyə yüksələn Aİ, Kiprin geosiyasi mövqeyini nəzərə alaraq beynəlxalq aləmin dəyişməyən qanunu olan ümumi maraqların üstünlüyünü əsas götürərək Kiprin Birliyə üzv olması haqda müraciətini müsbət qarşıladı. GKRY-nin (Güney Kıprıs Rum Yönetimi/Cənubi Kipr Rum Respublikası) Avropa İttifaqına üzvlük müraciəti iqtisadi olmaqdan daha çox siyasi idi. Bunlara aşağıdakıları misal göstərmək olar:

- Türkiyəni, Avropa İttifaqı üzvü olan dövlətin torpağını işğal edən ölkə vəziyyətinə salaraq Türkiyə ilə Aİ-nı qarşı-qarşıya qoymaq;
- İttifaqa tam üzv olmaqla birlikdə, İttifaqda Yunanıstanla birlikdə iki səsə malik olmaq;

- Türk xalqını, bütün adanın qanuni hökuməti olaraq "azlıq statusuna" düşürərək bərabərlik prinsipini aradan qaldırmaq;
- Aİ-dən alacağı yardımla iqtisadiyyatını daha da gücləndirən GKRY, embarqoların köməyi ilə KKTC-ni təzyiq altına alaraq Cənubi Kipri bir mərkəz halına gətirmək;
- Təminat və ittifaq sazişlərini etibarsız hala gətirərək, Lozannada Türk-Yunan arasında qurulan və 1960-cı il müqavilələri ilə təsis edilən tarazlığı Yunanıstanın lehinə dəyişdirmək;
- Enozis istəklərinə nail olmaq.

Bu zaman Yunanıstan-Türkiyə münasibətləri ən enişli-yoxuşlu dövrünü yaşayırdı. Cənubi Kiprdə hərbi kontingentin Yunanıstan hesabına artırılması beynəlxalq aləmdə yaranan vəziyyəti daha gərginləşdirmişdi.

6 mart 1995-ci il tarixi həm Türkiyə, həm də KKTC üçün Aİ ilə münasibətdə yeni mərhələnin başlanğıcını qoydu. Türkiyə-Aİ ortaqlıq şurasının iclasında Gömrük Birliyi qərarı imzalandı. Yalnız Kipr problemini Türkiyənin Gömrük Birliyinə alınmasının baş şərti olaraq qarşısına qoymuşdular. GKRY-nin Aİ ilə müzakirələrə başlamasına Türkiyənin müdaxilə etmədiyi təqdirdə Yunanıstan Türkiyənin Gömrük Birliyinə üzv olmasına qarşı verdiyi vetonu qaldıracaqdı. Bu zaman Türkiyə, verilən tələblərlə əlaqədar sözlü olaraq razılıq verməsinin ardından Kipr problemi haqqında rəsmi mövqeyini bildirən bəyanat vermişdi (9):

- Bir həll olsa belə Kipr, Türkiyədən əvvəl İttifaqa girə bilməz ki, bu Türkiyə ilə Yunanıstan arasındakı bərabərliyi pozmaq deməkdir;
- Türkiyə hələ də 1960-cı il andlaşmalarını və bundan yaranan haqlarını qorumağa davam edir;
- Daxilində Yunanıstanın olduğu İttifaq Kipr probleminə həll ola bilməz.

Bunlara baxmayaraq iqtisadi təsirləri bir yana, siyasi baxımdan mənfi özəlliklərə sahib olan Gömrük Birliyi müqaviləsi imzalanmış və bu anlaşmanın 16-cı maddəsinə əsasən Türkiyə 2001-ci ilə qədər GKRY ilə ticarət müqaviləsi imzalamaq məcburiyyətində qoyulmuşdur. Türkiyə

Birliyə üzv olmadan Gömrük Birliyinə qoşulan ilk və tək dövlət idi. Nəticədə, 1995-ci ildə Cənubi Kiprin namizədlik statusu qəbul olunmuşdur.

Türkiyə-Aİ münasibətləri 1997-ci ildə yeni bir mərhələyə qədəm qoydu. Kipr rumlarının Rusiyadan S-300 yerdən havaya 150 km mənzilli raket almaq haqda müqaviləyə imza atması, beynəlxalq arenanı və Türk-yunan münasibətlərini qarışdırdı (10, s.128). Türkiyə Kipr türklərinin təhlükəsizliyini təhdid edəcək hər hansı bir cəhdə göz yummayacağını açıqladı. Fevral ayında Avropa İttifaqı Kiprin birliyə tam üzvlüyünə dair münasibətinə qarşı mövqeyini dəyişdirərək, üzvlük üçün adada siyasi bir həllin şərt olduğunu açıqladı. İlk dəfə olaraq tam üzvlük mövzusunda kirpli türklərin də diqqətə alınmasının vacib olduğunu bildirdi. Lakin 1997-ci ildə Lüksemburqda keçirilən sammitdə Kipr adına qəbul edilən qərarlar türk toplumu üçün müsbət nəticələnmədi. Bu zaman Türkiyəni maraqlandıran kiprlə bağlı qəbul edilən 10-12-ci maddələr idi ki, burada Kiprin 2004-cü ilə qədər 9 namizəd dövlət ilə birlikdə İttifaqa qəbul ediləcəyi və 28 fevral 2003-cü ilə qədər bir nəticəyə gəlinməzsə, Rum tərəfinin Kipr adına bir dəfəlik üzv ola biləcəyi bildirilmişdir (10, s.129).

Bununla da Avropa İttifaqı özünün qərəzli və Yunanıstanın tələblərinə uyğun bir davranış nümayiş etdirərək Beynəlxalq aləmdəki mü-

qavilələri yox saymışdır. Halbuki, Təminat sazişinə əsasən, Kipr Respublikası tamamilə və ya qismən də olsa heç bir dövlətlə siyasi, iqtisadi birliyə gedə bilməzdi (11, s.1505). Buna görə də adanın Yunanıstan, Türkiyə və ya Aİ ilə birləşməsi mümkünsüz idi. Bununla da 14 dekabr 1997-ci ildə Türkiyə, Avropa İttifaqı ilə siyasi dialoqunu tam dayandırdığını elan etdi. Lüksemburq sammiti nəinki Avropa İttifaqı ilə münasibətləri, həmçinin Kipr siyasətini də dəyişdirdi. Bütünlükdə adanı təmsilən GKRY-nin Avropa İttifaqı üzvü statusunu qazanması, KKTC üzərində sadəcə öz nəzarətini deyil, eyni zamanda Aİ-nin nəzarətini də təmin edəcəkdi. Beləliklə, KKTC torpaqları iqtisadi və siyasi baxımdan Avropa İttifaqının nüfus dairəsinə girmiş olurdu. İki il davam edən bu vəziyyətə nümayiş edən İttifaq, Türkiyə ilə münasibətlərini qaydaya salmaq adına 1999-cu ildə Helsinki Zirvəsində mühüm qərarlar qəbul etdi. Sammitdə Türkiyənin namizədlik statusunun qəbul edilməsi ilk əvvəllər böyük sevinclə qarşılansa da, müddəalara diqqət yetirdikdə GKRY-nin üzvlüyü önündə yaranan əngəllərin aradan qaldırılması ilə Yunanıstanın zirvədə ən qazanclı çıxan tərəf olduğu aydın olur. Yunanıstan Aİ-də təmsil edilməsini bir avantaj olaraq istifadə etməkdə idi, halbuki, 1980-cı ildə İttifaqa üzv olarkən Türkiyə ilə olan problemlərini Birliyin müzakirə mövzusu etməyəcəyini bəyan etmişdi.

Annan Planı. 2002-ci ilə qədər keçirilən görüşlərin bir nəticə vermədiyini görən BMT-nin Baş Katibi Kofi Annan tarixə "Annan Planı" olaraq düşən bir plan təklif etdi (12). Plan hər 2 tərəf üçün ideal olmasa da, bu günə qədər məsələnin həllində təklif olunan ən alternativ variant idi (13; 14; 15, s.862]. Bununla əlaqədar görüşmələrin ilk iki ilində məsələnin həlli yolunda irəliləyişin olmamasında Rum tərəfinin Aİ-yə üzvlüklərini təminat altına almalarının, Aİ-nin təmsilçilərin onlara verdiyi şərtsiz dəstəyin böyük təsiri var idi. Görüşmələrdə ən mübahisəli məsələ sərhədlərin Rumların xeyrinə dəyişdirilməsi idi. Yalnız Rum tərəfi təminatçı dövlət statusunun davam etməsi, adada az sayda da olsa Türk hərbi qüvvələrinin yerləşməsinə icazə verilməsi kimi müddəaları əsas götürərək planı qəbul edilməz sayırdı.

Planın adanın cənubunda və şimalında referendum qərarına əsasən qəbul olunmasına qərar verilmiş və 2004-ci ildə keçirilən referendum-

da KKTC-də 64,91% plana "hə" cavabı verilsə də, GKRY-də 75,83% səslə plana "yox" cavabı verildi (16). Beynəlxalq arenada dəstəklənən bir planın Rumlar tərəfindən rədd edilməsinə baxmayaraq, GKRY cəmi bir həftə sonda Birliyə üzv olaraq qəbul edildi və, beləliklə, Rumlar bir daha Avropa İttifaqının ikili standartlarından və BMT-dən gələn dəstəklərdən sonuna qədər istifadə etmiş oldular. Planın Rumlar tərəfindən rədd edilməsindən sonra beynəlxalq arenada KKTC-yə qarşı embarqoların ləğv olunması və bəzi güzəştlər edilə biləcəyi güman olunsa da, Rumların qarşıdurması nəticəsində mümkün olmadı. Avropa İttifaqına üzv olan GKRY-nin üzvlük sənədində, Avropa Parlamentində ada üçün ayrılan 6 yerin dördü Rumlar, ikisi isə Türklər üçün nəzərdə tutulsa da, o zamanın Rum lideri olan Tasos Papadopulos, türklərə verilən bu haqqı ələ keçirmiş və bütün yerlər rumlar tərəfindən doldurulmuşdur (17).

Problemin həlli istiqamətində uğursuz cəhdlərin ardından, növbəti addımlar atılmaqdadır. Belə addımlardan növbətisi, 2014-cü il fevral ayının 11-də Kiprin Türk və Rum liderlərinin "Ortak Açıklama Mutabakatı" (Joint Declaration on Cyprus) oldu (18; 19). Razılaşmaya görə, hər iki qurucu dövlətin liderləri siyasi bərabərliyə malik olacaq, birinin digəri üzərində hakimiyyətinin olmayacağı federativ dövlət qurulmasını mümkün hesab etdiklərini bəyan etmişlər. Onların fikrinə görə, yaradılacaq federativ dövlət BMT üzvü digər dövlətlərin sahib olduğu tam suverenliyə sahib olmalıdır. Bundan əlavə, qurulacaq federativ dövlət həmçinin AB-nin üzvü olacaq, vahid beynəlxalq kimlik (Kipr vətəndaşı) və vahid vətəndaşlığa (Kipr Türk dövlətinin və ya Kipr Rum dövlətinin vətəndaşlığına) sahib olmalıdırlar. Ortaq açıqlamadan sonra ilk 6 ay ərzində tərəflər yalnız əsas məsələlər haqda razılıq əldə edilməsinə cəhd göstərmiş, 2014-cü ilin sentyabr ayında BMT Baş Katibinin Kipr məsələsi üzrə xüsusi nümayəndəsi Espen Bart Eydenin iştirakı ilə keçirilən görüşdə, danışıqlarda növbəti mərhələyə keçdiklərini, digər məsələlərlə bağlı müzakirələr aparıldığını, danışıqların sürətləndirilməsinə niyyətli olduqlarını bildirdilər (18). Lakin bütün bunlara baxmayaraq, problemin həlli istiqamətində hələ də əməli nəticəsi olan qərarlar qəbul edilməyib.

Nəticə. Məsələnin həllində ən alternativ variant sayılan Annan planının rədd olunmasından sonra, bu günə qədər iki tərəf arasında müzakirələr aparılsa da, problemin həlli yolunda bir nəticəyə gəlmək mümkün olmamışdır. Kipr məsələsi Türkiyə ilə Avropa İttifaqı arasında 90-cı illərin sonlarından etibarən siyasi problem halına gələrək, Rum tərəfinin Birliyə üzv olmasından sonra Türkiyənin üzvlüyü üçün başlıca şərt olmuşdur. Avropa İttifaqı adanın geostrateji üstünlüyünü nəzərə alaraq, GKRY-ni Kipr adına İttifaqa qəbul etməsi ilə beynəlxalq arenada Türkiyəyə qarşı mövqeyini göstərmiş oldu. Bundan əlavə, Türkiyənin üzvlük müzakirələrinin davam etməsi, 2006-cı ildə Gömrük Birliyi müqaviləsindən qaynaqlanan öhdəliklərini Cənubi Kiprə qarşı yerinə yetirməməsi səbəbilə dayandırılmışdır. Problemin həll olunmamasında əsas amil olaraq, Dünya dövlətlərinin regionda ümumi maraqlarının kəsişdiyini göstərə bilərik. Son olaraq əgər, gələcəkdə məsələnin həllinə dair yol tapılsa belə, 2 millətin zorla bir araya gətirilərək dövlət şəklində birləşməsi deyil, 2 toplumun bərabər şəkildə yaşayışının təmin edilməsi başlıca şərt olmalıdır. Münaqişə xarakterinə görə ilk baxışda göründüyü kimi sadəcə etnik münaqişə deyil, həm də geopolitik münaqişə olduğundan həlli bir o qədər də asan deyildir.

ƏDƏBİYYAT:

1. Türkiye – AB ilişkilerinin Tarihçesi / TC Dışişleri Bakanlığı Avrupa Birliği Başkanlığının internet sayfası. (Online). Mənbə: https://www.ab.gov.tr/111.html [Baxılıb: 5.04.2019].
2. Barış Özdal. Avrupa Güvenlik ve Savunma Politikası'nın Türkiye – AB İlişkilerine Etkileri. 1. Baskı: Şubat 2005, *Bursa: Alfa Akademi Basım Yayım*, 2005, 242 s.
3. Tarihi Perspektif / Kuzey Kıprıs Türk Cumhuriyeti Cumhurbaşkanlığı resmi sayfası (Online). Mənbə: https://www.kktcb.org/tr/belgeler/kibris-sorunu/2004-2016 [Baxılıb: 5.04.2019].
4. Garanti Antlaşması (Zurih, 11 Şubat 1959) / Kuzey Kıprıs Türk Cumhuriyeti Cumhurbaşkanlığı resmi sayfası (Online). Mənbə:

https://www.kktcb.org/tr/belgeler/kibris-sorunu/1960-1963 [Baxılıb: 5.04.2019].
5. KKTC'nin Kuruluş Bildirgesi / Kuzey Kıprıs Türk Cumhuriyeti Cumhurbaşkanlığı resmi sayfası (Online.) Mənbə: https://www.kktcb.org/tr/belgeler/kibris-sorunu/1963-1983 [Baxılıb: 5.04.2019].
6. 1990 Yılında Sunulan 27 Sayfalık Türk Önerileri / Kuzey Kıprıs Türk Cumhuriyeti Cumhurbaşkanlığı resmi sayfası (Online.) Mənbə: https://www.kktcb.org/tr/belgeler/kibris-sorunu/1983-2004 [Baxılıb: 5.04.2019].
7. BM Genel Sekreteri Butros Gali Tarafından Hazırlanan "Gali Haritası" ve "Gali Çözüm Planı" (Fikirler Dizisi). Gali Planı (15 Temmuz 1992) / Kuzey Kıprıs Türk Cumhuriyeti Cumhurbaşkanlığı resmi sayfası (Online.) Mənbə: https://www.kktcb.org/tr/belgeler/kibris-sorunu/1983-2004 [Baxılıb: 5.04.2019].
8. Nesrin Demir. Avrupa Birliği-Türkiye ilişkilerinde Kıbrıs sorunu // Fırat Ünuversitesi Sosyal Bilimler dergisi, 2005, cild-5. sayı 1, s.347-367. (Online). Mənbə: http://web.firat.edu.tr/sosyalbil/dergi/arsiv/cilt15/sayi1/347-367.pdf [Baxılıb: 5.04.2019].
9. Soyalp Tamçelik. Kıbrıs ve Avrupa birliği ilişkileri-II // Sosyal Bilimler Dergisi, s.188-215 (Online). Mənbə: http://journals.manas.edu.kg/mjsr/oldarchives/Vol03_Issue06_2003/297.pdf [Baxılıb: 5.04.2019].
10. Hasan Duran.BM ve AB Çerçevesinde Kıbrıs sorununa Güncel bir bakış // Dumlupınar Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi, ağustos 2008, sayı:21,s.119-140. (Online) Mənbə: http://dergipark.gov.tr/download/article-file/55464 [Baxılıb: 5.04.2019]
11. Müge Vatansever.Kıbrıs sorununun Tarihi gelişimi // Dokuz Eylül Üniversitesi Hukuk Fakultesi Dergisi, 2012, cild: 12, Özel s., s.1487-1530. (Online). Mənbə: kipr\9-mugevatansever.pdf [Baxılıb: 5.04.2019].

12. BM Kapsamlı Çözüm Planı (Annan Planı) / Kuzey Kıprıs Türk Cumhuriyeti Cumhurbaşkanlığı resmi sayfası. (Online). Mənbə: https://www.kktcb.org/tr/belgeler/kibris-sorunu/1983-2004 [Baxılıb: 5.04.2019].
13. Annan Planı ile kurulması öngörülen Kıbrıs Türk Kurucu Devleti'nin Anayasası / Kuzey Kıprıs Türk Cumhuriyeti Cumhurbaşkanlığı resmi sayfası. (Online). Mənbə: https://www.kktcb.org/tr/belgeler/kibris-sorunu/1983-2004 [Baxılıb: 5.04.2019].
14. Annan Planı ile kurulması öngörülen Kıbrıs Rum Kurucu Devleti'nin Anayasası / Kuzey Kıprıs Türk Cumhuriyeti Cumhurbaşkanlığı resmi sayfası. (Online). Mənbə: https://www.kktcb.org/tr/belgeler/kibris-sorunu/1983-2004 [Baxılıb: 5.04.2019].
15. Uluslararası boyutlarıyla Kıbrıs meselesi ve geleceği sempozyumu: bildiriler; Gazimağusa, 11-13 Aralık 2014 / yay.haz.: Duygu Türker. – Ankara: AKDTYK Atatürk Araştırma Merkezi, 2016. (Online). Mənbə: http://www.atam.gov.tr/wp-content/uploads/KIBRIS-MESELESI-BILDIRILER.pdf [Baxılıb: 5.04.2019].
16. Kıbrıs Meselesinin Tarihçesi, BM Müzakerelerinin Başlangıcı // (Online). Mənbə: http://www.mfa.gov.tr/kibris-meselesinin-tarihcesi_-bm-muzakerelerinin-baslangici.tr.mfa [Baxılıb: 5.04.2019].
17. Nejat Çoğal. Avrupa parlamentosu seçimleri ve Kıbrıs // (Online). Mənbə: https://www.turkocaklari.org.tr/yazar/nejat-cogal/avrupa-parlamentosu-secimleri-ve-kibris-1165 [Baxılıb: 5.04.2019].
18. Müzakerelerin 2014 Yılında Yeniden Başlama Süreci / Kuzey Kıprıs Türk Cumhuriyeti Cumhurbaşkanlığı resmi sayfası. (Online). Mənbə: https://www.kktcb.org/tr/belgeler/kibris-sorunu/2004-2016 [Baxılıb: 5.04.2019].
19. 11 February 2014 Joint Declaration on Cyprus / UN Cyprus Talks, News, 11 February 2014. (Online). Mənbə: http://www.uncyprustalks.org/11-february-2014-joint-declaration-on-cyprus/ [Baxılıb: 5.04.2019].

19. Atilla Sandıklı. Kıbrıs sorunu kapsamında AB-Türkiye ilişkileri // Bilge Strateji, 2011, Cilt 2, Sayı 4, s.1-17. (Online). Mənbə: http://dergipark.gov.tr/download/article-file/43503 [Baxılıb: 5.04.2019].

Фатима ДЖАРУЛЛАЗАДЕ
Студентка II курса группы «САБАХ» исторического факультета Бакинского Государственного Университета

«КИПРСКИЙ ВОПРОС» В ОТНОШЕНИЯХ ТУРЦИИ И ЕВРОПЕЙСКОГО СОЮЗА

Все еще продолжающаяся Кипрская проблема является одним из факторов, влияющих на отношения Турции с Европейским Союзом. С 1950 года проблема стала темой обсуждения на международной арене. Проблема приобрела острый характер после обращения греков-киприотов о вступлении в ЕС. Особая важность геостратегического положения острова привела к разрастанию проблемы, что, в свою очередь, стало камнем преткновения в разрешении проблемы. Членство греков-киприотов в ЕС от имени всего острова еще более обострило напряженность между двумя общинами. И именно поэтому при обсуждении вопроса о вступлении Турции в Европейский Союз проблема греков-киприотов ставится во главу угла. В статье говорится о напряженности, которую создала проблема между двумя общинами, предложениях, выдвинутых для разрешения проблемы, и о влиянии проблемы на отношении Турции с Европейским Союзом.

Fatima JARULLAZADE
2nd year student of theFakulty of History of Baku State University

“CYPRUS ISSUE” IN TURKISH AND EUROPEAN UNION RELATIONS”

The ongoing Cyprus problem today is one of the main factors affecting relations between Turkey and the European Union. The

problem has been the subject of debate on the international arena since 1950. The European Union has begun to play a key role in resolving the issue after membership application of the Greece population of Cyprus side in 1990. The Island's assuming a special importance due to its geostrategic position leads to a large number of problems and it is shown as one of the main reasons in unsolved problem. The Greek side's joining the union on behalf of the entire island has increased the tension between the two communities. Cyprus problem is set as a main term in membership debates of Turkey to EU. Articles deals with tensions between two communities due to problem, suggestions for settlement of problem and effects to the relations between Turkey and EU.

Lalə ƏSGƏROVA
Bakı Dövlət Universiteti,
tarix müəllimi ixtisası üzrə IV kurs tələbəsi
E-mail: laleesgerova98@gmail.com

"İTTİHAD VƏ TƏRƏQQİ" CƏMİYYƏTİ: YARANMASI, İDEOLOGİYASI VƏ FƏALİYYƏTİ

Elmi rəhbər:
Sevinc RUİNTƏN
Bakı Dövlət Universitetinin dosenti

Açar sözlər: İttihad və Tərəqqi, Gənc türklər, Osmanlı imperiyası, türkçülük, osmançılıq
Ключевые слова: Единение и Прогресс, младотурки, Османская империя, тюркизм, османизм
Keywords: Union and Progress, Young Turks, Ottoman Empire, turkism, osmanism

XIX əsrin sonlarına doğru Osmanlının modernləşməsi şəklində dövləti xilas etmək düşüncəsi ilə ortaya çıxan fikir cərəyanlarından biri türkçülük, siyasi dərnəklərdən biri də "İttihad və Tərəqqi Cəmiyyəti" idi. Türkçülük II Məşrutiyyət dövründə, xüsusilə də, Balkan müharibələrinin nəticəsində "İttihad və Tərəqqinin" idarə heyətinin bu cərəyana üstünlük verməsi ilə yüksəlişə keçmişdi. "İttihad və Tərəqqi Cəmiyyəti" 1889-cu ildə Məktəbi-Tibbiyə-Şahanə məktəbinin 5 tələbəsi – türk Şərafəddin, alban İbrahim Temo, kürd İshaq Sükuti və Abdulla Cövdət tərəfindən "İttihadi-Osmani" ("Osman Birliyi") adı ilə gizli bir təşkilat olaraq qurulmuşdu. Həmin ildən Cəmiyyətin Parisdə fransız dilində "Məşvərət" qəzeti və türk dilində "Şurai-Ümmət" qəzetinin nəşr edilməsinə başlanmışdı (1, s.75; 2). Siyasi güc olaraq "İttihad və Tərəqqi" 1906-cı ildə Selanikdə III Ordudakı bəzi hərbiçilərin təşəbbüsü ilə qurulan "Osmanlı Hürriyyət Cəmiyyəti"nin 1907-ci ildə Parisdəki təşkilat ilə birləşməsi nəticəsində ortaya çıxdı. Qısa bir zaman "Tərəqqi və İttihad" adı ilə tanınan təşkilat daha sonra "İttihad və Tərəqqi Cəmiyyəti" olaraq adlandırılmağa başlandı (3,

s.217). Qeyd edək ki, təşkilatın təsisçiləri sırasında Azərbaycan milli hərəkatının görkəmli xadimi Əli bəy Hüseynzadə də vardı (1, s.75).

"İttihad və Tərəqqi"nin proqramındakı türkçülük və türk birliyi ideyası o dövrdə çar Rusiyasının əsarəti altında olan türk xalqlarının, o cümlədən Cənubi Qafqaz türklərinin "İttihad və Tərəqqi"yə rəğbətini artırmışdı (4, s.87-89). Gizli şəkildə olsa da, bu ərazilərdə "İttihad və Tərəqqi"nin şöbələri yaranmışdı (4, s.87-89). Türk xalqlarının Rusiya imperiyasına qarşı milli azadlıq hərəkatının əsas mərkəzlərindən biri olan Azərbaycanda "İttihad və Tərəqqi"yə rəğbət daha güclü idi. Azərbaycanda "İttihad və Tərəqqi"çilər, hətta özlərinin müstəqil partiyalarını da yaratmışdılar (1, s.71-75).

İlk illərdə daha çox təhsillə bağlı iclaslar keçirməyə üstünlük verən Cəmiyyət, baş verən hadisələrin təsiri ilə 1895-ci ildən daha sərt tədbirlərə keçdi. 30 sentyabr 1895-ci ildə paytaxtda təşkil edilən böyük erməni yürüşündə müsəlman əhalinin ermənilərə müqavimət göstərməsi ilə 3 gün davam edən qanlı toqquşmalar yaşandı. Bu hadisələr nəticəsində hərəkətə keçən Cəmiyyətin üzvləri baş verənlərin dövlət idarəçiliyinin zəifliyindən qaynaqlandığını, xalqın dövlətə qarşı hərəkətə keçməsinin vacib olduğunu bildirdilər (4, s.57).

1908-ci ilin iyulunda "Gənc türklər" inqilabına rəhbərlik edən "İttihad və Tərəqqi" partiyası Sultan II Əbdülhəmidin ləğv etdiyi 1876-cı il konstitusiyasının bərpa olunduğunu elan etdi. İyulun 24-də İstanbul əhalisi və şəhər qarnizonunun üsyançılar tərəfinə keçməsi nəticəsində sultan konstitusiyanın bərpa olunması və məclisin çağırılması haqqında fərman verməyə məcbur oldu. Lakin məclisdə çoxluq təşkil edən "Gənc türklər" inqilab ərəfəsində verdikləri vədlərinə (aqrar islahat, fəhlələrin vəziyyətini yaxşılaşdırmaq, milli azlıqlara muxtariyyət vermək, xarici kapitalı məhdudlaşdırmaq və s.) əməl etmədiklərindən onların sosial bazaları getdikcə zəiflədi. Bundan istifadə edən II Əbdülhəmid tərəfdarları 1909-cu il aprelin 13-də hərbi çevriliş edib hakimiyyəti ələ keçirdilər. Makedoniyaya qaçmış gənc türklər əsas dayaqları olan "Hərəkət ordusu"nu İstanbul üzərinə yeritdilər. 1909-cu il aprelin 27-də II Əbdülhəmid taxtdan salındı. İttihadçılar hakimiyyəti ələ aldıqdan sonra ölkədə sultan hakimiyyəti dövrün-

dəkindən fərqlənməyən, daha sərt siyasət yürütməyə davam etdilər (1, s.75). Nəticədə, Avropa dövlətlərində "Osmanlıda vəziyyətin düzəlməsi üçün böyük dövlətlərin birbaşa nəzarəti ilə islahatların keçirilməsinin zəruri olduğu" haqda fikirlər irəli sürülməyə başlandı (4, s.330). Birinci dünya müharibəsi (1914-18) ərəfəsində hakimiyyəti ələ alan "İttihad və Tərəqqi" Türkiyənin milli mənafelərini Almaniyanın maraqlarına tabe etdirərək, ölkəni müharibəyə sürüklədi ki, bu da 1918-ci ildə Türkiyənin məğlubiyyəti ilə sona çatdı.

Çoxmillətli bir imperatorluğun son dövrlərində ortaya çıxan və dövləti içində olduğu çətin vəziyyətdən çıxararaq bir bütün şəklində varlığını davam etdirə bilməsini təmin etmək məqsədi ilə yaradılmış "İttihad və Tərəqqi" Cəmiyyətinin ideologiyasını dəqiq bir şəkildə müəyyən etmək heç də asan deyildir. Cəmiyyətin tərkibində türk milliyyətçiliyi çərçivəsində düşünənlərin sayı çox idi. Ancaq osmanlıcı və qərbçi ziyalılarla bərabər az sayda da olsa, qeyri-müsəlman ünsürlər də var idi. Bunları da nəzərə alaraq, cəmiyyətin fikir quruluşunu dəqiq sərhədləri olmamaqla 2 mərhələyə ayırmaq mümkündür:

Birincisi, 1889-cu ildən Balkan müharibələrinə qədər olan Osmanlı birliyinin müdafiə edildiyi dövr,

İkincisi, Balkan müharibələri və sonrasında cəmiyyətdə türkçülük fikrinin ön plana çıxmağa başladığı dövr.

Fəaliyyətinin birinci mərhələsində "İttihad və Tərəqqi" türk millətçiliyi fikrini açıqça ortaya qoymaqdan çəkinmiş, hakimiyyətə müxalif mövqeyini daha güclü təşkil edə bilməsi üçün qeyri-müsəlman təbəələrlə də işbirliyi qurmağa cəhd etmiş, din və məzhəb fərqi qoymadan, Osmanlı dövləti daxilindəki bütün toplumları osmançılıq düşüncəsi ətrafında birləşdirmək, 1876-cı il konstitusiyasını bərpa etməyə çalışmışdı. Bu dövrdə cəmiyyətin daxili və xarici təşkilatlarında qeyri-müsəlman adları da görmək mümkündür. Bunların arasında Əhməd Rza bəylə bərabər "Məşvərət" qəzetini nəşr etdirən Albert Fau (yəhudi), Aristidi Paşa (rum) və Halil Ganemi (Livanlı) qeyd etmək olar. Cəmiyyətin ilk hədəfi 1908-ci ildə nəşr olunan "Təşkilati-Daxiliyyə Nizamnaməsi"nin birinci maddəsində də görünür. Nizamnamədə cəmiyyətin məqsədinin vətəni düşmüş olduğu çətin vəziyyət-

dən xilas etmək, milləti də içində olduğu zülm və əsarətdən çıxararaq insanlığa yaraşan bir şəkildə yaşatmaq olduğu qeyd olunur. Lakin, cəmiyyətin səylərinə baxmayaraq, qismən də olsa əldə olunmuş işbirliyi çox sürməmiş, "hürriyyətin elanından sonra yəhudi camaatı "İttihad və Tərəqqi"nin yanında yer almağa davam etsə də, rum və erməni camaatları ilə ittihadçıların yolları ayrılmışdır" (5, s.181).

"İttihad və Tərəqqi"nin fəaliyyətində ikinci mərhələyə keçid, yəni osmanlıçılıq ideyasından uzaqlaşıb türkçülük ideyasına yönəlmə İkinci Məşrutiyyət sonrasında ön plana çıxdı. Bu tarixdən sonra Balkanlarda, Ərəb torpaqlarında, hətta Anadoluda ermənilərin ardı-arası kəsilməyən üsyanları və təşkilatlanmasından sonra, ittihadçılar ən azından tamamilə türk və müsəlmanların hakim olduğu Anadolu torpaqlarında, mərkəzi Osmanlı dövlətini bir arada tutmaq üçün mübarizəyə başladılar. Bu siyasət dəyişikliyi cəmiyyətin mətbuat qanadındakı mühüm nümayəndələrindən olan Yalçın Hüseyn Cahid (6) tərəfindən aşağıdakı kimi izah edilmişdir: "İttihad və Tərəqqi osmanlıçılıqdan imtina etmişdir. Türkçülükdən başqa davam etdirəcəyi bir yol yoxdur. Əgər türklər imperiyanı idarə etməyə davam eədcəklərsə, türkçülük tək seçimdir. Etnik ayrı-seçkilik cərəyanları səbəbindən İttihad və Tərəqqi Adəmi-mərkəziyyət idarəsinə tamamilə qarşıdır. Çünki bu Midilli, Saqqız və digər adaları Rumların qucağına atmaq mənasına gəlir".

Cəmiyyətdə türkçülük ideologiyasının ön plana çıxdığı dövrdə "İttihad və Tərəqqi" əhalinin əksəriyyətinin xristian olduğu Balkanlarda müsəlman türklərin yaşadığı Albaniyada, Orta Şərq torpaqlarında Osmanlı bütövlüyünü qorumaq üçün lazım olan hallarda, hər cür iğtişaşı zor gücü ilə yatırtmaq yolunu seçdi; etnik və dini qruplara arxalanan və onların adını daşıyan siyasi dərnəklərin açılmasına icazə vermədi. Ancaq bu siyasət də üsyanların çıxmasının qarşısını ala bilmədi. Belə olduqda, türkləşmə siyasətinin Gökalpın ortaya qoyduğu üsul ilə həll edilməsinə çalışıldı. Milli şüuru oyandırmaq üçün ilk növbədə Balkanlar olmaqla, bir sıra yerlərdə Cəmiyyətin fikirlərini əks etdirən təhsil ocaqları açıldı, yeni nəsillərin türkçülük milli şüuru ilə yetişdirilməsinə çalışıldı. Həmçinin, milli burjuaziyanın ortaya çıxa bilməsi üçün milli iqtisadiyyat siyasəti həyata keçirildi (7, s.106).

Ümumilikdə, Birinci dünya müharibəsi illərində erməni hadisələri, 1916-cı ildə Şərif Hüseynin "ingilislərin dəstəyi ilə" üsyanı, nəhayət, 1917-ci ildə Çar Rusiyasının dağılması ilə "İttihad və Tərəqqi" içərisində türkçülük düşüncəsi hakim mövqe əldə etdi. Birinci dünya müharibəsindəki məğlubiyyət və öndə gedən liderlərin xaricə mühacirət etmələri ilə bərabər "İttihad və Tərəqqi" cəmiyyətdə siyasi təsirini itirdi. Türkçülük mirası və bu uğurda etdikləri isə Anadolu torpaqlarında Milli Mübarizə dövründə və sonrasında öz varlığını davam etdirdi.

Bütün bu deyilənləri ümumiləşdirərək, belə bir nəticəyə gəlmək mümkündür ki, tarixşünaslıqda və cəmiyyətdə XIX əsin sonunda Osmanlıda mövcud rejimə və qaydalara qarşı yaradılmış, Osmanlı-Türk modernləşməsinin təməl daşlarından biri olan Gənc türklər hərəkatı və "İttihad və Tərəqqi" cəmiyyətinə münasibət birmənalı deyil (**7,** s.85-109). 600 illik imperiyanın süqutunda günahlandırılmaqdan tutmuş, hətta bu günkü Türkiyənin "baş ağrısına" çevrilməsinə cəhd göstərilən "osmanlının qeyri-müsəlman təbəələri əleyhinə siyasət yürütməsində" və bir çox digər məsələlərdə günahlandırılırlar. Lakin bütün bunlarla yanaşı, Cəmiyyətin 1923-cü ildə Türkiyə Cümhuriyyətinin elan edilməsindən sonra Mustafa Kamal Atatürk və onun silahdaşlarının həyata keçirdikləri bir çox islahatların, həmçinin Cümhuriyyət Xalq Partiyasının fəaliyyətinin əsas istiqamətlərinin də əsasını qoymuş olduğu da bildirilir. Bütün bunlar Cəmiyyətin yaradılması, fəaliyyəti və Türkiyə tarixindəki yerinin öyrənilməsini, hadisələrin baş verdiyi dövrün reallıqları baxımından dəyərləndirilməsi məsələsini zəruri edir.

ƏDƏBİYYAT:

1. İttihad və Tərəqqi / Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti Ensiklopediyası. 2 cilddə. 2-ci cild. Bakı, Lider nəşriyyat, 2005, s.472. (Online). Mənbə: http:// www.ebooks.az/view/VbAXx0H9.pdf [Baxılıb: 1 aprel 2019].

2. İttihat ve Terakki Cemiyeti / İslam Aksiklopedisi. Cilt: 23, s.476-484. (Online). Mənbə: https://islamansiklopedisi.org.tr/ittihat-ve-terakki-cemiyeti [Baxılıb: 1 aprel 2019].
3. Yaşar Semiz. İttihat ve Terakki Cemiyeti ve türkçülük politikası // Türkiyat araşdırmaları dergisi, 2014, Sayı 35, s.217-244. (Online). Mənbə: https://dergipark.org.tr/download/article-file/165248 [Baxılıb: 1 aprel 2019].
4. Алиев Г.З. Турция в период правления младотурок (1908-1918). М., Изд. «Наука», 1972., с.397.
5. Halil Şimşek. İttihat ve Terakki Yöntemi ve Gayrimüslim Cemaatlar // Çanakkale Araştırmaları Türk Yıllığı, Yıl:12, Bahar 2014, Sayı: 16, s.181-192. (Online). Mənbə: https://dergipark.org.tr/download/article-file/45141 [Baxılıb: 1 aprel 2019].
6. Yalçın Hüseyin Çahit (1875-1957) / İslam Emsiklopedisi, 43.Cilt. İstanbul, TDV Yayınları, 2013, 622 s. (Online). Mənbə: https://islamansiklopedisi.org.tr/yalcin-huseyin-cahit [Baxılıb: 1 aprel 2019].
7. Ozan Örmeci. Jön Türkler ve İttihat ve Terakki // Tarih Okulu, Eylül-Aralık 2010, Sayı VIII, s.95-109. (Online). Mənbə: http://www.johschool.com/Makaleler/1080404143_12-%20Ozan.pdf [Baxılıb: 1 aprel 2019].
8. Feroz Ahmad. İttihat ve Terakki (1908-1914). Tərc. Nuran Yavuz. Beşinci Basım. İstanbul, Kaynak Yayınları, 1999, s.255. (Online). Mənbə: https://media.turuz.com/Turkologi/2017/2798-Ittihad_Tereqqi-1908-1914-Feroz_Ahmad-2005-256s.pdf [Baxılıb: 1 aprel 2019].
9. Dr.Taner Aslan. İttihâd-ı Osmanî’den Osmanlı İttihat ve Terakki Cemiyeti’ne // Bilig Türk Dünyası Sosyal Bilimler Dergisi, 2008, Sayı: 47, s.79-120. (Online). Mənbə: http://www.acarindex.com/dosyalar/makale/acarindex-1423873221.pdf [Baxılıb: 1 aprel 2019].
10. Sina Akşin. 100 Soruda Jön Türkler ve İttihat ve Terakki. İstanbul, Gerçek Yayınevi, 1980, s.286. (Online). Mənbə:

https://www.academia.edu/27166788/Sina_Ak%C5%9Fin_-_100_Soruda_J%C3%B6n_T%C3%BCrkler_ve_%C4%B0ttihat_ve_Terakki [Baxılıb: 1 aprel 2019].

Лала АСКЕРОВА
Студентка II курса исторического факультета Бакинского Государственного Университета

ОБЩЕСТВО "ИТТИХАД И ПРОГРЕСС": ИСТОКИ, ИДЕОЛОГИЯ И ДЕЯТЕЛЬНОСТЬ

В данной работе речь идет о исторической хронике создания Общества Османского Единства и его преобразования в Комитет Османского Союза и Прогресса. Общество было образовано как протест против абсолютного правления Абдульхамида II, под влиянием новых прогрессивных течений с Запада. Оно организовывается впервые в Медицинской Военной Академии. Активными членами его были в основном молодые студенты. Один из лидеров - Ахмет Риза находился в то время в Париже. Вскоре в Париж был направлен Др.Назим. В результате их совместной работы общество получает новое название - Общество Единства и Прогресса. В статье рассказывается о формирование, идеологии и деятельности общества.

Lala ASKEROVA
2nd year Student of the Faculty of History of Baku State University

COMMITTEE OF "UNİON AND PROGRESS": ORIGINS, IDEOLOGY AND ACTIVITY

This study deals with the historical events which occurred following the establishment of “İttihadı Osmani Cemiyeti” (“The Committee of Ottoman Union”) until the time the committee was named “İttihat ve Terakki” (“The Committee of Union and Progress”). “İttihad-ı Osmani Cemiyeti” (“The Committee of Ottoman Union”) came into existence as a reaction to the absolute rule of Abdülhamit II and under the influence of the new developments in the West. The

Committee was originally established in the Military Medical Academy, and it quickly became popular among the students of the Academy. Its members were mostly young people. The Committee was then named “Terakki ve İttihat” (“Progress and Union”) as a result of the collaborative work of Ahmet Rıza in Paris and Dr.Nazım, whom the Committee had sent to Europe. The article describes the formation, ideology and activities of the society.

Fatma Betül AYDEMİR
Bakü Devlet Üniversitesi,
"Türk dünyası tarihi" ihtisası üzere Yüksek Lisans öğrencisi
E-mail: betul270@hotmail.com

SOVYET DÖNEMİNE KADAR KAZAK TARİHİNE BAKIŞ

Danışman:
Sevinç RUİNTAN
Bakü Devlet Üniversitesinin doçenti

Anahtar kelimeler: Kazaklar, kazak cüzları, Rus yöneyimi, 1917 devrimleri, Alaş Orda, kazak aydınları
Ключевые слова: казахи, казахские жузы, российское правление, революции 1917 года, Алаш Орда, казахская интеллигенция
Keywords: Kazakh's, Kazakh zhuzes, Russian rule, revolutions of 1917, Alash Orda, Kazakh intellectuals

Kazaklar 15.yy'dan itibaren Kerey ve Janıbek önderliğinde hanlığı kurmuşlar ve tarih sahnesinde yer almaya başlamışlardır. Uzun süre geçmeden Ulu, Orta ve Küçük cüz olmak üzere üç farklı gruba ayrılmışlar ve birbirleriyle savaştıkları için Rusya'nın terkibine girmeleri kolay olmuştur. Rusya hakimiyetine girdikten sonra göçebe yaşayan Kazak topraklarına Rus, Ukrayna ve Belarus'tan topraksız çiftçilerin yerleştirilmesine başlanmıştır. Rusyanın bu siyaseti Kazaklar tarafından hoş karşılanmamış, bir çok isyan düzenlemişlerdir. Lakin yinede Rus hakimiyetinden kurtulamamışlardır. 1917'deki devrimlerden sonra Sovyetler Birliği kurulduğunda Sovyet hakimiyeti altında kalmışlardır. Bu çalışmada Kazakların Sovyet dönemine kadar olan tarihlerinden kısaca bahsedilmektedir.

Moğol hakimiyeti döneminde (XIII. ve XIV.yy) şimdiki Kazakların yaşadığı bölgeler Çağatay ulusunun bir parçasıydı. 1465'te Özbek hanı Ebulhayr'ın tebaasından yaklaşık 200 bin kişilik bir grup Kerey ve Janibek liderliğinde Moğolistan'da Esenbuğaya bağlı topraklara göç ettiler. Esenbuğa da onları Çu ve Talas nehirleri arasındaki bölgeye yerleştirdi. Bu ayrılan Özbekler, serbest, özgür, cesur

anlamına gelen Kazak Özbek veya Kazak olarak anılmaya başladılar. Zamanla Kazakların yaşam tarzı göçebe olarak devam etti. Kerey ve Janıbek, Kazak hanlığının kurucuları olarak bilinmektedir ancak ilk önce gücü elinde toplayan Kerey olarak bilinmektedir (1, s.497). XV.yy sonu ve XVI.yy'da Kazaklar Hazar denizinin doğusu ve Aral denizinin kuzeyinden İrtiş ırmağı ve Altay dağlarının batı yamaçlarına kadar uzanan bir göçebe imparatorluğu kurdular. Genellikle Kasım Han dönemi bağımsız bir Kazak hanlığının başlangıcı olarak görülür (1511-1518/1521). Kasım Han'ın peşpeşe hüküm süren üç oğlu döneminde (1518/1521-1550) hanın otoritesinin zayıflamasıyla birlikte Kazak kabilelerinin *cüz* (ulu, orta ve küçük), yada Orda denilen üç ana gruba bölünme sürecide başlamış oldu (8, C.8, s.651). Rus kaynaklarında cüzler ile ilgili bilgilere XVIII.yy ilk yarısında rastlanır. Buna göre cüzler Deşt-i Kıpçak'ın farklı bölgelerinde bulunmaktadır. Bu cüzler zaman-zaman birleşseler de, sonra hep ayrıldılar. Rusyanın Orta Asyaya yayılma politikası ise I.Petro döneminde başladı. I.Petro'nun "Kazaklar Orta Asya kapısını açmamız için önemli bir anahtardır" demesiyle birlikte Rusyanın Orta Asyaya yöneldiği anlaşılmaktadır (7, s.691). 1731'de Küçük Cüz (10, s.386), 1738'de Orta Cüz ve Büyük Cüz (11, s.614-618) Rusyanın terkibine girdi. Rusya ele geçirilen bu bölgelerde askeri kaleler inşa etmeye başladı. 1740'a gelindiğinde Kazakların hepsi Rusyanın hakimiyetine girmiş durumdaydı. Ancak Rus hakimiyeti altında cüzler varlığını bir süre daha devam ettirdi. Kazak bozkırlarıyla ilgili ilk reformlar 1786'da başladı. Bu reformlarda Rus yönetimi Hanları doğrudan kendisine bağlayarak hanların siyasi yetkilerini kısıtladı. Bu süreçte kurulan Rus tahkimatları nedeniyle Kazak göçerler otlaklarından mahrum kaldılar. Rus hakimiyetine girdiklerinde Orta ve Küçük cüzlerin hanları doğrudan Rus yönetimi tarafından atanıyordu. Ulu Cüz ise Taşkent'e bağlıydı. Kazaklar kaybettikleri toprakları tekrar almak için Pugaçev isyanına (1773-1775) katıldılar. 1783-1797 arasında Küçük Cüzdeki bir takım ayaklanmalardan sonra Rusya Kazak hanlarının hala sahip olduğu özerkliklerini sonlandırmaya karar verdi.

1822'de Orta Cüz, 1824'de Küçük Cüz, 1848'de Ulu Cüz resmen ortadan kaldırıldı (12, s.34). Rusya, Küçük Cüzde hanlık makamını ortadan kaldırdıktan sonra farklı bir sistem uygulamaya koydu Küçük cüz'ü doğu, batı, orta olmak üzere üçe ayırdı ve her birinin başına Rusya tarafından seçilecek sultan-valiler atadı. Bu yöneticilerin yanına da rus askeri birlikleri vererek kontrol altına almaya çalıştı. Orta cüz ve Küçük cüz'üde iç ve dış bölgeler olarak ikiye ayırdı ve bunların başına kazakların kendilerinin seçtiği, ancak Rusya'nın onayladığı bir sultan atayarak yönetimde değişiklikler yaptı. Bir süre sonra Rus denetimi sıkılaşmaya başlayınca ayaklanmalar başladı. Küçük Cüz'de Sultan Karatay (1805-1816), Sultan Arin Gazi (1815-1821), Orta Cüzde Sultan Kenesarı (1837-1847) ayaklanmaları bunlardan bazılarıdır. Ruslar bu isyanları bastırdılar ve 1868'de Bozkır bölgesi İdari kanunları çıkarıldı. Bu kanunlar neticesinde Kazak toprakları devlet malı sayıldı. Kazak bozkırları dört eyalete (oblast) ayrıldı. Bunlar Turgay,

Akmolinsk (Akmola), Semipalatinsk (Semey), Semireçye olarak bölündü. Ural ve Turgay eyaletleri Orenburg Genel Valiliğine, Akmola ve Semey eyaletleri ise Batı Sibirya Genel valiliğine bağlandı. Bu eyaletlerin başınada Rus askeri valileri görevlendirildi. Bu düzenlemeler neticesinde 1869'da ayaklanmalar çıktı (4, s.10). Ancak Rus yöneticiler bu ayaklanmaları bastırdılar. 1868'de çıkartılan kanundan sonra Kazak bozkırlarına ruslar yerleşmeye başladılar. 1891-1892 yılları arasında bir milyondan fazla köylü Turgay, Semipalatinsk, Akmolinsk'e yerleşti. Bundan sonra bozkırdaki hayat, Rus koloniciler ve Kazaklar arasında her gün cereyan eden sürtüşmelerle şekillendi (2, s.73). Rusların çıkardıkları idari kanunla diğer bir amacı ise göçebe yaşayan Kazakların yerleşik hayata geçmesini sağlamaktı çünkü göçebe oldukları için kontrol altında tutmak ruslar için zor oluyordu.

Eğitim olarak Kazak bozkırlarına Tatar mollaları giderek eğitim veriyordu. Tatarlar aynı zamanda Ruslar için tercümanlıkta yapıyorlardı. Lakin bir süre sonra Ruslar, Kazak topraklarında tam bir hakimiyet kurmak için Rus-Kazak okulları açmaya karar verdiler. Böylece dil olarak Rusçayı öğreterek ruslaştırma politikasını hayata geçirmeyi planlıyorlardı. Bu çerçevede 1789'de Omsk'ta ilk Rus okulu açıldı, daha sonra 1900'lü yılların başına kadar farklı şehirlerde rus okulları açılmaya devam etti (12, s.128-129). Bu okullarda özellikler Kazak aristokratlarının çocuklarına eğitim verilerek tercüman veya öğretmen olarak göreve atıyorlardı. Bu şekilde kendi kültürüne iyice yabancılaştırılmaya çalışılıyordu. Diğer taraftan Kazaklar arasında aydınlanma hareketi bu okuldan mezun olanlar ile başladı. İlk Kazak aydınları rus okullarında eğitim almışlardı. Bu aydınlardan Çokan Velihanov (1835-1865) saf Kazak ruhunun korunmasını istiyor; Tatarlaşmaya ve islamlaşmaya karşı çıkıyordu. İbray (İbrahim) Altınsarin (1841-1887) öğretmenlik yapıyordu ve Kazak çocukları için 1864'te ilkokul açtı daha sonra Kazak kızları için özel bir okul açtı. Kazakların destanlarına dayanarak şiir ve hikayeler yazdı. Bu şekilde kazak kültürüne sahip çıktı. Abay Kunanbayev (1854-1904) birçok ünlü Rus yazarın kitaplarını Kazakçaya tercüme etmiştir. Aydınlar, Kazak halkını Rusya ve Batıdaki kültürel, teknoloji, eğitim anlamındaki gelişmelerden haberdar et-

mek istiyorlardı. Rusların amacınında ruslaştırma ve hristiyanlığı yaymak olduğunundа farkındaydılar. Bu aydınlar sayesinde Kazaklar arasında da ilk siyasi bilinçlenme başlamıştır.

Matbuat bakımından ilk Kazakça metin 1831 yılında basılmıştır. 1905'e kadar Kazakça basılan eserler Tatar matbaalarında basılmıştır. Aynı tarihe kadar 509 tane Kazakça kitap yayınlanır ve bunların çoğunu Tatarlar ile kazaklar basarlar. İlk Kazakça gazete ise Omsk'ta çıkarılan Dala Vilayeti adlı gazetesidir ancak bu gazete Rus hükümetinin çıkardığı bir gazete idi. Yine de Kazak edebi dilinin oluşmasında bir payı vardır (12, s.138-139).

Kazaklar göçebe bir hayat yaşadıkları için 1905 ihtilalinin etkisi fazla olmadı. Troisk'ta Aykap gazetesi etrafında toplanan birkaç gazeteci Kazaklar arasında ihtilalci fikirleri yaymaya çalıştılar. Aslında Rus ihtilalinden etkilenenler Rus okullarında eğitim gören Kazak asilleri ve onların çocukları oldu. I.Duma'ya Kazak vekillerinden kısıtlıda olsa katılan olmuştu. Duma'ya Kazak bozkırlarından beş Rus ve dört Kazak seçilmişti. Kazak aydınları II.Nikolaya müracaat ederek Kazak bozkırlarının sömürülmesinin durdurulmasını ve Kazakçanın mahkemelerde ve idari işlerde kullanılmasını rica ediyor, Kazakların resmi olarak "müslüman Kazaklar" diye adlandırılmasını, Kazakların başka dini kabul etmeleri için zorlanmamalarını, Kazak Rus okullarında Kazakça anadili derslerinin konmasını, bozkırlarda toprak alma hakkının verilmesini, vakıf açmaya müsade edilmesini talep ediyorlardı. Aralık 1905'te A.Bükeyhanov, Batı Kazakistan aydınlarını ve ileri gelenlerini davet ederek bir konferans düzenledi. Burada Kadet partisi ile işbirliği yapma kararı verildi. Buna benzer bir kararda Doğu Kazakistan Kazaklarının Kurultayında alındı. II. Duma'ya Kazakistan'dan 4, Türkistandan 6 Türk Mebusu seçildi. Ancak bu dumalar kısa süreli oldular. 1913,'de Orenburg'da Ali Bükeyhanov, Ahmet Baytursınov ve şair Mir Cakıp Dulatov'un çıkarmaya başladığı *Kazak* gazetesi Kazak gençlerine tesir etti. Kazakların göçebe olarak, dağınık yaşamaları ve ulaşım imkanlarının az olması onların siyasi faaliyetlerine engel oluyordu. Kazakistan bozkırları içinde Akmolla-Sibir, Orenburg-Taşkent demiryolları ulaşımı sağlı-

yordu bu da birçok bölgenin ulaşım kısıtlamasını ortaya koyuyor. Dolayısıyla siyasi faaliyetler Duma'ya katılan Kazak üyeleri ile birkaç aydın tarafından yürütülüyordu. Bükehanov, Tınışbayev ve Seydalin gibi şahıslar Kazak aydınları arasında yürüttükleri faaliyetler sayesinde ileri bir tarihte "Alaş" partisinin kurulmasında öncü olmuşlardır (Rusya Devlet Dumalarında türk deputatların faaliyeti hakta etraflı bak: 12, s.185-195).

1897-1916 arasında Kazak bozkırlarına göç edenlerin sayısı 2 milyonu geçmişti. Göç edenler içinde Ruslar, Ukraynalılar ve Belaruslar bulunmaktaydı. Rusya bu şekilde Avrupa Rusyası'ndaki topraksız köylüleri Kazak bozkırlarında toprak sahibi yapmıştı. Diğer taraftan Çar yeni bir ferman ilan ederek Kazakistan ve Kırgızistandan yaklaşık 250 bin kişiyi askeriyenin hizmetlerini görmesi için işçi olarak alacaktı. Üst-üste gelen bu olaylar neticesinde ilk olarak 11 Temmuz 1916'da Taşkent'te ayaklanma başladı (6, s.427). Daha sonra bu ayaklanma ve isyanlar Kazak bozkırlarına yayılarak büyüdü. Kıpçak, Argun, Nayman uruğları aralarındaki eski düşmanlıkları bir tarafa bırakıp ruslara karşı beraber hareket ettiler. Kazaklarda onlarla birlikte isyan hareketine katıldılar. Kasım ayına gelindiğinde Kazaklar Turgay'a hücum ettiler, lakin iyi silanmamış ve disiplinsiz oldukları için başarılı olamadılar. Rus hükümeti generel Lavrentev komutasında bir kolordu gönderdi ve isyan bastırıldı. Bundan sonra tek-tük yerde ayaklanmalar devam etti, ancak bunlarda bastırıldı. Bu isyanlar neticesinde Ruslar zarar görse de, türkler daha çok zarar görmüşlerdir. Baymirza Hayit'in Rus kaynaklarına dayanarak verdiği bilgilere göre 673 bin Kazak öldürülmüştür. Ayaklanma önderlerinden 347 kişi idam edilmiştir. Yargısız infaz yapıldı denilmesin diye 228 kişi ağır hapis cezasına çarptırılmış, 129 kişinin hürriyeti kısıtlanmıştır. 168 bin Kazak Sibirya'ya sürgün edilmiş, 3 yüz bin Kazak ve Kırgız Doğu Türkistan'a kaçmıştır (5, s.12; 29).

1917 Şubat ayında Rusya'da ilk devrim hareketi meydana gelmiş ve Ekim devrimi gerçekleşene kadar bir karışıklık ve aynı zamanda rahatlama dönemi olmuştur. Rusya hakimiyetindeki Türk boyları Rusyanın onlara karşı takındığı baskı siyasetine karşı çıkarak onlarla

eşit seviyede hak ve söz sahibi olmak için kurultaylar düzenlemişlerdir. Şubat Devriminden sonra 5-10 Nisan 1917 tarihleri arasında I. Kazak Kurultayı düzenlenir. Bu kurultay da Milli Kurtuluş kararı alınmıştır. II.Kazak Kongresi'nde (21-26 Temmuz 1917) "Kazak Anayasal Demokratik Partisi" adı ile kurulan partinin adı Alaş partisi olarak değiştirilir (Şubat devriminden sonra kazakların milli mücadelesi hakta etraflı bak:13, s.31-43).

Ekim İhtilâli, bu millî harekete yeni sorumluklarla birlikte yeni hareket alanı doğurur. İhtilalle birlikte Kazakistan'ın kırsal kesimleri Rus asker ve işçilerinin yağma alanı hâline gelir. Rus göçmenleri ve askerleri kendilerini bölgenin efendileri olarak görmeye başlar. Bu durumun önüne geçmek için Alaş-Ordacılar bir Muhtar Kazak Hükümeti kurmaya çalışırlar. 18-26 Aralık 1917'de Orengburg'da yapılan 3.Kazak Kongresi'nde Semey şehri başkent olmak üzere Ali Han Bükey Han başkanlığında Alaş-Orda adında bir Kazak hükümeti kurulur (9, s.356). Birbirleriyle çatışma hâlinde bulunan Kızılordu ve Beyazordu, Alaş-Orda Hükümeti'nin varlığı konusunda aynı safta yer alarak karşı çıkarlar. Ocak 1918'de Baytursun başkanlığındaki bir heyet, Stalin ile görüştüğünde onlara "Kazak-Kırgız Muhtar Hükümeti'ni tanıyacağını" söyler. Ancak Stalin gizli olarak şehir proletaryası arabacı, işçi ve hamallardan oluşturduğu grubun komutasına verdiği silahlı kuvvetler ile Alaş Orda'yı karşı karşıya getirir. Faytonculuk yapan Tungaçin cumhurbaşkanı yapılarak "Sovyet Kazak Hükümeti" ilan edilir. Alaş Orda ile Rus Sovyet Kazak Hükümeti arasında mücadele başlar. Sosyalist ve milliyetçi Ruslar Alaş-Orda Kazak Hükümeti'nin ortadan kaldırılması hususunda birlikte hareket ederler. Alaş-Orda Hükümeti ve taraftarları bozkıra çekilir. Teklifler ve görüşmeler netice vermez. Rusların ve yerli işbirlikçilerin baskısına fazla dayanamaz. Kızılordu birlikleri Kazakistan'ı İşgal ederek Temmuz 1919'da Alaş-Orda Hükümetini dağıtırlar. Yerine 20 Ağustos 1919'da Kızılorda merkezli Kazakistan Muhtar Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti kurulur. 1927-1928 yıllarında Kazakistan'a yeni idare düzeni kurulur. Başkent 1929'da Almatı'ya nakledilir. Bütün zenginlerin mal varlıklarına el konulur, bütün işletmeler devletleştirilir.

Sonuç: 15.yy'dan itibaren Hanlık olarak ortaya çıkan Kazaklar uzun süre tek bir çatı altında kalamamışlardır. Cüzler arası hakimiyet yarışı bir süre sonra bölünmeye yol açmış ve bunun neticesinde Ulu, Orta ve Kişi Cüz (Orda) olarak üzere üçe bölünmüşlerdir. Cüzler arası ve diğer hanlıklar arası çatışmalar zayıflamalarına neden olmuş ve Çarlık Rusyasının Kazak bozkırlarına yayılışı kolaylaşmıştır. Rus hakimiyetinin gelmesiyle birlikte Rus Avrupasında yaşayan topraksız köylüleri Ruslar, Kazak bozkırlarına yerleştirmiştir. Bunun devamında Rus okulları açarak ruslaştırma politikası devam etmiş ve halk arasında bu durum hoşnutsuzluğa yol açmış, Kazaklar sürekli isyan etmişlerdir. İsyanlar, her seferinde Ruslar tarafından acımasızca bastırılmıştır. 19.yy sonlarında Rusya Türklerinde meydana gelen milli uyanış Kazaklar arasında da yer bulmuş ve haklarını elde etmek için 1905 ihtilalinden sonra Alaş Orda partisini kurmuşlardır. Parti 1917 devrimlerine kadar varlığını devam ettirmesine rağmen bir başarı elde edememiştir. Sovyet hakimiyeti kurulmasıyla tekrar baskı siyaseti başlamıştır. Kazakların siyasi olarak bağımsızlıklarını uzun süre elde tutamamalarının bir nedeni sürekli birbirleriyle çatışmalarıdır. Rusyaya karşı organize olup birlikte hareket edemedikleri için Rus hakimiyetine girmeleri kolay olmuştur. Rusyaya karşı düzenlenen isyanlar da birbirinden habersiz boylar tarafından düzenlendiği için Ruslar üzerinde bağımsızlıklarını kazanacakları kadar etkili olamamıştır.

KAYNAKLAR:

1. Arat Reşit Rahmeti. "Kazakistan" // İslâm Ansiklopedisi, VI, İstanbul, MEB Yay., 1997, s.494-505.
2. Gömeç Saadettin. Türk Cumhuriyetleri ve Toplulukları Tarihi. Ankara, Akçağ Yayınları, 1999, s.282.
3. Hayit Baymirza. Türkistan Devletlerinin Millî Mücadeleleri Tarihi. Ankara, Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1995, s.447.
4. İnan Abdulkadir. Dükçü İşan İsyanı // Türk Kültürü Dergisi. Ankara, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları, S.:10, 1963, s.10-13.

5. İnan Abdulkadir. Türkistan'da 1916 Yılındaki Ayaklanma // Türk Kültürü Dergisi, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları, S.:12, Ankara, 1963, s.26-30.
6. Kurat Akdes Nimet. Rusya Tarihi. Başlangıçtan 1917'e Kadar. Ankara, Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1993, s.537+haritalar.
7. Mehmet Saray. Rusya'nın Türkistan'da Yayılması. Genel Türk Tarihi. Ankara, Yeni Türkiye Yayınları, 2002, s.569.
8. Tamir Ferhat. Kazak Hanlığı, C.8, s.1129-1142 / "Türkler" kitabı, 21 Cilt. Ankara, Yeni Türkiye Yayınları, 2002, s.21.000.
9. Togan A. Zeki Velidî, Bugünkü Türkili (Türkistan) ve Yakın Tarihi. İstanbul, Enderun Kitabevi Yayınları, 1981, s.699.
10. Жалованная Грамота Старшинъ Киргиз-Кайсацкой Орды Эбульхаир Хану и всему войску, - опринятии их в Российское подданство, № 5704, с.386 // Полное собрание законов Российской империи. 48 т. Собрание первое: с 1649 года. 1830. Томъ 8 (1728-1732). Спб., Тип. II Отд-ния Собств. Е.И.В. Канцелярии, 1830, 1007 с. (Online). Mənbə: https://www.prlib.ru/item/358648 [Baxılıb: 2 aprel 2019].
11. Именный, данный из Кабинета Ея Величества Тайному Советнику Татищеву. – О распространении торговли Росии с Киргиз-Кайсаками; об определении в Оренбург двух Киргизских старшин, для прекращения ссор между приезжающими туда купцами, и о принятии в Российское подданство Хана Большой Киргиз-Кайсацской Орды Юлборуса. № 7657, 1738, Сентября 16. Т.10: 1737-1739, с.614-618 // Полное Собрание Законов Российской Империи. 48 т. Собрание первое: с 1649 по 12 декабря 1825 года. СПб.: Тип. II Отд-ния собств. Е.И.В. Канцелярии, 1830, 995 с. (Online). Mənbə: http://elib.shpl.ru/ru/nodes/188-t-10-1737-1739-1830 [Baxılıb: 2 aprel 2019].
12. Mehdiyeva N.C. Türk xalqlarının tarixi. Yeni dövr. Dərslik. Bakı: Adiloğlu, 2010, 352 s.
13. Göyüşov A. Rusiyada monarxiyanın süqutundan SSRİ-nin yaranmasına qədər olan dövrdə müsəlman-türk xalqlarının milli-azadlıq mübarizəsi (1917-1921). Bakı, 2002, 119 s.

Фатьма Бетюль АЙДЕМИР
Магистрант по специальности «История тюркского мира» Бакинского Государственного Университета

ВЗГЛЯД НА ИСТОРИЮ КАЗАХОВ ДО СОВЕТСКОГО ПЕРИОДА

В XV веке казахи под руководством Керея и Джаныбека основали Казакское ханство. Они были разделены на три жузы: Старший жуз, Средний жуз и Младший жуз. В дальнейшем все три жуза вошли в русское господство, после чего русские, белорусские и украинские крестьяне были переселены на территории казахов. Казахи восстали против этой политики царской России, однако они не смогли освободится от российского господства. После революций 1917 года они опять попали под власть России, только теперь большевистской России. В этой статье кратко упоминается история казахов до советского периода.

Fatma Betul AYDEMİR
Master's degree in specialty "History of the Turkic World" of the Baku State University

VIEW OF HISTORY OF KAZAKHS UNTIL THE SOVIET PERIOD

The Kazakhs established the Kazak khanate under the leadership of Kerey and Canıbek from the 15th century. They were divided into three groups: Ulu, Orta, and Kishi juz. This three juz entered the Russian domination easily because they are constantly fighting each other. Russian, belarussian and Ukrainians farmers were placed at the Kazakh’s territories by Russians. The Kazakhs rebelled against this policy of the Russians however they could not be freed from Russian dominance. After the 1917 revolutions they were under Soviet rule. This study briefly mentions the history of Kazakhs until the Soviet dominance.

Ləman ALAGÖZLÜ
Azərbaycanın yeni və ən yeni tarixi ixtisası üzrə magistrant,
Bakı Dövlət Universiteti
E-mail: lemanalagozova@gmail.com

AZƏRBAYCANIN SOVETLƏŞMƏSİ DÖVRÜNDƏ N.NƏRİMANOVUN DİNƏ MÜNASBƏTİ

Elmi rəhbər:
Kəmalə NƏCƏFOVA
Bakı Dövlət Universitetinin dosenti

Açar sözlər: N.Nərimanov, A.F.Pişnamazzadə, Azərbaycanda din, İslam, Sovet hakimiyyəti, Tibb və İslam
Ключевые слова: Н.Нариманов, А.Ф.Пишнамаззаде, Религия в Азербайджане, Ислам, Советская власть, Медицина и Ислам
Keywords: N. Narimanov, A.F.Pishnamazzade, Religion in Azerbaijan, Islam, Soviet power, Medicine and Islam

XIX əsrin sonu XX əsrin əvvəllərində ictimai fikir tarixində özünəməxsus yer tutmuş N.Nərimanov müəllim, yazıçı və dövlət xadimi kimi şərəfli bir ömür yolu keçmişdir. Onun bizə miras qoyduğu zəngin irs Azərbaycan tarixinin ən ağır və ziddiyyətli dövrünü araşdırmağa və ona düzgün qiymət verməyə imkan yaradır. N.Nərimanovun dini məsələlərə münasibəti onun ictimai-siyasi və fəlsəfi görüşlərində aparıcı yer tutur.

Azərbaycan xalqının tarixən özünəməxsus milli, mənəvi dəyərləri mövcud olmuşdur. Eyni zamanda çoxəsrlik milli-mənəvi dəyərlərini qoruyub yaşatmışdır. Lakin 1920-ci ilin aprelində Azərbaycanda Sovet hakimiyyəti qurulduqdan sonra azərbaycanlıların bütün siyasi, sosial, iqtisadi və mədəni həyatında bir daha köklü dəyişikliklər baş verir, xalqın dini, milli-mənəvi dəyərləri təqib olunmağa başlayır. Azərbaycanda sovet hakimiyyəti qurulduqdan bir neçə gün sonra bütün silk və dini imtiyazlar ləğv olundu, din dövlətdən ayrıldı.

N.Nərimanov ilk dini təsəvvürlərin meydana gəlməsini 1906-cı ildə "Həyat" qəzetində dərc etdirdiyi bir məqaləsində belə izah edir: "Tarixdən bəlli olduğuna görə insan vəhşi halətində idi, özündən

qüvvətli və heybətli heyvanlara səcdə edib, onları Allah bilirdi. Zaman kı, həmin heyvanları ağlın zoru ilə insan özünə tabe etdi, başladı bir qeyri məbud aramağa, yer üzərində özündən qüvvətli bir şey tapmayıb, üzünü göyə tutdu, ulduzlara diqqət edib yəqin etdi ki, Allah yuxarıda olsun...” (7).

O, 1920-1921-ci illərdə hazırladığı “Din və kommunizm” əlyazmasında yəhudi, xristian və islam dinlərinin bəşəriyyətə xidmət etmək, insan ləyaqətini qoruyub saxlamaq zərurətindən meydana gəldiyini xüsusi olaraq vurğulayır və onların funksiyaları haqqında deyirdi: “Bütün dinlərin baniləri təqribən eyni fikirləri söyləyirlər. İnsanın mənəviyyatını yüksəltmək, şərə qarşı çıxmaq, özünüsaxlama uğrunda mübarizəni yüngülləşdirmək. Öz vaxtında bu tələblər çox vacib idi. Əslində din başçılarından hər biri öz dövrlərinin inqilabçıları, incidilən fağır adamların müdafiəçiləri olmuşlar” (10, s.17).

Sovet hakimiyyəti qurulduğu zaman dini təqiblərə başlanmışdır. N.Nərimanov bu cür yanaşmaya qarşı çıxaraq bildirirdi ki, xalqın qədim sərvəti olan milli-mənəvi dəyərləri sıxışdırmaq düzgün deyildir. O, dini-ictimai problemləri hələ “Bahadır və Sona” (1908), “Pir” (1913) əsərlərində geniş şəkildə işıqlandırmışdı. N.Nərimanovun dinə münasibətini onun 1910-cu ildə qələmə aldığı “Tibb və İslam” əsərində də görmək mümkündür.

1920-ci il mayın 26-da N.Nərimanovun dinlə bağlı verdiyi ilk göstərişlərində yerli əhalinin milli adət-ənənələrinə və dini hisslərinə hörmətlə yanaşılması tələb olunurdu. O, milli dəyərləri yaranmaqda olan beynəlmiləl dəyərlərdən üstün tutaraq bir neçə məsciddə nitq söyləmiş, dindarlara qarşı repressiyaların tətbiqinə qəti etiraz etmişdi. N.Nərimanov çadranın atılmasında məcburiyyətə qarşı olmuşdur. Onun fikrincə, bu prosesi məntiqi şəkildə həyat özü tənzimləməli idi (2, s.86).

Azərbaycan K(b)P-ın II qurultayında (1920-ci il oktyabr) Azərbaycan SSR Xalq Komissarları Şurasının sədri, sonralar SSRİ MİK-nin katiblərindən biri olan Nəriman Nərimanov dinə qarşı özünün münasibətini açıqlamış və bu sahədə yol verilən nöqsanları sadalamışdır. Nərimanov öz çıxışında bildirmişdi ki, “Bizdə elə müsəlman kom-

munistlər var ki, kəndə girən kimi adamları məsciddən qovur və deyir ki, məscidləri bağlayın. Bu faktdır və belə kommunistlər öz əməlləri ilə fəxr edirlər ki, guya böyük iş görürlər. Onlar elə güman edirlər ki, bizim inqilabımızı genişləndirir və möhkəmləndirirlər. Mən elələrini əksinqilabçı adlandırıram, çünki bunlar bizim işlərimizi korlayırlar. Şərqdə din məsələsi olduqca vacib məsələdir. Bu məsələdə son dərəcə ehtiyatlı olmaq lazımdır, çünki burada bütün həyat bu qanundan asılıdır" (4, s.111). AK(b)P-nin ikinci qurultayında Nərimanov nitqinə davam edir: "...Bəziləri, yerli həyat, ənənə, psixoloji və müsəlmanların dini əqidələrilə hesablaşmayırdılar. Onlar Lenin metodu olan inandırmaq, dözümlü təbliğat işi aparmaq əvəzinə, inzibatçılığa yol verirdilər. Azərbaycanlı zəhmətkeşlərin Sovet hökuməti ətrafında birləşməsi işinə böyük zərər yetirən, ayrı-ayrı avantürist və xuliqan ünsürlər 1920-ci ildəki hərəkətləri ilə əhalinin dini hisslərini təhqir edir, ruhaniləri məscidlərdən qovur, onları həbs edir, hətta bir dəfə xalqın gözü qabağında Quranı ayaq altına atıb, tapdalamışdılar". Nərimanov belələrini əksinqilabçı adlandırırdı (6, s.262).

Respublikada dinə qarşı mübarizədə ilk təşəbbüs 1920-ci ildə "Şaxseyvaxsey", "Şaxsey-vaxseydə kim iştirak edir" adlı plakatların buraxılması oldu (1, s.42). N.Nərimanov Stalinə ürək ağrısı və hiddətlə yazdığı məruzəsində qeyd edirdi ki, onun olmamasından istifadə edən (bu zaman Nərimanov Genuyada idi) bəzi respublika rəhbərləri matəm günlərində "şaxsey-vaxsey" yürüşünü qadağan etmişlər. Nəticədə isə əsgərlər və fəhlələr arasında silahlı toqquşma olmuşdur (9, s.4).

Bu dövrdə N.Nərimanov, S.M.Əfəndiyev və başqalarından fərqli olaraq S.Ağamalıoğlu, R.Axundov və digərləri İslama münasibətdə radikal mövqeləri ilə seçilmişdilər. Hətta onlardan bəziləri Quranın əsaslarını, Məhəmməd peyğəmbərin dünyagörüşünü, eləcə də bu dinə aid ayin və mərasimlərin əsl mahiyyətini öyrənmədən korkoranə şəkildə İslam dininə qarşı çıxmışdılar. Əslində isə, "Məhərrəmliyi İslamın vəhşi ayini kimi qələmə verən bəzi yerli bolşeviklər başa düşmür, yaxud da düşmək istəmirdilər ki, bu və ya digər məra-

simlə bağlı yaranmış mövhumatın, xurafatın İslama və onun Peyğəmbərinə heç bir aidiyyatı yoxdur" (11).

N.Nərimanov isə üzünü radikallıq tərəfdarı olan bolşeviklərə tutaraq deyirdi ki, kütləni savadlandırmadan bu problemi həll etmək mümkün deyildir: "Nə qədər ki, bu dindar kütlənin inkişaf səviyyəsini yüksəltmək yolu ilə onun bu matəm günlərinə mömin olan, lakin özünə işgəncələrdə iştirak etməyən hər hansı ziyalı müsəlman kimi yanaşmalarına nail olmamısınız, elə də olacaqdır. Min illərdir ki, bədbəxt, avam müsəlman kütləsi (şiə məzhəbli) Məhəmmədin ən sevimli nəvəsi imam Hüseynin işgəncəli ölümü günü matəm yürüşü keçirir və ən dəhşətli şəraitdə düşmənlərin əlinə keçən Hüseyn və onun ailəsinə məhəbbət və rəğbət əlaməti olaraq əsil dindar avam ünsürlər bu və ya digər yolla bu hadisələrə öz münasibətini bildirirlər. Bu, öz gücsüzlüyünü bilərək Məhəmmədin qanunlarını pozan, hamını və hər şeyi qızılla ələ almaq istəyən Yezidə qarşı mərdi-mərdanə çıxış etmiş adamın həyatında bütöv bir faciədir" (9, s.11).

İslam dininə münasibətdə obyektiv mövqe tutan N.Nərimanova görə hökumət çoxpilləli dini şuralar yaratmalı, hər məscidin dindarları öz mollasını seçki yolu ilə müəyyənləşdirməli, hər milli respublikanın ali ruhanisi ruhanilər tərəfindən seçilməli, hər bir ərazidə Ali dini şura yaradılmalıdır. N.Nərimanov dinin məktəbdə öyrənilməsi məsələsini yolverilməz hesab etmiş və bunu hər hansı ruhani-müəllimin öz dinini başqasından daha üstün kimi qələmə verəcəyi və hətta ola bilsin, digər dini pisləyəcəyi ehtimalı ilə izah etmişdir (3, s.88). O, hələ 26 may 1906-cı ildə "Həyat" qəzetində dərc etdirdiyi bir məqaləsində ruhanilər hazırlamaq üçün Gəncədə açılan yeni üsuli mədrəsə barədə nüfuzlu hacılardan birinin dili ilə deyirdi: "Ruhanilər millətə lazımdırlar. Fəqət indi ruhanilər yaman haldadırlar, divarın o tayında olan şeyləri görmürlər, millət nə ilə tərəqqi etməyini bilmirlər, ona görə də vaxtında zəmanəyə müvafiq, millətə olan qulluğu etməyi bacarmırlar" (10, s.30).

Təəssüflə qeyd etməliyik ki, ötən əsrin 20-30-cu illərində Azərbaycanın yüzlərlə mollaları, ruhaniləri, üləmaları və başqaları həm mənəvi, həm də cismani şəkildə məhv edilmişdir. Məşhur din xadimi

olan Axund Fərəculla Pişnamazzadə isə N.Nərimanov tərəfindən həbsdən azad olunmuşdur.

A.F.Pişnamazzadənin nəticəsi Leyla Əliyevanın təqdim etdiyi sənəd "İttiham işi, № 163" adlanır. Bu sənədə əsasən XI Qırmızı ordunun hərbi-inqilabi tribunalı üç nəfərdən ibarət idi: milliyyətcə rus olan Volkov Dmitri, Kovalyov Boris və milliyyətcə erməni olan Petrosov Sergey. Həmin "İttiham"a əsasən həbs olunanların arasında 3 nəfər İslam din xadimi var idi: Axund Fərəculla Pişnamazzadə, Nurməmməd Əfəndi İmamzadə, Molla Əhməd Hacı Nəbi oğlu. Bunların üçü də bəraət qazanmışlar. A.F.Pişnamazzadənin qızı Məğbulə Pişnamazzadənin söylədiyindən məlum olur ki, onların bəraət alması xahişi ilə A.F.Pişnamazzadə öz bacısı oğlu Əlinin vasitəsi ilə N.Nərimanova məktub göndərmişdir. O məktubu corabın içində gizlədərək Bakıya N.Nərimanovun yanına gəlmişdir. Məktubda Pişnamazzadə etiraf edir ki, o, həqiqətən də İslam dininin təbliği ilə məşğul olmuşdur və bunu günah bilmədiyindən özünün azad olunmağını xahiş edir. N.Nərimanov dərhal D.Volkova məktub yazaraq Pişnamazzadənin azad olunması məsələsini qoymuş və buna nail olmuşdur. Qeyd etmək lazımdır ki, həmin "İttiham"a görə məhbuslara işgəncə verdiyinə və onların əmlakını mənimsədiklərinə görə iki erməni də cəza almışdı. Onlardan Ambarsum Simonyans 5 il müddətinə, Arşak Navasartyans 15 il müddətinə həbs olunmuşdular (3, s.118).

N.Nərimanovun din xadimləri ilə insani dostluq və ünsiyyətinə, müəyyən tədbirlərin keçirilməsində onlarla məsləhət-məşvərət etməsinə dair faktlar çoxdur. M.S.Ordubadi 1920-ci ildə N.Nərimanovun mənzilində qonaq ikən şahid olduğu bir faktı qeyd edərək yazmışdır: "Bu əsnada Buzovnalı molla Mirzəlinin görüşə gəldiyini xəbər verdilər. Doktor gəlməsinə icazə verdi, o da içəri girən kimi doktoru qucaqlayıb öpdü, doktor da onu çox səmimiyyətlə öpdü. Mən inqilab rəhbəri ilə bir nəfər mollanın əlaqəsində olan bu qədər səmimiyyətə təəccüb etdim" (2, s.43).

1920-ci ildə N.Nərimanov Şuşa məscidində geniş dindar kütlələr qarşısındakı çıxışında Çarın din siyasətindən, Çar şəraitində müsəlman ruhaniliyinin real vəziyyətindən ətraflı danışmışdır. Həmin

çıxışında dindarlara inandırıcılıqla başa salırdı ki, Nikolay rejimində din məsələsinin istər qoyuluşunda, istərsə də dinlə əlaqədar dövlətin yeritdiyi siyasətdə çox ciddi qüsurlar var idi, o dövrdə "müsəlman dini sıxışdırılırdı" (10, s.34).

N.Nərimanov ilk dəfə türk dilində "Bahadır və Sona" romanında kilsənin dövlətdən ayrılması barədə yazmışdır. Nərimanov İslam dininə hörmətlə yanaşaraq göstərirdi ki, "Çox yoldaşlar islam dini ilə xristianlıq arasındakı fərqi bilmirlər. Bunları eyniləşdirmək olmaz. Əgər xristianlıq ehkamdırsa, islam həyatdır. Hər bir müsəlman beşikdən başlamış qəbirə qədər islam qanunları ilə bağlıdır. Hətta qəbirdə də molla ölünün qulağına nəisə pıçıldayır" (1, s.45).

1929-cu ildə nəşr olunan "Kommunist" qəzetində "Oruc tutanlara" adlı məqalədə 8 bənddən ibarət orucun zərərləri və Xalq Səhiyyə Komissarlığının bu məsələ barəsindəki tədbirləri öz əksini tapmışdı. Məqalənin "Elmi tibbiyyə şurası oruc haqqında" adlı yarımbaşlığında orucun insan bədəninə nə kimi zərərlərin olduğunu göstərir. Əhalini bu kimi "zərərlərdən" çəkindirməyə çalışanlar orucluğun zərərini bir ay müddətində gündüzlər yeməmək insan əzasini, əql və bədən fəaliyyətini zəifləməsi; insanda sinir cəhazı zəiflədiyi üçün hər şeydən qıcıq yaradılması, bunun nəticəsində də adam öldürmə hallarının çoxalması; 13-16 yaşlı uşaqlara pis təsir etməsi; tələbələrin zehninin qocalması, baş ağrıları, sinir ağrılarının olması; uşaq əmizdirən analara ziyan edərək südünün quruması, uşağın zəif salması; vərəm və digər xəstəliklərin başlanğıcı olması, uzun müddət ac qalmaq gizli xəstəliklərin daha da ağırlaşmasına səbəb olması; gün uzunu ac qaldıqdan sonra axşam çoxlu ağır yeməklər yemək həzm sisteminin pozması, mədənin ağırlaşması, yuxusuzluğa səbəb olması; orucluqda dərman içməyi günah hesab edib müalicəsini yarımçıq kəsməklə xəstəliyinin artması və s. ilə əsaslandırırlar. Bundan başqa kənd əhalisini çox zəif olduğu üçün oruc tutmaq əməkçilərə daha artıq zərər olduğu qeyd olunur (5).

Göründüyü kimi, qeyd olunan bəndlərdə heç bir tibbi əsası olmayan şəkildə insanlar dindən çəkindirilir və əsassız fikirlərlə oruc tutmağın zərərləri qeyd olunur. "Oruc tutanlara" adlı məqalənin "Xalq səhiyyə komissarlığının tədbirləri" adlı yarımbaşlığında isə

orucluğun insan bədəninə olan zərərləri ilə bağlı mübarizə tədbirləri də göstərilir. Lakin "Kommunist" qəzetində dərc olunan bu kimi anti-din məqalələrdən xeyli əvvəl N.Nərimanov artıq "Tibb və İslam" əsərində oruc tutmağın insan orqanizminə olan faydalarını, hansı halda oruc tutmağın düzgün olmadığını elmi əsaslarla izah etmişdir.

N.Nərimanov "Tibb və İslam" əsərində yazmışdır: "Hamilə arvad və ya əmizdirən arvad özü üçün və ya uşağa zərər olsa, şu məqamlarda oruc vacib deyil. Fəqət azardan sonra oruc tutmaq vacibdir ... İslam bununla iktifa etməyib (kifayətlənməyib), müsafirə də orucu vacib görməyir. Çünki müsafir üçün çətindir vaxtında lazım olan taamı yesin, tainki bədəninə zərər yetişməyə. Şu çətinlik nəinki qədim yolların xarab halətində (vəziyyətində) və bəlkə hazırda da vardır ... Yuxarıda zikr olundu ki, qoca, qüvvətdən düşmüş şəxsə oruc vacib deyil. Ol surətdə ki, aclıq ona zərər yetirə. Bunun səbəbi aşkardır. Həddi-buluğa çatmamış oruc tutmaq vacib deyil. Bunun səbəbini tibdə aramalı. İndi belə tutalım ki, hər saatda yeyən uşaq oruc tutur. 8-10 saat ac qalır. Əvvəla, aclıq ona çox əziyyət verəcəkdir. Çünki oynadıqca bədən qüvvətdən düşür. Qüvvətə gəlmək üçün taam lazımdır. O da yox. İkinci, üzvlərin və bədənin boy atmağına səbəb olan əczalar uşağın günlük taamındadır. O da yox. ... İndi yəqin oldu ki, naxoşu, qocanı və uşağı mötadi (adəti üzrə) taamlarından çəkindirmək olmaz. Və dəxi aşkar oldu ki, islamın bu barədə olan qanunları tibbin qanunları ilə müttəfiqdir" (8, s.28).

Ümumiyyətlə, N.Nərimanov dini təsəvvürlərin bütün vasitələrlə adamların beyinlərinə yeridilməsinin də tərəfdarı deyildi. Mövhumat və fanatizmə qarşı daim mübarizə aparan Nərimanov başa düşürdü ki, dini etiqadları qadağan etməklə aradan qaldırmaq qeyri-mümkündür. Bu hər kəsin şəxsi işidir. Bitərəf Azərbaycan qadınlarının birinci qurultayında həmin məsələyə toxunaraq deyirdi: "Bəziləri belə hesab edirlər ki, Şərqdə kommunizm bir sıra məsələlərlə bir araya sığmır. Bu din, qadın və ərzaq məsələləridir. Lakin sovet hakimiyyəti, kommunizm dinlə hec cür bağlı deyildir. Hər kəs öz dininə etiqad edə bilər..." (2, s.149).

Belə ki, sovet hakimiyyətinin dinə qarşı təbliğatı 1923-1924-cü illərdə daha da fəallaşmışdı. Demək olar ki, bu vəziyyət partiya xadimləri

arasında N.Nərimanovu daha çox narahat etmişdir. 1925-ci ildə N.Nərimanovun ölümündən sonra isə ölkədə vəziyyət daha da ağırlaşmışdır. Onun yoxluğundan istifadə edənlər AK(b)P 1929-cu ilin aprelində keçirilən plenumu dinə qarşı mübarizə, çadranın və papağın atılması ilə bağlı məsələni də müzakirəyə çıxarmışdı. Azərbaycan qəzalarında elə bir məscid qalmadı ki, ya dağıdılmasın, ya da anbara, kluba, kitabxanaya çevrilməsin. Quba qəzasında 1928-ci il dekabrın 15-dən 1929-cu il yanvarın 6-dək - 22 gün ərzində 18 məscid anbara və mədəni-maarif idarələri binasına çevrilmişdi. Ümumilikdə, təkcə 1929-cu ildə Azərbaycan qəzalarında 120 məscid binası zəbt edilib məktəb üçün istifadəyə verilmişdi. Bütün Azərbaycanda 1929-cu ildə seçki kampaniyası vaxtında 400 məscid bağlanmışdır. Eyni zamanda o dövrün qəzet və jurnallarında da ateizm düşüncələri öz əksini tapmışdır. Məsələn, "Kommunist" qəzetində "Rədd olsun çadra", "Bir gündə 200 papaq", "Yatanı ayıq oyada bilər", "Çadraçılara firqədə yer yoxdur", "Tyatorda çadra olmaz", "Çadraçılara qarşı mübarizə şiddətlənməlidir", "Orucluq haqqında" və s. bu kimi çap olunan məqalələr sovet ideologiyasının dinə qarşı nə dərəcədə "humanist" olduğunu göstərmiş olur.

Beləliklə, araşdırmalar nəticəsində məlum olur ki, N.Nərimanov dövlətin dinlə bağlı siyasəti müəyyənləşdirilərkən yerli əhalinin milli adət-ənənələrinə, dini hisslərinə hörmətlə yanaşmanın vacib olduğunu hesab edir, milli dəyərləri yaranmaqda olan beynəlmiləl dəyərlərdən daha üstün tuturdu.

ƏDƏBİYYAT:

1.Bayramova R. Azərbaycan rəhbərliyində ixtilaflar və siyasi çəkişmələr. Bakı, 2007, 105 s.
2.Hacıyeva A. Nəriman Nərimanovun din haqqında fəlsəfi düşüncələri. Bakı, 1998, 167 s.
3.Həsənov H. Nəriman Nərimanovun milli dövlətçilik baxışları və fəaliyyəti. Bakı, 2005, 347 s.
4.İbişov F. Azərbaycan kəndində sosial-siyasi proseslər (1920-30). Bakı, 1996, 168 s.
5.Kommunist qəzeti. Oruc tutanlara. № 41, 1929.

6.Məmmədli Q. Nəriman Nərimanov. Həyat və yaradıcılığın salnaməsi. Bakı, 1987, 359 s.
7.N.Nərimanov. "Həyat" qəzeti. № 98, 1906.
8.N.Nərimanov. Tibb və İslam. Hacıtərxan, 1910, 28 s.
9.N.Nərimanov. Ucqarlarda inqilabımızın tarixinə dair. Bakı, 1992, 80s.
10.Səttarov M. N.Nərimanov və din. Bakı, 1995, 61 s.
11.Sovet dövründə Azərbaycanda İslam dini: loyallar və radikallar / Modern.az İnformasiya Agentliyi, 9 oktyabr 2013. (Online). Mənbə: https://modern.az/az/news/45732 [Baxılıb: 5 aprel 2019].

Ляман АЛАГОЗЛУ
Магистрант по специальности
«Новая и новейшая история Азербайджана »,
Бакинский Государственный Университет

ПОЛИТИКА Н.НАРИМАНОВА В ОТНОШЕНИИ РЕЛИГИИ В ПЕРИОД СОВЕТИЗАЦИИ АЗЕРБАЙДЖАНА

Данная статья посвящена вопросу отношения главы советского Азербайджана - Н.Нариманова к религии и соответственно проводимой в тот период государственной политики. Как известно, Н.Нариманов был блестящим знатоком Ислама и традиций Востока. В статье указывается на то, что в начале 20-х годов Н.Наримановым было сделано многое для сохранения религиозных традиций и толерантности в отношении религиозных чуств населения Азербайджана.

Laman ALAGOZLU
Master student on the specialty
"New and recent history of Azerbaijan", Baku State University

POLICY N.NARIMANOV IN THE FIELD OF RELIGION IN THE PERIOD OF SOVIETIZATION OF AZERBAIJAN

This article focuses on the question of the relationship of the head of the Soviet Azerbaijan - N.Narimanov to religion and, accordingly, held the state policy. As known N. Narimanov was a brilliant expert on Islam and the traditions of the East. The article points out

that in the early twenties. N.Narimanov did a lot to preserve the religious traditions and tolerance towards the religious feelings of the population of Azerbaijan.

Oğuz Kağan BAYRAKDAR
"Türk dünyası tarihi" ihtisası üzere Yüksek Lisans öğrencisi,
Bakü Devlet Üniversitesi, Tarih fakültesi
E-mail: oguzkaganbayrakdar@outlook.com

SSRİ DÖVRÜNDƏ AZƏRBAYCAN TARIXŞÜNASLIĞINDA MƏRKƏZİ ASİYA VƏ TÜRK TARİXİ İLƏ BAĞLI ARAŞDIRMALARIN TƏHLİLİ

Elmi rəhbər:
Əsməd MUXTAROVA
Bakı Dövlət Universitetinin professoru

Açar sözlər: tarix, tarixşünaslıq, ideologiya, Azərbaycan, Sovet İttifaqı, Türküstan, Mərkəzi Asiya, türk tarixi
Ключевые слова: История, Историография, Идеология, Азербайджан, Советский Союз, Туркестан, Центральная Азия, история тюрков
Key Words: History, Historiography, Ideology, Azerbaijan, Soviet Union, Turkestan, Central Asia, history of the turks

Giriş. Tarix, cəmiyyəti formalaşdıran ən mühüm fənlərdən biridir. Buna görə də cəmiyyətə istiqamət vermək istəyən dövlətlər öz ideologiyalarına görə tarixdən faydalandılar. Marksist-Leninçi ideologiyaya malik Sovet İttifaqı, daxilindəki xalqları assimilyasiya etmək və özünə bağlamaq üçün tarixşünaslıqdan istifadə edirdi. Sovet İttifaqının nəzarəti altındakı Azərbaycan tarixşünaslığı, başlanğıcından günümüzə qədər dəyişikliyə məruz qalmışdır. Bu prosesdə Türkçülük, Türküstan, Mərkəzi Asiya kimi xalqa təsir edən subyektlər məhdudlaşdırılmışdır. Bu məqalənin məqsədi XX əsrin əvvəllərindən indiyədək Azərbaycanda Mərkəzi Asiyaya dair tədqiqatları təhlil etməkdir.

Başlanğıcdan günümüzə qədər, məkan və zamandan asılı olaraq müxtəlif səbəblərə görə dəyişimə məruz qalan tarix, elm olaraq ortaya çıxdıqdan sonra daha mübahisəli hala gəldi. İnsanların istəklərinə uyğun olaraq yazılan tarix, zamanla dövlətlərin ideoloji təfəkkürü üçün əsas olmuşdur.

Engels və Marksın ideyalarına uyğun qurulan, sosialist həyat tərzinə əsaslanan və kommunizmə çatmağı qarşıya məqsəd qoymuş SSRİ ideologiyası yeni insan tipinin yaranmasını da zəruri hala gətirdi. Bu yeni "Homo Sovieticus" adlanan sovet tipli insan modelini yaratma cəhdi sovetlərin tətbiq etdiyi ideoloji siyasətin bir nəticəsi idi. Bu insan modelini yaratmaq üçün Tarix elmi müraciət edilən ən mühüm vasitələrin başında dayanırdı (10, s.320).

Sovet İttifaqı dövründə Azərbaycan və Mərkəzi Asiyada təhsil siyasəti partiya tərəfindən formalaşdırılmışdır. Bütün SSRİ üçün vahid tədris planı olmasına baxmayaraq, ittifaq respublikalarında bölgənin vəziyyəti nəzərə alınaraq ədəbiyyat və tarix kimi dərslərdə dəyişikliklər edilmişdir (4, s.25). "İstədiyi kimi düşünən" insan modelini yaratmaq və marksist fəlsəfəni cəmiyyətə aşılamaq üçün bir vasitə rolu oynayan təhsil sistemi 1917-ci ildə qurulan komissiya ilə dünyəvi status qazanmışdı. Marksist ideologiyaya əsaslanaraq hazırlanan tarix kitabları 1934-cü ildə "SSRİ məktəblərində vətəndaşlıq tarixinin tədrisi" adlı kitabın nəşr edilməsinə qədər uğursuz olmuşdur (15, s.42). Tarixi marksistcə anlamaq, əldəki biliyi K.Mark və F.Engelsin fəlsəfəsinə uyğun şəkildə dilə gətirmək zəruri olmuşdur.

Bir olan xalqları bir-birindən ayırmaq və yenidən təşkil etmək sovet hökumətinin əsas məqsədlərindən idi (10, s.432). Bu tarix ideyası ilə birlikdə yeni tarixi şüur yaradılaraq, etnik cəhətdən eyni kökə malik xalqlar bir-birindən uzaqlaşdırılmış və ayrıca millətlər meydana çıxmışdır. Ümumiyyətlə türklərin ümumi tarixi əvəzinə Sovet İttifaqı tərəfindən məhəlli tarixşünaslıq ön plana çəkilmişdir. Bu zaman müxtəlif türk xalqlarının eyni kökə mənsub olmaları vurğulanmır, türk dövlətləri arasındakı münasibətlərdən qətiyyən bəhs edilmirdi (8, s.110). Qazax, Azərbaycan, Özbək türklərinin tarixi əvəzinə bölgə ilə məhdudlaşdırılan və digər dövlətlərlə olan müsbət əlaqələrin bəhs edilmədiyi tarix təqdim olunurdu (24, s.168). Sovet tarixşünaslığında müşahidə olunan torpağa bağlı milliyətçilik, cəmiyyətə sərhədləri bəlli hər hansı bir yerə aid olma şüurunu yaymaqla digərlərini özgələşdirib düşmən olmaq ideyası üzərində qurulmuşdu. Bu ideya ilə birlikdə millət tarixi yerini vətən tarixinə vermişdir. *"Oğuzlar, Qəz-*

nəli, Səlcuq, Osman babalarımızın türkmənliklərini bildirmək istəmədilər. Türkmənlər bu dövrdə öz torpaqlarına türkmən məmləkəti deyə bilmirdilər. Elm adamları öz tarixlərini əlyazma qaynaqlardan öyrənsələr də həqiqəti yazmaların icazə verilmirdi. Yazsalar belə nəşr etdirə bilmirdilər" (26, s.5982).

Sovet hökuməti Azərbaycanda sovet ideologiyasını dəstəkləyən və öz istədiyi istiqamətdə tarix anlayışını yaradan kadrları yetişdirmək üçün bəzi qurumlar yaratmışdı, ya da var olan bəzi qurumlardan öz məqsədləri üçün istifadə edirdi. Azərbaycan Dövlət Universiteti Tarix-Filologiya Fakültəsi (1919-cu ildən mövcud olmasına baxmayaraq, SSRİ bu universiteti öz ideologiyası üçün əsas qurumlardan biri kimi gördü və ondan istifadə etdi), Azərbaycan Arxeologiya Komitəsi (1923), Azərbaycan Tarix Muzeyi (1920), Azərbaycan Mərkəzi Dövlət Arxivi (1921), Kommunist Partiyası Tarix İnstitutu kimi qurumlar sovet ideologiyasına və yaradılmağa çalışılan tarix tezisinə yardım edəcək vasitələr kimi meydana gəlmişdir. 1922-ci ildə ADU-nin Tarix fakültəsində fəaliyyət göstərən 8 kafedradan biri "Türklərin tarixi" kafedrası idi. SSRİ-nin tərkibində təhsil həyatına davam edən ADU "Türklərin tarixi" kafedrası ilə Mərkəzi Asiya araşdırmalarına başladı.

Stalinin vaxtında Azərbaycanda tarix tədrisində də nəzərə çarpan dəyişikliklər olmuşdur. Azərbaycan SSR-də tarix proqramları iki hissədən ibarət idi. Birinci hissə ümumi və xüsusi məqsədlərlə əlaqədar biliklərin verildiyi izah bölməsi, ikincisi isə dərslərin əsasını təşkil edən, başlıq və adların olduğu əsas hissə idi (27, s.301). Bu dövrdə milli və dini mövzular təhlükəli olması səbəbi ilə dərs kitablarından çıxarılmışdı. 1931-1934-cü illərdə məqsəd sovet məzmunlu, marksizmi özündə ehtiva edən dərs kitablarını tarixin tədrisi və tədqiqatlarında istifadə etmək idi (18, s.217). Lakin təhlükəli olmasına baxmayaraq, 1920-ci illərdən etibarən milli mövzular haqda müəyyən qədər danışılmasına da başlanmışdı. Bu dövrdə milli mövzularla bərabər, tarix yazımında Orta Asiya ilə əlaqəli əsərlərin də yazıldığını görmək mümkündür.

Ümumiyyətlə baxıldığında, Azərbaycan tarixşünaslığında Mərkəzi Asiya ilə bağlı araşdırmaları tarixi və dilçilik sahələri üzrə yazılmış araşdırmalar olaraq 2 qrupa ayırmaq mümkündür. Bundan başqa, araşdırmaları yazıldıqları dilə görə də 2 qrupa ayıra bilərik: azərbaycan dilində yazılmış araşdırmalar və rus dillərində yazılmış araşdırmalar. Araşdırmaların rus dilində yazılmasının səbəbi olaraq, XIX-XX əsrlərdə Azərbaycanın əvvəl Çar Rusiyasının, daha sonra isə SSRİ-nin tərkibində olmasını göstərmək olar.

Xronoloji olaraq, 1920-ci ilə qədər Azərbaycanda Mərkəzi Asiya ilə bağlı tədqiqatlar görülmür. 1920-ci ildə Ənvər Paşanın iştirakı ilə, Bakıda Birinci Şərq Millətləri Konqresi keçirildi. Bu konfransın nəticəsi olaraq, Mərkəzi Asiyadan olan siyasi xadimlər Bakıda bir araya gəlib, müxtəlif fikir mübadiləsi apardılar. Bu konfransla əlaqədar akademik işlər bu illərdə nəşr olunmağa başlandı (21). Türkologiya və əlifbanın dəyişməsi ilə bağlı müzakirələrin intensivləşdirilməsi tədqiqatların aparılmasına gətirib çıxardı.

1920-1930-cu illər arasında Azərbaycanın Rusiya tərəfindən işğalı “nisbətən az bəla” tezisi kimi qiymətləndirilmişdir. Rəsmi iqtidar tərəfindən uydurulan bu tezis, məcburi qəbul etdirilmişdir. Yerli xalqın rus hegemonluğunu böyük səbrsizliklə gözləməsini müdafiə edən bu tezisə görə, Rusiyanın tərkibinə qatılma yalnız xalqın istəyilə ola bilərdi və mütərəqqi bir addım idi. Bu siyasət vasitəsilə rus işğalı geridə qalmış millətlərin mədəniləşməsi üçün bir fürsət kimi təqdim edilmişdir.

İkinci dünya müharibəsi dövründə marksizm ideoloji cəhətdən yetkinliyə çatmış və Azərbaycan tarixşünaslığında yer almışdır. İkinci dünya müharibəsi tarixçilərinin əsas vəzifələri sovet xalqında və əsgərlərində vətən sevgisi, torpağa bağlılıq, qəhrəmanlıq ruhunu oyatmaq və ittifaq xalqları arasında dostluq əlaqələrini inkişaf etdirmək idi (22, s.20).

Sovet İttifaqı ilk dəfə qurulduqda ideoloji cəhətdən əksəriyyəti təşkil edən kadrlara malik deyildi. Buna görə milliyyətçi ifadələrə icazə verildi. Lakin bəzi mövzularda araşdırmalara icazə verilsə də, öz yayım fəaliyyətləri ilə xalqa təsir etməyə çalışdılar və Türk millət-

çiliyi ilə mübarizə apardılar (20). Stalinin güclü kadrları olduqdan sonra, repressiyalara başladı və Türk xalqları içərisindəki intellektual sinfi məhv etməyə çalışdı. Buna görə 1930-1955-ci illərdə Azərbaycanda Mərkəzi Asiya, Türküstan, Türk və Türkcə ilə bağlı heç bir əsər yoxdur.

Nikita Xruşov (1953-1964) nisbətə mülayim siyasət yeridirdi. Bu siyasətlə, "Xruşov baharı" (mülayimləşmə dönəmi) adlandırılan liberal abu-havanın hakim olduğu dövr başlanmışdır. Xruşov Sovet İKP-nın XX qurultayında etdiyi çıxışda Stalinin yeritdiyi siyasətin Leninin çizgisində olmadığını dilə gətirmişdir. Xruşov Stalinin dövrünü təzyiqlər dövrü adlandırmış, onu öz imperiyasını yaratmaqda təqsirləndirmişdir.

Xruşovun vaxtında ittifaq dövlətlərinin siyasi qurumlarında dəyişikliklər edildi. Azərbaycan Kommunist Partiyasının sədri Mir Cəfər Bağırov vəzifədən kənarlaşdırılaraq yerinə İman Mustafayev gətirildi. Bu dövr Xruşovun destalinizasiya siyasətinə uyğun olaraq Azərbaycanda da əvvəlki sədrin və onun siyasətinin tənqid edilməsi dövrüdür. Dövrün mülayim abu-havası ittifaq respublikalarında milli duyğuların inkişafına təkan vermiş, keçmişə xas gerçək məlumatların xalq arasında yayılmasına səbəb olmuşdur. Bu vəziyyətin SSRİ-nin mənfəətinə və marksist quruluşun xarakterinə təhlükə yaradacağı düşünülmüş və 30 aprel 1956-cı ildə bəraətnamə və onun nəticələrini aradan qaldıran təbliğat nəşr edilmişdir. Buna baxmayaraq, Azərbaycan tarixçiləri öz tarixlərini əks etdirən əsərlər yazmışlar. Bu dövr Azərbaycan tarixçiliyinin inkişaf dövrünün başlanğıcıdır (13, s.6-8). 1954-1959-cu illərdə Azərbaycan SSRİ KP-nın sədri İ.Mustafayev siyasi və ictimai həyatda milliləşdirmə siyasətini həyata keçirmişdir. İctimai sahədə müşahidə edilən milliyətçilik fəaliyyətləri tarix sahəsinə də sıçramışdır. 9 və 10-cu sinif tədris planına Azərbaycan tarixi fənninin daxil edilməsi milliləşmə siyasətinə uyğun addım kimi dəyərləndirilə bilər. 5 noyabr 1959-cu ildə Azərbaycan KP MK-nin "Azərbaycan SSR məktəblərində tarixin tədrisində bəzi dəyişikliklərin edilməsi haqqında" qərarı ilə Azərbaycan tarixi məktəblərdə icbari dərs kimi tədris edilməyə başlamışdır. Bütün bunlara baxmayaraq, Rusiyanın Azərbaycanı işğal etmə-

si "birləşmə" tezisi ilə mütərəqqi addım kimi təqdim edilmişdir (9, s.178). Yeritdiyi siyasət təhlükəli hesab edilərək İ.Mustafayev 1959-cu ildə Xruşov tərəfindən vəzifəsindən uzaqlaşdırılmışdır.

Xruşov dövründə Mərkəzi Asiya ilə bağlı araşdırmalarda da mülayimləşmə meydana gəldi və bu dövrdə Türklərin, Mərkəzi Asiyanın və Rusiyanın təsirlərini əhatə edən əsərlər yazmağa başlandı. Demoktatiya ilə SSRİ-nin tarixi dəyişdirdiyini müdafiə edən realistik əsərlərin də nəşrinə başlandı. Xüsusən, 1970-ci illərdən etibarən türklərin mənşəyi, qədim türk yazıları, türk dilinin öyrənilməsi, ədəbi və mədəni əlaqələr tədqiqatlarda öz əksini tapmışdır (16).

Bu dövr tarix tədqiqatlarının əsas mövzusunu bölgədə yaradılmış ilk dövlətlər, orta əsrlər, Azərbaycanın Rusiya ilə birləşməsi (17), kapitalist münasibətlərinin inkişafı (23), fəhlə hərəkatları (14), sovet inqilabının zəfəri və sosializm quruluşu, vətən müharibəsi təşkil etmişdir. 1920-1930-cu illərdə tarixşünaslıq metod və mövzu cəhətdən sovet boyunduruğundan qurtula bilməsə də, milli şüurun yüksəlməsilə özünəməxsus bir istiqamətdə irəliləməyə başlamışdır. 1960-cı illərin ortalarından etibarən bundan əvvəlki dövrə damğasını vuran birləşdirilmə tezisi yerini "tərkibinə daxil olma" ideyasına vermişdir. 30 yanvar 1964-cü ildə Azərbaycan KP MK-nın "Azərbaycanın Rusiyanın tərkibinə daxil olmasının 150 illiyini qeyd etmək haqqında" verdiyi qərar tarixşünaslıqda və sovetlər ittifaqına qarşı yeridilən siyasətlərdə hansı yola girildiyini əks etdirir (25; s.66).

1970-ci illərdə Çinin Sovetlər İttifaqına qarşı yeritdiyi təcavüzkar siyasət və ondan torpaq tələb etməsi hakimiyyəti bu problemlə məşğul olmağa sövq etmişdir. Bu şəraitdə türkologiya tədqiqatları ilə bağlı qoyulan məhdudiyyətlər yumşalmış və nəticədə Bakıda "Sovetskaya Turkologiya" jurnalı nəşr edilməyə başlamışdır. Türk xalqlarının tarixini tədqiq etmək üçün atılan bu ilk addımdan sonra Həmid Araslı, Əbdüləzəl Dəmirçizadə və Tofiq Hacıyev kimi şəxslər bu mövzuda araşdırmalar apararaq milli ziyalı təbəqənin yenidən təşəkkül etməsində mühüm rol oynamışlar.

1985-ci ildən başlayan hərəkat ilə birlikdə bir sıra tarixçilər (Z.Bünyadov, M.İsmayılov, S.Əliyarov, Y.Mahmudov, C.Həsənli,

E.İsmayılov, H.Məmmədov, A.İsgəndərov, M.Qasımov, K.Şükürov, İ.Musayev, F.İbrahimli və b.) tarixşünaslıqda və tarix elmində problem olaraq gördükləri xüsusiyyətləri tənqid edərək Azərbaycanın sovet dövrü tarixçiliyində aparılan saxtalaşdırmanı düzəltməyə çalışmışlar. Bu yeni tarix ideyası Azərbaycan tarixşünaslığında ikilik yaratmışdır. Bir tərəfdə sovet sistemi boyunca davam etmiş siyasi tarix, digər tərəfdə isə demokratikləşmə ilə birlikdə meydana çıxan milli dəyərləri və tarixin obyektiv şəkildə təqdim edilməsini ön plana çıxaran yeni tarix konsepsiyası.

1985-1988-ci illərdə Azərbaycan tarixçiləri dini və milli mövzulara daha çox müraciət etmişlər.Tarixçilər müəyyən bir mövzunu marksist qəlibə uyğunlaşdırmaq məcburiyyətində qalmayaraq, hadisələri yeni ölçüdə dəyərləndirmə imkanı əldə etmişlər. 1988-ci ildə baş verən Dağlıq Qarabağ hadisələri milliyətçiliyi artıraraq tarixçiliyin sürətli şəkildə bu istiqamətə yönəlməsinə səbəb olmuşdur. Azərbaycandakı milli problemlərin həm xalq arasında, həm də beynəlxalq arenada elan edilməsi yolunda bir çox əsərin nəşri üçün yol açılmışdır (29, s.236).

Aşkarlıq və Yenidənqurma dövrü ilə birlikdə təzyiq dövrünün sona çatması sosial elmlər sahəsində azadlığa səbəb olmuşdur. Lakin demokratikləşmə dövrü ilə birlikdə ittifaq ölkələrinin çoxunda və Mərkəzi Asiyada olduğu kimi, Azərbaycanda da sosial elmlər sahəsində, xüsusilə tarix elmində dəyişikliklər müşahidə olunmuşdur. Milliyətçi olduğuna görə qadağan edilən müsavatçılar və AXC bu dövrdə tarixçilərin məşğul olduğu əsas mövzulardan olmuşdur. Bununla yanaşı, Aşkarlıq və Yenidənqurma siyasəti ilə birlikdə Azərbaycan tarixşünaslığında Stalin dövrünə və onun siyasətinə qarşı Xruşov dövründə olduğundan daha ağır tənqidlər edilmiş, o dövrə qədər haqqında danışılması qadağan edilmiş mövzular tarixşünaslıqda əks olunmuşdur (28, s.281).

Siyasi həyatdakı dəyişikliklər həmin ölkənin mədəni həyatına təsir göstərir. 1991-ci il oktyabrın 18-də müstəqillik əldə etdikdən sonra Azərbaycan tezliklə öz ideologiyasını qurmağa çalışdı. Bu ideologiya üçün lazım olan qurumlar yaradılmış və ziyalılar arasında

müxtəlif mövzular araşdırılmışdır. Bu müddət ərzində Mərkəzi Asiya ilə bağlı daha geniş çaplı nəşrlər məydana gəldi. Türk şəxsiyyəti, Türklərin tarix və sivilizasiyası, Türk xalqlarının tarixi, Türk epik abidələri və Türk dilində müxtəlif elmi mövzular tədqiqatçılar tərəfindən araşdırıldı (5; 6).

Müstəqil olduqdan sonra tarix araşdırmalarıyla yanaşı, Azərbaycanın Mərkəzi Asiya ölkələri ilə bəynəlxalq münasibətləri haqqında araşdırmalar da meydana gəldi. Azərbaycanın digər ölkələr ilə siyasi-iqtisadi-mədəni-ədəbi əlaqələri araşdırıldı. Mərkəzi Asiya ilə siyasi münasibətlərin güclənməsi özünü tarixşünaslıq və ədəbiyyatşünaslıqda əks etdirdi (12).

2000-ci illərə gəldikdə Mərkəzi Asiya ilə bağlı araşdırmaların sayının artdığı görülməkdədir (2). Bu mövzu haqqında fərqli məqalələr, kitablar magistr və doktorantura işləri hazırlanmışdır (3). Fərqli universitetlərdə, bölgə ilə əlaqədar ixtisaslar yaradılmış və elm adamları tərəfindən təkcə tarix deyil, ədəbiyyat və folklor araşdırmalarına da başlanmışdır. Bu dövrün xüsusiyyətlərindən biri də Sovet İttifaqı dönəmini tənqid edən əsərlərin çox olmasıdır. Həmçinin türk kimliyi, türklərin Ana yurdu məsələlərinin əvvəlki dövrlərdə olduğundan daha çox araşdırıldığı da müşahidə olunmaqdadır.

Nəticə. Aparılan tədqiqatlarda Türkiyə üçün “türk”, istifadə etdiyi dil üçün isə “türk dili” ifadəsinin işlədilməsi müşahidə edilmişdir. Orta Asiya türkləri və yaxud da bütün türklər üçün də türklər və türkdilli xalqlar ifadəsi geniş formada işlədilmişdir. Etnik cəhətdən türk mənşəyə malik bir xalqın “türkdilli” kimi təqdim edilməsi ciddi nəticələrə səbəb ola bilər. Bu vəziyyət, bu xalqın türk əsilli olmaması və bu dili sonradan öyrənmələri ehtimalını özündə ehtiva edir . Buna görə də sovetlər dövründə aparılan dil tədqiqatlarında “türkdilli xalqlar” ifadəsinin istifadə edilməsi müşahidə edilir. Bu dövr tədqiqatlarında Türkiyə ilə türk cümhuriyyətləri arasında hər hansı bir bağın yaradılmasının qarşısı alınmışdır. Bunu aparılan tədqiqatlarda da görürük. Türk tədqiqatları adlandırılan bir çox əsər sadəcə Türkiyə türkləri ilə əlaqədar informasiya verir. Etnik cəhətdən vahid olan xalqlar ərazi adları ilə tarixiləşdirilmişlər.

ƏDƏBİYYAT:

1. Ağamahoğlu S. Türk aləmində mədəni məsələlər / "Yeni yol" qəzeti, 1924,16 noyabr, 23 noyabr.
2. Ağayev R.Ə. Azərbaycan və Mərkəzi Asiya ölkələrinin qarşılıqlı münasibətləri (XV-XVI əsrlər). Bakı, "Kür" nəşriyyatı, 2004, 151 s.
3. Akalın Ş.H. Türk dünyasında ortak iletişim dili ve Tofik Hacıyev // "Türkologiya – Тюркология" jurnalı, Bakı, №3 2015, s.129-132.
4. Akıner Shirin. Sovyet Müslümanları. Çev: Tufan Buzpınar, Ahmet Mutu. İstanbul, İnsan Yayınları, 1995, 399 s.
5. Ayda A. Türkün Mənşəyi / «Dədə Qorqud» qəzeti, 1 May 1991.
6. Cavad H. Türklərin tarix və mədəniyyətinə bir baxış. Başlanğıcdan XVI əsrə qədər. Bakı, Azərnəşr, 1993, 184 s.
7. Dadaşlı Ə. 1905-1907-ci illər rus inqilabı və Asiyanın Oyanması. Bakı, Azərnəşr, 1955, 80 s.
8. Devlet Nadir. Çarlık Rusya'sı ve Sovyetler Birliğinin Türk Tarihine Bakışı // Avrasya Etüdleri, sayı 4, 1995-1996, s.92-104.
9. Hacısalihoğlu Fuat. Azerbaycan'da tarihçilik. Yayınlanmamış Doktora Tezi. Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı. Ankara, 2012, 366 s.
10. Hacısalihoğlu Fuat. Sovyetik Ulus ve Devlet Yaratım Sürecinde Tarih Yazımı. Türk Tarihine Dair Yazılar, Editör: Alpaslan Demir, Ankara, Gece Kitaplığı, 2017, s.427-438.
11. Hasanoğlu İbrahim. Homo Sovieticus: Sovyet Halkı İnşası Çabaları // Turkish Studies (International Periodical Fort he Languages, Literature and History of Turkish or Turkic), Volume: 10, sayı:1, s.311-340.
12. Həsənov C. Azərbaycan Respublikası bəynəlxalq münasibətlər sistemində. Bakı, 1992, 58 s.
13. Hüseynzadə Əli. XIX əsrin ikinci yarısında Azərbaycan tarixşünaslığı. Bakı, Azərbaycan SSR Elmlər Akademiyası Nəşriyyatı, 1967, 216 s.
14. Lenin V.İ. Fəhlə sinfi ilə kəndlilərin ittifaqı haqqında. Bakı, Azərnəşr, 1956, 774 s.

15. Maharramova Nigar, Ahmet Şimşek. Sovyetler Birliği Döneminde Rusya'da Okutulan Tarih Ders Kitaplarında Türk İmajı // Cumhuriyet Tarihi Araştırmaları Dergisi, sayı 26, 2017, s.37-66.
16. Məhərrəmov A. Qədim türk runik abidələri. Bakı, APİ nəşri, 1967, 39 s.
17. Mehdiyev Q. Azərbaycanın Rusiya ilə birləşməsi və bunun əhəmiyyəti. Bakı, Az.SSR Siyasi və Elmi Bilikləri Yayan Cəmiyyətin nəşri, 1952, 50 s.
18. Memmedov Hüsamettin. Azerbaycan'da Basmakalıp Tarih Eğitimi ve Mücadele Yolları // Tarih Eğitimi ve Tarihte Öteki Sorunu. Yayına hazırlayan: 19. Ali Berktay, Hamdi Can Tuncer, Tarih Vakfı Yayınları, İstanbul, 1998, s.215-220.
20.Mirzoyan Y. Millətçiliklə mübarizə: Böyük dövlətçilik şovinizmi əleyhinə mübarizə. Türk millətçiliyi əleyhinə mübarizə, erməni və yəhudi millətçiliyi əleyhinə mübarizə // Bolşevik, 1928, №7-8, s.l1-16.
21. Ordubadi M.S. Bakıda I Şərq millətləri konqresi // Füqəra füyuzatı, №1 1921, s.2-3.
22. Səfərov Yusif. Azərbaycan qədim tarixinin tarixşünaslığı. Bakı, 1994, 69 s.
23. Səfərov Yusif. Feodal təhkimçilik sisteminin böhranı və kapitalist münasibətlərinin inkişafı dövründə rus zadəgan tarixşünaslığı. Bakı, 1966, 47 s.
24. Süleymanlı Ebulfez. Milletleşme Sürecinde Azerbaycan Türkleri. İstanbul, Ötüken yayınları, 2006, 373 s.
25. Şükürov Kərim. Azərbaycan tarixi. C.1. Bakı, Bakı Universiteti Nəşriyyatı, 2004, 234 s.
26. Turan Refik. Sovyet Türkmenistanı'ndan Bağımsız Devlete Türkmenistan'da Tarih Öğretimi // Journal of Human Sciences, Vol:13/3, 2016, s.5978-5997.
27. Turan Refik. İdeolojik Amaçlı Tarih Öğretimi: Sovyet Döneminde Azerbaycan'da Okutulan Tarih Ders Kitapları ve Tarih Dersi Öğretim Programları Üzerine Bir İnceleme / 5.Ulusal Sosyal Bilimler Eğitimi Kongresi, s.300-306.

28. Turan Refik. Azerbaycan'da Okutulan Tarih Ders Kitaplarında Stalin ve Uygulamalarına Yaklaşım // Bilig, sayı:67, s.273-294.
29. Zülfüqarlı Məhərrəm. Azərbaycan tarixi ikinci respublika dövrünün tarixşünaslığı (1920-1991-ci illər). Bakı, Çaşıoğlu, 2001, 312s.

Огуз Каган БАЙРАКДАР
Магистрант по специальности «История тюркского мира» Бакинского Государственного Университета

АНАЛИЗ ИЗУЧЕНИЯ ИСТОРИИ ЦЕНТРАЛЬНОЙ АЗИИ И ИСТОРИИ ТЮРКОВ В ИСТОРИОГРАФИИ АЗЕРБАЙДЖАНА СОВЕТСКОГО ПЕРИОДА

История является одним из важнейших дисциплин, формирующих общество. Поэтому государства, которые хотели дать направление обществу, извлекли из него выгоду в соответсвии со своими собственными идеологиями. Советский Союз, обладающий марксистско-ленинской идеологией, также контролировал написание истории, чтобы ассимилировать и удерживать разные народы внутри него. Азербайджанская историография, находящаяся под контролем Советского Союза, претерпела изменения с момента его создания. В этом процессе исследования, относящиеся к таким понятиям как тюркизм, Туркестан, Центральная Азия, Мусават были ограничены. Целью данной статьи является анализ исследований Центральной Азии и истории тюрков в Азербайджане, начиная с советского времени до наших дней.

Oguz Kahan BAYRAKDAR
Master's degree in specialty "History of the Turkic World" of the Baku State University

AN ANALYSIS OF CENTRAL ASIAN AND TURKIC HISTORY STUDIES IN THE HISTORY OF AZERBAIJAN IN THE USSR

History is one of the most important disciplines that shape society. Therefore, the states that wanted to give direction to the society

benefited from it in line with their own ideologies. The Soviet Union, Which has a Marxist-Leninist ideology, controlled history writing in order to assimilate and kept down another communities within it. The history of Azerbaijan, which was under the control of the Soviet Union, was undergoing a transformation from its inception to the present. In this process, subjects like Turkism, Turkestan, Central Asia and Musavat have been restricted. The aim of this article is to analyze the studies about Central Asia and history of turks in Azerbaijan during the Soviet period until today.

Həyat QARAYEVA
Tarix müəllimliyi ixtisası üzrə
IV kurs "SABAH" qrupu tələbəsi,
Bakı Dövlət Universiteti
E-mail: heyat.qarayeva1998@gmail.com

TÜRKİYƏ CÜMHURİYYƏTİ - ALMANİYA MÜNASİBƏTİLƏRİ TARİXİNƏ BAXIŞ

Elmi rəhbər:
İqbal AĞAYEV
Bakı Dövlət Universitetinin dosenti

Açar sözlər: Almaniya və Türkiyə höküməti, ikitərəfli danışıqlar, I Dünya müharibəsindən sonra iki dövlətarası diplomatik münasibətlər, hərbi və iqtisadi sahədə yardımlaşma, siyasi hadisələrin gedişatı, Alman-türk münasibətləri müasir dövrdə
Ключевые слова: Германия и Турция, двусторонние переговоры, дипломатические отношения двух государств после Первой мировой войны, помощь в военной и экономической сфере, Развитие полититских событий, Германо-турецкие отмошения в современный период
Keywords: Germany and Turkey, bilateral negotiations, diplomatic relations of the two states after the First World War, assistance in the military and economic sphere, progress of political doings, German-turk relations in modern era

1923-cü il Lozanna müqaviləsi ilə əldə olunmuş diplomatik qələbə sonrakı dövr Türkiyə Cümhuriyyətinin xarici siyasət xətti müəyyənləşdirmiş oldu. Bu dövrdə M.Kamalın elan etdiyi "Yurdda sülh, cahanda sülh" şüarı xarici siyasət xəttinin əsasını təşkil edirdi. İsmət paşanın 1923-cü ilin oktyabrın 30-da təşkil etdiyi yeni hökumət proqramının əsasını da bütün ölkələrlə dostluq münasibətlərinin yaradılması və bu yolla ölkə bütövlüyünün qorunması təşkil edirdi. Ona görə də Türkiyə Cümhuriyyəti xarici siyasətinin ilk addımları müxtəlif ölkələrlə diplomatik münasibətlərin inkişafı və yeni müqavilələrin bağlanması ilə səciyyələnir. Almaniya ilə olan və gələcəkdə quru-

lacaq müxtəlif səviyyəli müqavilələr Türkiyə üçün xüsusi əhəmiyyət kəsb edirdi (5, s.49-50; 17, s.105).

XX əsrin 30-cu illəri Almaniya və Türkiyə arasındakı münasibətlərin normal məcrada inkişaf etdiyi bir dövrdür. Hitler hakimiyyətə gəldikdən sonra Almaniya və Türkiyə münasibətləri yeni mərhələyə qədəm qoymuş, eyni zamanda gələcəyə doğru bir sıra yeni addımlar atılmışdır (5, s.50). Hitler hələ iqtidara gəlməmişdən əvvəl yazdığı "Mein Kampf" əsərində Birinci dünya müharibəsində müttəfiq olduğu Türkiyənin üçüncü Reyxin ittifaq siyasəti sahəsində ikinci dərəcəli rol oynadığını qeyd etmişdi (17, s.106). Hitlerə görə, Almaniyanın Türkiyə kimi ölkələrlə ittifaq qurması, Almaniyanın müharibədə qalib gəlmək şansını sıfıra endirirdi. Bu baxımdan Türkiyə Nasional-sosialist Almaniyası xarici siyasətində maraq dairəsindən kənarda qalırdı. Almaniyanın Xarici işlər naziri Neyrat ilə 1934-cü il 3 dekabrda Berlində görüşən Xarici işlər naziri Tevfik Rüştü Türkiyə ilə SSRİ arasında yaxın əlaqələrin olduğunu və bununla belə Türkiyədə kommunizm təhlükəsi olmadığını qeyd etdi. Almaniya-SSRİ əlaqələrinə toxunaraq, Almaniyada Kommunist Partiyasının qadağan edilməsinin iki ölkə arasında əlaqələrə təsirsiz ötüşməyəcəyini bidirmişdi (5, s.53-54).

Almaniya 1933-cü ildə Cenevrə Tərk-Silah konfransından və Millətlər Cəmiyyətindən çıxdı və 1935-ci ildə martın 16-da Versal müqaviləsinin qadağan etdiyi məcburi hərbi xidmət sistemini yenidən bərpa etdi. Millətlər Cəmiyyətinin aprel ayının ikinci yarısında Cenevrədə keçirilən iclasında Almaniyanı qınayan və onu həmin müqavilələrə hörmət etməyə, eyni zamanda, MC üzvlüyünə geri dönməyə çağıran qərar qəbul edildi və Türkiyə də Millətlər Cəmiyyətinin Almaniyanı qınayan qərarına qoşuldu.

Montrö müqaviləsinin imzalanmasından sonra, 1937-ci il fevralın 26-da Almaniya Türkiyəyə verdiyi notada müqavilənin bəzi ölkələrin, xüsusilə SSRİ-nin hərb gəmilərinin Aralıq dənizinə sərbəst çıxa bilməsi ilə bağlı hüquqlarının Almaniya hökuməti tərəfindən qəbul edilməyəcəyi fikri açıqlanmışdı (5, s.55). Türkiyə 9 mart 1937-ci il tarixli notasında, Almaniyanın Lozanna Boğazlar konvensiyasında

iştirak etməməsi və Aralıq dənizində sahili olmaması səbəbilə Boğazlar rejiminə müdaxilə etmək haqqı olmadığını bildirmişdi. Almaniya isə bu sərt cavabın qarşılığında Ankara üzərində əsas təzyiq aləti olan İtaliyadan istifadə etməklə öz lehinə dəyişiklərə ümid bəsləyirdi. Kellerə görə, əgər Türkiyə Həbəşistanı İtaliyanın təsir dairəsində olduğunu qəbul etsə idi, İtaliya Montrö müqaviləsinə qoşula bilərdi. Bu zaman Almaniyanın Türkiyəyə qarşı tək qalma ehtimalı güclənəcəkdi. 1938-ci il mayın 2-də İtaliyanın Montrö müqaviləsinə qoşulması Almaniyanın bu istiqamətdə narahatlığının səbəbsiz olmadığını göstərdi. Ribbentrop Montrö müqaviləsinin yaratdığı Boğazlar probleminin bu mərhələdə iki ölkə arasındakı əlaqələrə mənfi təsir etdiyini və əlaqələrə zərər vurduğunu bildirmişdi (17, s.106).

1939-cu il avqustun 1-də Hüsrev Gerede Türkiyənin Almaniyaya yeni səfiri təyin edildi. Almaniya höküməti, Fransanın Hatayı Türkiyəyə vermək istəmədiyini bildiyindən, Türk-Fransız danışıqlarının nəticəsiz qalacağına ümid bəsləyərək, əvvəlcə Hatayın Türkiyəyə verilməsini dəstəkləmişdi. Lakin Hatayın Türkiyəyə birləşməsindən sonra Berlinin siyasəti dəyişdi. Bu dəfə Berlin, Ərəb dövlətlərinə qarşı, Türkiyənin genişlənmə siyasətini qınamış, bu siyasətin İngiltərə və Fransa tərəfindən dəstəkləndiyini vurğulayaraq, Ərəb ölkələrində ərəb milliyətçiliyini dəstəkləmək istiqamətində Almaniya üçün təbliğat çalışmalarını yerinə yetirməklə öz təsirini artırmaq uğrunda mübarizəyə başlamışdı. Fon Papen 12 iyun 1939-cu ildə İraqın Türkiyədəki səfiri Memduh Zekidən İraq hökümətinin Hatayın Suriyadan alınmasına və Türkiyəyə verilməsinə qarşı olduğunu öyrənmişdi. Papen hətta İngilis mənbələrində də bu fikrin təsdiqini tapmışdı (17, s.109).

Bildiyimiz kimi, ölkələrarası xarici əlaqələr onların iqtisadi həyatına da təsirsiz ötüşməmişdir. Türkiyə Almaniyaya 120 milyon markalıq silah və hərbi ləvazimat sifarişləri də vermişdi. Lakin Türkiyə xarici siyasi kursunun dəyişməsi və Balkan paktının yaradılması gedişində Türkiyənin xarici arenada mövqelərinin kəskinləşməsi 7 may 1939-cu ildə Almaniyanın Türkiyənin hərbi sifarişlərinin göndərməməsini şərtləndirdi. Bunun əsas səbəblərindən biri 12 may tari-

xində imzalanan "Türk-ingilis-fransız Yardımlaşma Deklarasiyası"na Türkiyənin də qol qoyması idi (19, s.19). Deklarasiyanın imzalanmasından sonra isə Hitler Türkiyənin sifarişlərinin yerinə yetirilməsini tamamilə dayandırdı. Bunun qarşılığında Türkiyə də Almaniyaya satılan xammalın bəzilərini dayandırdı, bəzilərini isə azaltdı. 1939-cu ilin avqustunda alman siyasi təzyiqinin artması ilə Türkiyə öz mövqeyini nümayiş etdirdi. Almaniyanın Ankaradakı səfirinə Türkiyənin heç bir dövlətin dominionuna çevrilməyəcəyi və sərbəst hərəkət edə biləcək səviyyəyə çatdırılacağı bildirilmişdi. Lakin Almaniyanın buna məhəl qoymadığını görən Türkiyə hökuməti 1 sentyabrdan etibarən Almaniya ilə olan bütün ticari-iqtisadi əlaqələrini kəsmişdi. Müharibə ərəfəsində Türkiyənin SSRİ ilə də əlaqələri kəskinləşmişdi və bu vəziyyət Türkiyəni qərbə (İngiltərə və Fransaya) yaxınlaşdırırdı (19, s.25).

Yalnız 40-cı illərin ortalarından etibarən müharibədə Antanta dövlətlərinin Almaniyaya qarşı münasibətində durğunluq və yavaşmanın müşahidə olunması, eyni zamanda Almaniyanın müharibədəki hərbi uğurları yenidən Türkiyə-Almaniya siyasi əlaqələrində yaxınlaşmaya rəvac verdi. 24 iyul 1940-cı ildə Türkiyə-Almaniya ticarət müqaviləsi bağlandı (13, s.20). Lakin Türkiyə hər vəchlə alman qoşunlarının ölkənin qərb sərhədlərinə keçməsinə imkan vermir və bu münasibətin qərb dövlətləri ilə müharibə təhlükəsinə gətirib çıxara biləcəyindən narahat idi. Eyni zamanda, alman qoşunlarının ölkə daxilinə girməsi ilə Türkiyənin qərb dövlətləri ilə müttəfiq olacağına şübhə yox idi. Lakin Hitler bu narahatlığın qarşısını almaq və türk-ingilis müttəfiqliyinə imkan verməmək üçün prezident İ.İnönüyə 1941-ci ildə məktub göndərdi. Burada Almaniyanın Türkiyəni suveren ölkə kimi tanıması və onun ərazi bütövlüyünə hörmətlə yanaşdığı qeyd olunurdu. Eyni zamanda Hitler bildirirdi ki, onun Türkiyəyə qarşı hər hansı ərazi iddiası yoxdur və müharibə gedişində Balkanlarda aparılan əməliyyatlar zamanı alman qoşununa türk sərhədlərindən kənarda durmalı olduqları tapşırılmışdır (19, s.28). Bütün əməliyyatların yeganə hədəfinin İngiltərə olduğu bildirilməklə, Almaniya Türkiyəni də öz tərəfinə çəkməyə və onun tərəfində müharibəyə qoşulmağa sövq etməyə çalışırdı. Lakin

Türkiyənin buna cavabı birmənalı idi. Prezident müharibəyə heç bir dövlətin tərkibində qoşulmayacağını və dövlət suverenliyinə və ərazi bütövlüyünə qarşı ola biləcək bütün təcavüzlərə qarşı gələ biləcək iqtidarda olduğunu bildirmişdi (5, s.61).

Hitlerin sonrakı ərazi vədləri də tam bəhrəsini verməsə də, müəyyən müsbət nəticələrə gəlib çıxmışdı. Belə ki, Türkiyəni öz yanında müharibəyə qoşa bilməyəcəyini gördükdə Türkiyənin heç olmasa SSRİ-yə hücum zamanı da tam bitərəf qalacağından əmin olmaq istəyirdi. Buna görə də Türkiyəyə Lozanna müqaviləsinə görə Yunanıstanda qalmış qərbi Frakiya və Egey dənizindəki adaları vəd edirdi. Lakin bu dəfə də cəhdi uğursuz oldu. Türkiyə bu təklifi də qəbul etmədi. Yalnız 18 iyun 1941-ci ildə "Türk - Alman Dostluq müqaviləsi" imzalandı və bununla da hər iki dövlət bir-birinin ərazi bütövlüyünü tanıyır, hər iki dövlət bir-birinə qarşı birbaşa və dolayı yollarla heç bir hərbi müdaxilədə olmayacağını bildirirdi. Bütün problemlərin dinc yolla həll olunacağı müəyyən olundu (13, s.19).

Bu müqavilə Türkiyənin nüfuzunu artırsa da, Almaniyanı bir sıra məhrumiyyətlərə düçar etmişdi. Belə ki, indi o, həm öz müttəfiqlərinə dəniz yolu ilə kömək göndərə bilmə imkanını itirirdi, həm də Süveyş kanalı və Qafqaza (ən vacibi də Azərbaycana) olan yolunu əlindən buraxmış olurdu. Lakin bu siyasi vəziyyət qərb dövlətləri tərəfindən də birmənalı qarşılanmadı. ABŞ Türkiyəyə olan hərbi yardımlarını dayandırdı, İngiltərə ilə olan münasibətlər isə kəskinləşməyə başladı. 1943-cü ildə Kasablanka, noyabrda Tehran konfranslarında Türkiyənin nə bahasına olur olsun, müharibəyə qərb cəbhəsi tərəfindən qoşulmalı olduğu müzakirə edilmiş və bunun üçün əldən gələn hər şeyin edilməli olduğu bildirilmişdi. Bütün vədlərə etiraz edən Türkiyə sonda zor gücünə və məcbur qalaraq müharibəyə qoşulmağa məcbur oldu. Bütün siyasi və diplomatik kanallardan olan təzyiqlər, eyni zamanda İngiltərənin türk-alman yaxınlaşmasına heç bir imkan verməməsi Türkiyənin geri addım atmasına səbəb oldu. Beləliklə, Türkiyə 1945-ci ilin 23 fevralında Almaniyaya müharibə elan etməli oldu.

XIX yüzilliyin ikinci yarısından etibarən irəliləyən və genişlənən alman-türk münasibətləri Türkiyə Cümhuriyyəti ilə dostluq (1924), Səfirlik (1929) və Ticarət müqavilələri (1930) müstəvisində davam etmişdir (11). Nasional sosialistlərin iqtidarından qaçan bir çox elm adamları 1933-cü ildən etibarən Türkiyəyə gələrək burada mədəniyyət və incəsənət sahələrində çox böyük fəallıq göstərmişlər. Almaniya və Türkiyə münasibətlərinin inkişafı və gələcək təməllərinin möhkəmləndirilməsi üçün Konrad Adenauer 1954-cü ildə və prezident Heuss isə 1957-ci ildə Türkiyəyə ziyarət etmişlər. Bu ziyarətlərə prezident Cəlal Bayar qarşılıq verərək, 1958-ci ildə Almaniyaya səfər etmişdir. Almaniya ilə Türkiyə arasındakı münasibətlərin yeni bir dönəmi türk işçilərinin Almaniya Federativ Respublikasına göndərilməsi ilə başlanmışdır (14, s.77). 1980-ci illərdə türk immiqrantları üçün geri qayıtmaq siyasəti irəli sürən Türkiyənin bu hərəkətinə qarşılıq Almaniya 1994-cü ildə Türkiyənin Almaniyadan satın aldığı silahları razılaşmalara uyğun olmayan formada istifadə edilməsi iddiasını irəli sürərək Türkiyəyə silah göndərilməsini dayandırmışdır. Bunun nəticəsində də tərəflər arasında gərgin vəziyyət yaranmışdır (12). Avropa Birliyinin Lüksemburqdakı (1997) mənfi Türkiyə qərarına görə, iki ölkə arasındakı münasibətlərdə yenidən gərginləşmə baş vermişdir. Türkiyə prezidenti Məsud Yılmaz H.Kolu “köhnə dost, yeni düşmən” elan etmiş, Alman Xarici İşlər Naziri Klaus Kinkel isə Yılmazı “silahla sağa-sola saldıran kişi” adlandırmışdır (14, s.77).

H.Kol dövründə ölkələrarası vəziyyət yaxşı olmasa da, 1998-ci il Yaşıllar koalisiyası höküməti dövründə iki ölkə arasında münasibətlər yenidən canlanmışdır. Çünki bu yeni hökümət Türkiyənin AB-yə olan namizədliyini dəstəklədiyini bildirmişdi (7, s.100-104). İstər 2005-ci ildə, istərsə də 2009-cu ildə qurulan koalision hökümətləri dönəmində Merkelin həyata keçirdiyi Türkiyə siyasəti, Türkiyə-Almaniya arasındakı münasibətləri AB xəttində gərmiş olsa da, iqtisadi müstəvidə asılılıq pozitiv münasibətlərin qurulmasına zəmin yaradırdı. Vestervelle Davudoğlu ilə görüşündə bir sıra mövzuda Türkiyəyə dəstək vermişdir. Son olaraq, İstanbulda Türk-Alman Universiteti inşa edilmiş və alman-türk münasibətlərində xüsusi rol oynamışdır.

Türk-alman münasibətlərinin yaxşılaşması iqtisadi münasibətlərin də həcminin və potensialının genişlənməsinə imkan vermişdir (3, s.3-4). Almaniya Türkiyənin ən böyük ticarət ortağıdır. 2011-ci ildə ticarətin həcmi 35 milyard avro dəyərində olmuşdur (10, s.66). İxracın dəyəri 12.7 milyard avro, idxalın dəyəri isə 21 milyard avro həcmində olmuşdur. Son illərdə iki ölkə arasında ticarət dövriyyəsi artan xətt üzrə inkişaf etməkdədir. Türkiyə Xarici işlər nazirliyinin verdiyi rəsmi məlumatlara görə, 2016-cı ildə ticarət həcmi 2015-ci illə müqayisədə 2 faiz artaraq 35,5 milyard dollar olmuşdur (2015-ci ildə - 34,8 milyard dollar). Bunun 14 milyard dolları ixracat, 21,5 milyard dolları isə idxalat olmuşdur. 2017-ci ilin noyabr ayına olan məlumata görə, ticarət həcmi 2016-ci illə müqayisədə daha 1,4 faiz artmışdır (21). Müdafiə sahəsində də Türkiyə Almaniyanın ən böyük ticarət ortağıdır. Alman Sənaye və Ticarət mərkəzləri 1985-ci ildən bəri Türkiyədə mövcud olmuşdur. Türk-alman ticarət mərkəzləri 2004-cü ildə Kölndə, 2009-cu ildə isə Berlində fəaliyyətə başlamışlar.

Soyuq müharibə dövründə Almaniya-Türkiyə münasibətlərinə baxsaq, Almaniya və Türkiyə münasibətləri gələcək inişaf perspektivləri əldə etdi və intensivləşdi. 1960-cı illərin sonunda Əmək İşəgötürmə Müqaviləsi imzalandı və çox böyük sayda Türkiyə vətəndaşı Almaniyaya immiqrasiya etdi (2, s.12-13; 9, s.290-294).

Müasir dövrdə Türkiyə-Almaniya münasibətləri yeni məcraya daxil olmuşdur. İkitərəfli qarşılıqlı əlaqələrdə dövlətlər bir sıra struktur problemlərlə və türk lobbisinə qarşı rasizmlə üzləşmişdilər. Bu problemlər - Almaniya Budenştaqında qondarma "erməni soyqırımı"nın təsdiqləməsi, türk dövlət adamlarına istiqamətli bir sıra qadağalar, İncirlik problemi, Türkiyə tərəfindən bir sıra alman vətəndaşlarının araşdırılması və həbs olunması, Türkiyə Respublikası prezidentinə qarşı Almaniya mediyası əsas xəttindəki qara propoqanda, FETO ilə əlaqəli bir sıra üzvlərə Almaniya tərəfindən sığınacaq hüququnun verilməsi və s. – dövlətlər arasındakı münasibətləri kəskinləşdirən məsələlərə daxildir (3, s.1-2). Belə ki, Die Weltin alman qəzetinin Türkiyə müxbiri Dəniz Yücəlin həbs edilməsindən sonra Almaniyadakı bəzi siyasətçilər türk lideri Rəcəb Tayyip Ərdoğanın ölkəyə giri-

şinin qadağan edilməsini və türk hökümət nümayəndələrinin bu ölkədə keçirəcəyi iclasların ləğv edilməsini təklif etdi. Bu müzakirələrdən sonra Türkiyənin Ədliyyə naziri Bəkir Bozdağ Almaniyanın Gaggenau şəhərindəki Avropalı Türk Demokratlar Birliyi tərəfindən təşkil olunan 16 aprel referendumu ilə bağlı planlaşdırılan iclasın ləğv edildiyini bildirildi. Türkiyə prezidenti Rəcəb Tayyip Ərdoğan isə referendumla bağlı bəzi iclasların ləğv edilməsini "nasist dövrünə" bənzətdi (4, s.3).

2016-cı ilin iyun ayında Almaniya Federal Məclisinin 1915-ci il hadisələrini "soyqırım" kimi xarakterizə edən qanun layihəsini qəbul etməsi münasibətləri daha da gərginləşdirmişdi (4, s.2-3). Baş nazirin köməkçisi və hökümət məsləhətçisi Numan Qurtulmuş, Xarici İşlər naziri Mövlud Çavuşoğlu və baş nazir Binali Yıldırım bu qərarı qınamışdır. Türkiyənin bu qərara cavabı almaniyalı deputatların İncirlik bazasındakı alman əsgərlərini ziyarət etmələrinə icazə verməməsi oldu. Bu da gərginliyin daha da artmasına səbəb olmuşdu. Almaniya isə ziyarətə icazə verilmədiyinə görə əsgərlərini İncirlik bazasından geri çəkəcəyini irəli sürdü. Yalnız Almaniya Baş Naziri Angela Merkel və Ərdoğan G20 zirvə toplantısında bir araya gəldikdən sonra ziyarətə yaşıl işıq yandırıldı və Almaniya millət vəkilləri oktyabr ayında İncirlik bazasını ziyarət edə bildilər. Türkiyədə baş verən 15 iyul dövlət çevrilişinə qarşı Rəcəb Tayyip Ərdoğanın "Çevrilişə qarşı demokratik mitinq" adlı videosunun Köln şəhərində nümayişinə icazə verilməməsi vəziyyəti yenə də gərginləşdirmişdi. Bütün bu siyasi gərginliklər həm iqtisadiyyata, həm də qaçqınların həyat və yaşam tərzinə təsirini göstərmişdi (4, s.7-9). Almaniyada yaşayan türklərə qarşı münasibətin kəskinləşməsi "Türkiyə ilə gərgin münasibət islamafobiyanı, anti-türkçülük və irqçilik yaradır" fikrini formalaşdırmışdır.

Beləliklə, müasir dövrdə Türkiyə Almaniyadan PKK və FETO kimi terror təşkilatlarına qarşı konkret addımların atılmasını gözləyir. Almaniyanın Türkiyənin bu həssaslığına göz yumması türk ictimai fikrini daim məyus edir. Bununla yanaşı, Türkiyə şübhəsiz ki, hər hansı müdaxiləni, onun daxili işlərinə və yaxud ölkə kimi mövcud

olan assimetrik münasibətlərinə olan müdaxiləni qəbul etməyəcək, yaxın gələcəkdəki siyasi sistemini, tam sərhəd təhlükəsizliyinin qoruyub və iqtisadi inkişafını davam etdirəcəkdir.

Türkiyə-Almaniya münasibətləri üzrə mütəxəssislər arasında belə hesab edənlər var ki, Türkiyə uzunmüddətli türk-alman münasibətlərinin fəaliyyət imkanları sferası böhrana çevrilməməli və əməkdaşlıq sahəsi ticarət müharibələri və terrorizmə qarşı ümumi stansiyaların yaradılması vasitəsilə genişləndirməlidir (3, s.7-8). Heç şübhə yoxdur ki, bu münasibətlər keçmişdə olduğu kimi gələcəkdə də sağlam və tərəddüdsüz davam etdirilə bilər. Əsas məqam ondan ibarət olmalıdır ki, bu münasibətlərdə rasional zəmin üzərində qarşılıqlı maraqların özülü saxlanılsın və olsun ki, gələcəkdə də yeni müsbət mənalı çalarlar qazansın.

ƏDƏBİYYAT:

1. Jim Zanotti . Turkey: Background and U.S. Relations. – CRS Report for Congress R41368, January 17, 2012, 42 p. Congressional Research Service (Online). Mənbə: https://www.refworld.org/pdfid/4f3915372.pdf [Baxılıb: 4 aprel 2019].
2. Ahmet İçduygu. 50 Years After the Labour Recruitment Agreement with Germany: The Consequences of Emigration for Turkey // Perceptions, Summer 2012, Volume XVII, Number 2, pp.11-36. (Online). Mənbə: http://sam.gov.tr/tr/wp-content/uploads/2012/05/ahmet_icduygu.pdf [Baxılıb: 4 aprel 2019].
3. Zeliha Eliaçık. Turkish - German relations From Conjunctural to the Solution of Structural İssues // SETA Perspective, No:46, September 2018, p.1-8. (Online). Mənbə: https://setav.org/en/assets/uploads/2018/09/46.-TURKISH-GERMAN-RELATIONS-2.pdf [Baxılıb: 4 aprel 2019].
4. Stehhen F. Szabo. Germany and Turkey: The unavoidable partnership // The New Geopolitics Europe. Foreign Policy at Brookings. Turkey Project Policy Paper, No.14, March 2018, p.1-15. (Online). Mənbə: https://www.brookings.edu/wp-

content/uploads/2018/03/fp_20180323_germany_turkey.pdf [Baxılıb: 4 aprel 2019].
5. Yücel Güçlü. Turkish-German Relations from Montreux to the Second World War // The Turkish Yearbook, 1999, Vol.XXIX, p.49-82. (Online). Mənbə: http://dergiler.ankara.edu.tr/dergiler/44/1570/17040.pdf [Baxılıb: 4 aprel 2019].
6. Rafal Ulatowcki. German Foreign Policy. Reliable partners and "new players" // Nueva Epoca, Año 8, No37, Octubre 2014/Marzo 2015, p.132-153. (Online). Mənbə: https://dialnet.unirioja.es/descarga/articulo/6184336.pdf [Baxılıb: 4 aprel 2019].
7. İnterests and Partners of German Foreign Policy // Bergedorf Round Table, September 29th – October 1st, 2006, Berlin, 107 p. (Online). Mənbə: https://www.koerber-stiftung.de/fileadmin/user_upload/koerber-stiftung/redaktion/bergedorfer-gespraechskreis/pdf/import/bnd_135_en_text.pdf [Baxılıb: 4 aprel 2019].
8. Klaus Larres. West Germany and European Unity in U.S. Foreign Policy, 1969-1990 // Cercles, 5 (2002), p.127-145. (Online). Mənbə: http://www.cercles.com/n5/larres.pdf [Baxılıb: 4 aprel 2019].
9. Prof.Dr. Nusret Ekin. Sosyo-ekonomik boyutlarıyla Türk-F.Alman ilişkileri // s.290-294. (Online). Mənbə: http://dergipark.gov.tr/download/article-file/8411 [Baxılıb: 4 aprel 2019].
10. Erol Esen. Türk-Alman işbirliğinde deneyimler ve sonuçlar // Akdeniz İİBF Dergisi (24) 2012, s.62-72. (Online). Mənbə: http://www.acarindex.com/dosyalar/makale/acarindex-1423868660.pdf [Baxılıb: 4 aprel 2019].
11. Yücel Eken. Soğuk savaş sonrasında Türkiye və Almaniya ilişki-leri. (Online). Mənbə: https://www.academia.edu/7250153/So%C4%9Fuk_Sava%C5%9F_

Sonras%C4%B1_T%C3%BCrkiye_Almanya_%C4%B0li%C5%9Fk ileri [Baxılıb: 4 aprel 2019].
12. Yusuf Çınar. Türk alman ilişkilerinde Almanyadakı türk göçmenler (1961-2000) // BEU Akademik İzdüşüm Dergisi, Cilt 2. Sayı 2, s.1-21. (Online). Mənbə: https://www.academia.edu/33300146/T%C3%9CRK_ALMAN_%C4%B0L%C4%B0%C5%9EK%C4%B0LER%C4%B0NDE_ALMANYADAK%C4%B0_T%C3%9CRK_G%C3%96%C3%87MENLER_BEU_%C4%B0.%C4%B0.B.F._Akademik_%C4%B0zd%C3%BC%C5%9F%C3%BCm_Dergisi_ [Baxılıb: 4 aprel 2019].
13.Gül Tuba Dağcı, Kaan Diyarbakıroğlu. Turkish Foreign Policy during Adnan Menderes Period // Alternatives. Turkish journal of İnternational Relations, Vol.12, No.1, Spring 2013, p.18-31. (Online). Mənbə: http://dergipark.gov.tr/download/article-file/19305 [Baxılıb: 4 aprel 2019].
14. İsmail Ermağan. Avrupa Birliği Bağlaminda Türkiye-Almanya İlişkileri // Mustafa Kemal Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi, Yıl: 2012, Cilt:9, Sayı:20, s.73-91. (Online). Mənbə: https://www.pegem.net/dosyalar/dokuman/139249-20140212111445-5.pdf [Baxılıb: 4 aprel 2019].
15. Helmut A. Politik vor und hinter den Kulissen. Düsseldorf, 1979.
16. Neumark F. Der Türkische Aussenhandel im Jahre 1939-1940.- Dortmund, 1959.
17. Ağayev İ. Türkiyə-Almaniya siyasi münasibətləri (1924-1939-cu illər) // Tarix və onun problemləri, №3 2011, s.105-110.
18. Koçak C. Türk-Alman İlişkileri (1923-1939). İki Dünya Arasındaki Dönemde // Siyasal, Kültürel, Askeri ve Ekonomik İlişkiler.- Ankara, 1991.
19. Dr.Elnur Nəsirov. Türkiyənin xarici siyasəti, 33 s. (Online). Mənbə: https://ru.scribd.com/doc/58560842/Turkiyenin-Xarici-Siyaseti-Muhazireler [Baxılıb: 4 aprel 2019].
20. Relations between Turkey and the Federal Republic of Germany / Türkiye Cumhuriyeti Dışişleri Bakanlığı internet sayfası. (Online).

Mənbə: http://www.mfa.gov.tr/relations-between-turkey-and-the-federal-republic-of-germany.en.mfa [Baxılıb: 4 aprel 2019].

Хаят ГАРАЕВА
Бакалавр по специальности «преподаватель истории», Бакинский Государственный Университет

ВЗГЛЯД НА ИСТОРИЮ ВЗАИМООТНОШЕНИЙ ТУРЕЦКОЙ РЕСПУБЛИКИ И ГЕРМАНИИ

После возникновения Турецкой Республики взаимоотношения между Германией и Турцией приобрели новый политический смысл. Со временем отношения между государствами развивались как в позитивную, так и в негативную сторону. Формирование экономических и военных отношений также зависело от политических и дипломатических отношений. В современный период взаимоотношения таких больших государств как Турция и Германия естественны и многоветвенны.

Hayat GARAYEVA
Bachelor in History Teaching
Baku State University

VIEW ON THE HISTORY OF RELATIONS BETWEEN THE TURKISH REPUBLIC AND GERMANY

After forming Turkish Republic german-turk relationship gained differentiated political significance. These relationships progressed in positive as well as negative directions by period of time. Forming economic and military relations also depended on international cooperation. Nowadays such significant countries as Germany and Turkey perform bilateral relations which are original and multi-branch.

Nigar ABBASOVA
Bakı Dövlət Universitetinin
Qafqazşünaslıq ixtisası üzrə I kurs tələbəsi
E-mail: nigarabbasova00@mail.ru

1993-2003-CÜ İLLƏRDƏ AZƏRBAYCANIN SOSİAL-İQTİSADİ İNKİŞAFINDA HEYDƏR ƏLİYEVİN ROLU

Elmi rəhbər:
Kəmalə NƏCƏFOVA
Bakı Dövlət Universitetinin dosenti

Açar sözlər: Heydər Əliyev, neft strategiyası, iqtisadi inkişaf, təbii sərvətlər, müstəqil Azərbaycan
Ключевые слова: Гейдар Алиев, нефтяная стратегия, экономическое развитие, природные ресурсы, независимый Азербайджан
Keywords: Heydar Aliyev, oil strategy, economic development, natural resources, independent Azerbaijan

Tarixi təcrübə sübut edir ki, milli liderin elmi əsaslar üzərində müəyyənləşdirdiyi mükəmməl strategiya istər ölkənin iqtisadi inkişaf potensialının hərəkətə gətirilməsinə, istərsə də mövcud təbii sərvətlərin hər bir vətəndaşa uyğun realizə edilməsinə ciddi şəkillər formalaşdırır. Bu baxımdan, Azərbaycan xalqı XX əsrin sonlarında müstəqilliyini bərpa etdikdən sonra, 1993-2003-cü illərdə prezident olmuş Ümummilli lider Heydər Əliyev respublikamıza ləyaqətlə rəhbərlik etmiş, onu bir çox çətinliklərdən qurtarmış, Azərbaycanı yenidən Azərbaycan xalqına qaytarmışdır.

Belə ki, Azərbaycan Respublikası dövlət müstəqilliyini əldə etməmişdən əvvəl, SSRİ-də 80-ci illərin ikinci yarısında başlanan siyasi proseslər onun tərkibində olan respublikaların, həmçinin Azərbaycanın da iqtisadiyyatına və sosial-mədəni həyatına güclü təsir edirdi. İstehsal azalır, iqtisadi tənəzzül dərinləşirdi. Demək olar ki, bütün sahələrdə əsas istehsal vasitələri mənəvi və fiziki cəhətdən köhnəlmişdi. Ölkədə əsas sənaye sahəsi olan neft sənayesində vəziyyət ağırlaşmışdı. Ölkənin maliyyə sistemi də ağır vəziyyətdə idi. Milli Bank

kreditləri təminatsız və olduqca aşağı faizlə verirdi. 1993-cü ilin ortalarında respublikanın yalnız 8 müəssisəsi xarici banklara 100 milyon dollar qoymuşdu.

Heydər Əliyev yenidən rəhbərliyə gəldikdən sonra tez bir zamanda dövlət intizamını gücləndirib, siyasi sabitliyin yaranmasına nail oldu və baş vermiş iqtisadi tənəzzülün qarşısını almaq üçün ciddi tədbirlər görməyə başladı. Bazar iqtisadiyyatının formalaşmasına münasib şərait yaratmaq məqsədilə qanun, fərman və qərarlar qəbul edildi. Prezident Heydər Əliyev 1994-cü il 5 aprel tarixində xarici ticarəti sərbəstləşdirmək haqqında fərman verdi. Həm fiziki, həm də hüquqi şəxslərə azad surətdə xarici ticarət hüququ verildi.

Heydər Əliyev bu gün həm də müstəqil respublikamızın yeni neft strategiyasının müəllifi kimi böyük ehtiramla yad edilir. Əsrlər boyu zəngin təbii sərvətləri ilə bütün dünyada tanınan, bununla böyük dövlətlərin iqtisadi maraqlarına səbəb olan Azərbaycan məhz Heydər Əliyevin müəyyən etdiyi konsepsiya əsasında təbii sərvətlərinə sahiblik hüququnu təsdiqləmişdir. Ümumilli lider Azərbaycanın güclü dövlətə çevrilməsi üçün ölkənin malik olduğu zəngin ehtiyatlarından səmərəli istifadə etməklə yeni neft strategiyasının işlənib hazırlanmasını, bu istiqamətdə görülən işlərin uğurla həyata keçirilməsi məqsədilə əzmlə çalışmışdır.

1994-cü il sentyabr ayının 20-də Bakıda "Əsrin Müqviləsi" adlı qlobal neft müqaviləsinin təntənəli imzalanma mərasimi keçirildi. Ümumi dəyəri 7,4 milyard dollar olan "Əsrin müqaviləsi"ndə dünyanın 7 ölkəsini (Azərbaycan, ABŞ, Böyük Britaniya, Rusiya, Türkiyə, Norveç və Səudiyyə Ərəbistanı) təmsil edən 11 beynəlxalq neft şirkəti (Amoco, BP, McDermott, UNOCAL, ARDNŞ, Lukoil, Statoil, Türkiyə Petrolları, Pennzoil, Ramco, Delta) iştirak etmişdir. Onlar qısa müddətdə işçi strukturlar - Rəhbər Komitə, Azərbaycan Beynəlxalq Əməliyyat Şirkəti (ABƏŞ) və Məsləhət Şurası yaratdılar. Həmin strukturlar 1994-cü il dekabr ayının 2-də Azərbaycan Prezidenti xüsusi fərman imzaladıqdan sonra fəaliyyətə başladılar. 1994-cü il dekabr ayının 12-də Milli Məclis "Əsrin müqaviləsi"ni ratifikasiya etdi. İlkin hesablamalara görə "Azəri", "Çıraq" yataqlarının və "Günəşli"

yatağının dərinlikdə yerləşən hissəsində əldə edilən neft ehtiyatı 511 milyon ton olsa da, sonralar yeni qiymətləndirmələrə əsasən neft ehtiyatı 1.072 milyard ton həcmində müəyyən edildi. "Əsrin müqaviləsi"ndən sonra 19 ölkəni təmsil edən 41 neft şirkəti ilə daha 26 saziş imzalanmışdır. Bu müqavilənin imzalanması təkcə Azərbaycan üçün deyil, o cümlədən Cənubi Qafqaz və Orta Asiya dövlətləri üçün strateji əhəmiyyət daşımışdır.

Bu neft yataqları blokunun istismarı üç mərhələdə nəzərdə tutulmuşdu. 1997-ci il noyabr ayının 7-də "Çıraq" platformasından ilk neft hasil edildi və növbəti mərhələlər də uyğun olaraq uğurla həyata keçirildi. 1997-ci ilin sonlarından etibarən hasil edilən neft Bakı-Novorossiysk kəməri ilə Qara dənizə ixrac edilməyə başlandı. 1999-cu ildə Qara dənizin digər bir limanı olan Supsaya Bakıdan neft kəməri çəkilib istifadəyə verildi. 1999-cu ilin dekabr ayında Azərbaycan nefti ilə doldurulmuş ilk tanker dünya bazarlarına çıxarıldı (8, s.377). Bütün bu layihələr regionda vəziyyəti Azərbaycanın xeyrinə dəyişdi. İndiyədək neft-qaz hasilatına təqribən 5 milyard dollar sərmayə qoyulmuşdur. Bakı-Ceyhan neft kəmərinin və Bakı-Ərzurum qaz kəmərinin inşasına külli məbləğdə-müvafiq surətdə təxminən 2,5 milyard dollar və 1,5 milyard dollara qədər vəsait sərf edilməsi nəzərdə tutulmuşdur (2).

Azərbaycanın son illər əldə etdiyi uğurlar öz əsasını məhz bu müqavilənin gətirdiyi iqtisadi göstəricilərdən götürür. Neftdən gələn gəlirlər hesabına regionların sosial-iqtisadi inkişafının sürətləndirilməsi və qeyri-neft sektorunun ümumi daxili məhsulda xüsusi çəkisinin artırılması istiqamətində düşünülmüş strategiyanı həyata keçirən Azərbaycan hökuməti bu sahədə mühüm göstəricilərə nail olmuşdur. Bu da təsadüfi deyildir ki, sosial-iqtisadi inkişafda keyfiyyətcə yeni mərhələ kimi dəyərləndirilən son 10 il həm də sahibkarlar ordusunun milli iqtisadiyyatın aparıcı təbəqəsi kimi önə çıxması ilə səciyyəvidir.

30 aprel 2001-ci il tarixli fərmanla İqtisadi İnkişaf Nazirliyinin yaradılması ilə özəl bölmənin inkişafına dövlət yardımı və onun dövlət tənzimləməsi tədbirlərinin vahid qurumda birləşdirilməsinin, habelə idarə edilməsinin əsası qoyulmuş oldu. Bununla da sahibkarlığın

inkişafı ümumi iqtisadi inkişafın tərkib hissəsinə çevrildi. Sahibkarlığın inkişafı sahəsində qəbul olunmuş dövlət proqramları, qanunvericilik aktları və digər mühüm tədbirlərin özəl bölmənin inkişafında xüsusi rolu oldu, kiçik və orta sahibkarlığın inkişafı üzrə dövlət tədbirlərini Azərbaycan dövlətinin iqtisadi siyasətinin prioritet istiqamətlərindən birinə çevirdi.

Prezident Heydər Əliyevin rəhbərliyi altında həyata keçirilən tədbirlər mövcud iqtisadi böhranı aradan qaldırmağa, iqtisadi sabitlik yaratmağa və tərəqqiyə yol açmağa imkan verdi. Ölkədə bir çox yeni sənaye müəssisəsi, istehsalat, sex, qurğu işə salındı. 1993-cü ildə Bakıda çoxsaylı lövhələr istehsal edən "Peyk" zavodu, parket, plastik pəncərə fabrikləri işə düşdü. 1994-1995-ci illərdə neftayırma zavodlarında qurğular müasirləşdirildi. Qaz emalı zavodu yenidən quruldu.

Ölkənin iqtisadiyyatında struktur dəyişiklikləri getdikcə dərinləşirdi. "Azərbaycan Respublikasında kiçik və orta sahibkarlığa dövlət yardımı Proqramı (1997-2000-ci illər)" hazırlandı və qəbul olundu. 2002-ci ilin yayında "Azərbaycan Respublikasında kiçik orta sahibkarlığın inkişafının Dövlət Proqramı (2002-2005-ci illər)" təsdiq edildi (8, s.382).

Kiçik dövlət müəssisələrinin özəlləşdirilməsi prosesi 1995-ci ildə başladı və 1997-ci ilin martında başa çatdı. Nəticədə 10174 kiçik dövlət müəssisəsi özəlləşdirildi. Ümumiyyətlə, kiçik müəssisələrin özəl mülkiyyətə çevrilməsi əsasən əmək kollektivləri üzrə, iri və orta müəssisələrin özəlləşdirilməsi isə səhmdar cəmiyyətlərin yaradılması yolu ilə həyata keçirilirdi. 2000-ci ilin avqustun 10-da qəbul edilən özəlləşdirmə üzrə ikinci Dövlət Proqramının həyata keçirilməsi nəticəsində daha çox orta və iri müəssisələr özəlləşdirilərək 1275 səhmdar cəmiyyəti yaradıldı.

Heydər Əliyevin xarici iqtisadi əlaqələr sahəsində gördüyü işlərin nəticəsi olaraq, Azərbaycan həmçinin türk dünyasında təcrid olunmuş vəziyyətdən çıxmış oldu. Azərbaycanla eyni vaxtda müstəqil olmuş Qazaxıstan, Özbəkistan, Qırğızıstan və Türkmənistanla münasibətlər bərpa edildi. Hazırda Azərbaycan Respublikası türk dövlətləri ailəsinin bərabərhüquqlu üzvüdür. Bu xidmətlərinə görə,

Heydər Əliyev bütün türk dünyasının müdrik yolgöstərəni, zəmanəmizin Atatürkü adını qazanmışdır (2, s.401).

Heydər Əliyev Böyük İpək Yolunun dirçəldilməsi ideyasından Azərbaycanı iqtisadi blokadadan çıxarmaq üçün məharətlə istifadə etdi. 1998-ci il sentyabrın 7-8-də 32 dövlətin və 13 beynəlxalq təşkilatın nümayəndələrinin iştirakı ilə Bakıda "Gülüstan" sarayında keçirilmiş beynəlxalq konfrans müstəqillik dövründə Azərbaycanın xarici siyasət tarixinin ən böyük hadisələrindən biri oldu. Böyük İpək Yolunun dirçəldilməsi təkcə Azərbaycanda deyil, bütün türk dünyasının dirçəlişində mühüm rol oynayacağı ehtimal olunurdu (8, s.375).

Azərbaycan, həmçinin Cənubi Qafqazda sülhün və sabitliyin təmin olunmasında mühüm rol oynayır, terrorizmə qarşı beynəlxalq mübarizədə fəal və ardıcıl surətdə inkişaf edir. Yenicə müstəqil olmuş kiçik bir ölkə Heydər Əliyevin uğurlu siyasəti nəticəsində dünyada tanınan nüfuzlu bir dövlətə çevrilmişdir. Heydər Əliyev qeyd edirdi ki, reallığı düzgün qiymətləndirən, keçmiş təcrübədən yaradıcılıqla istifadə etməyi bacaran, sosial-siyasi və iqtisadi problemlərin bütün mürəkkəbliyini, çətinliyini nəzərə alan, qəbul edilən qərarların mümkün nəticələrini əvvəlcədən görməyə imkan verən siyasi xətt hökmən uğur qazanmalıdır. Belə siyasət cəmiyyətin sabitliyinə, irəliyə doğru hərəkətinə və tərəqqisinə xidmət edir (6).

Heydər Əliyev kommunikasiya texnologiyalarının da perspektivini görür və bu sahədə inkişafa nasil olmaq üçün daim səy göstərirdi. 1995-ci ildə Azərbaycanda ilk beynəlxalq Telefon Stansiyasının birinci növbəsinin açılışı olmuşdur. Radio-televiziya yayımının dünya standartlarına uyğun təşkilində uğurlar qazanılması da məhz Heydər Əliyevin adı ilə bağlıdır. 1996-cı ildə Az.TV1 milli televiziya proqramı "TÜRKSAT" süni peyk vasitəsilə yayımlanmağa başlanılmış, Avropa və Yaxın Şərq dövlətləri ilə yanaşı blokada şəraitində olan Naxçıvan Muxtar Respublikasının əhalisi də milli televiziya proqramlarını seyr etmək imkanı qazanmışdır (10, s.7).

Ümumilikdə, 1993-cü ildən etibarən iqtisadi sahələri tənzimləyən 70-dən çox qanun qəbul edilmiş, 100-dən çox sərəncam və fərman imzalanmış, 30-a yaxın dövlət proqramı təsdiq edilmişdir. Bu

qanun və normativ-hüquqi aktlar dövlətin iqtisadi əsaslarının möhkəmləndirilməsinə, iqtisadi sistemin liberallaşdırılmasına, dövlət idarəçiliyində şəffaflığın, vətəndaşların sosial və iqtisadi hüquqlarının daha dolğun təmin edilməsinə yönəlmişdi. Yeridilən bu uğurlu siyasət nəticəsində Azərbaycan hal-hazırda Sovet İttifaqının dağılması ilə müstəqillik əldə edən respublikalar arasında ən çox xarici investisiyaları cəlb edən ölkələr sırasındadır. Sovet İttifaqının dağılma müddətində və müstəqilliyin ilk illərində sürətlə geriləyən Azərbaycan iqtisadiyyatı 1997-ci ildən etibarən inkişaf etməkdədir.

Respublikada onlarla yeni sənaye müəssisəsi, istehsalat, sex, qurğu işə salınnış, Bakıda çoxsaylı lövhələr istehsal edən "Peyk" zavodu, parket, plastik pəncərə fabrikləri işə düşmüşdür. 1995-1996-cı illərdə Neft Daşlarında yanacaq qazının tutulub sahilə ötürülməsi üçün kompressor stansiyası qurulub istifadəyə verilmişdir. Sonralar bu stansiya modernləşdirilib, gücü iki dəfə artırılıb. Təkcə Balaxanı-Sabunçu-Romana yatağında 380 köhnə quyu təmir olunub istismara qaytarılıb (11, s.234).

Heydər Əliyev rəqabət və vergi siyasətinə də xüsusi önəm verir, Azərbaycan iqtisadiyyatının yüksəlişi üçün şirkətlərə üstünlüklü şərtlər təklif edirdi. Məsələn, Azərbaycanda vergi yükü bütün keçmiş Sovet İttifaqı ölkələri də daxil olmaqla dünyanın 19 ölkəsi ilə müqayisədə ən aşağı səviyyədədir. Son 8 ildə xarici vergi ödəyəcilərinin sayı 3 dəfədən çox artmışdır (6).

Heydər Əliyevin yeritdiyi siyasətdə xalqın sosial rifahının yüksəldilməsi, həyat səviyyəsinin yaxşılaşdırılması həmişə önəmli yerə malik olmuşdur. Bu məsələ dövlət büdcəsindən sosial məsələlərin həlli üçün ayrılan vəsaitin ildən-ilə artırılmasında öz əksini tapmışdır. Digər tərəfdən, əhalinin gəlirləri də yüksələn xətlə çoxalmışdır. Əgər 1993-cü ildə hər nəfərə düşən pul gəlirləri 18,4 min manat olmuşdusa, 2002-ci ildə bu rəqəm 2629,2 min manata qədər artmışdır. Əmək haqqı, pensiya təminatı artırılmışdır. Qaçqınların və məcburi köçkünlərin vəziyyətinin yaxşılaşdırılması daim diqqət mərkəzində saxlanılmışdır. Bu məqsədlə 1998-ci il sentyabr ayının 17-də xüsusi Dövlət Proqramı qəbul edilmişdir.

Bu dövr ərzində sənayenin digər sahələri də, xüsusilə qabaqcıl texnika və texnologiyaya əsaslanan sahələrin inkişafı diqqət mərkəzində olmuşdur. Heydər Əliyevin göstərdiyi səylər nəticəsində Azərbaycanda vətəndaş cəmiyyəti qurulması sahəsində uğurlu addımlar atılmışdır. Bunun üçün sənayenin əsas göstəricilərinə və sahələr üzrə sənaye məhsullarının həcminə dair məlumatlara nəzər salmaq kifayətdir. Heydər Əliyev 1993-cü ildə yenidən rəhbərliyə gələrkən Azərbaycan Respublikasında olan sənaye müəssisələrinin sayı 2306 idisə, 2002-ci ildə bu göstərici 5202, yaxud 2896 (55,67%) müəssisə çox idi. Sənaye sahələri üzrə məhsulun həcmində də irəliləyişlər çox idi. Mədənçıxarma sənayesi üzrə bu göstərici 1993-cü ildəki 9,4 milyard manatdan artaraq 9.569,4 milyard manata çatmışdı. Emal sənayesində bu göstərici müvafiq olaraq 99,2 və 8.292 milyard manat olmuşdu (7).

Bundan başqa kənd təsərrüfatının ümumi məhsulunda da ciddi artım müşahidə edilmişdi. Əgər 1993-cü ildə kənd təsərrüfatında ümumi məhsul istehsalı 52,3 milyard manat idisə, 2002-ci ildə bu rəqəm 6.355,7 milyard manata yüksəlmişdi.

Ümumilli lider hər bir sahəyə qayğı ilə yanaşdığı kimi, gənclərin gələcəyi naminə onlara xüsusi diqqət göstərirdi. O, hesab edirdi ki, Azərbaycanın parlaq gələcəyi yalnız savadlı, bilikli, intellektual səviyyəsi yüksək olan gənclərdən asılıdır. 1996-cı il fevralın 2-də Heydər Əliyevin təşəbbüsü ilə müstəqil Azərbaycan gənclərinin ilk forumu keçirildi. Forumda Azərbaycan Respublikasının Prezidenti Heydər Əliyev şəxsən iştirak edirdi. Eyni zamanda o, gənclərin, birinci növbədə, Azərbaycanın müstəqilliyi prinsiplərinə sadiqlik ruhunda tərbiyə edilməsi Heydər Əliyevin azərbaycançılıq ideologiyasının mühüm istiqamətini təşkil edirdi. O, vurğulayırdı: "Azərbaycanın dövlət müstəqilliyi daimidir, əbədidir, dönməzdir, sarsılmazdır. Hər bir gənc Azərbaycanın dövlət müstəqilliyini möhkəmləndirmək, inkişaf etdirmək, yaşatmaq üçün çalışmalıdır və öz xidmətlərini göstərməlidir".

Qeyd etdiyimiz kimi, 1993-2003-cü illərdə Azərbaycan iqtisadiyyatı tənəzzül və böhran vəziyyətindən xilas olaraq, iqtisadi yüksəliş yoluna qədəm qoymuşdur. Bu uzaqgörən iqtisadi siyasətin nəticəsidir ki, Azərbaycan bu gün dünyanın inkişaf etmiş dövlətləri ilə bir

sırada yer almaqdadır, bu gün Cənubi Qafqazda bütün iqtisadiyyat Azərbaycandan asılıdır, regionda gerçəkləşən bütün layihələrin başında Azərbaycan durmaqdadır (6).

XX əsr Azərbaycan tarixinin ən parlaq siması olan Heydər Əliyevin siyasi obrazı Azərbaycan xalqının dövlətçilik şüurunun, tarixin sınağından şərəflə çıxmış, bütöv bir idarəçilik məktəbinin, müasir ictimai-siyasi fikrin ən davamlı keyfiyyətlərinin canlı mənzərəsidir. O, Azərbaycana rəhbərlik etdiyi illərdə ölkəmizi bir dövlət kimi zamanın ağır və sərt sınaqlarından çıxara bilmiş, gələcək inkişaf strategiyasını müəyyən etmiş və həyata keçirilməsi üçün mühüm addımlar atmışdır.

ƏDƏBİYYAT:

1. İsmayıl Hacıyev. Heydər Əliyev siyasəti: tarixdə və günümüzdə. Naxçıvan, "Əcəmi" NPB, 2013, 296 s.
2. Yaqub Mahmudov. Heydər Əliyev ideyalarının zəfər yürüşü. Bakı, Təhsil, 2011, 547 s.
3. Azərbaycan Respublikasının prezidenti Heydər Əlirza oğlu Əliyevin Andiçmə mərasimində nitqi, 18 oktyabr 1998-ci il "Neydər Əliyev İris" Beynəlxalq Elektron Kitabxana. Mənbə: https://lib.aliyevheritage.org/az/7958721.html [Baxılıb: 4 aprel 2019].
4. Böyük liderin 90 anı. Bakı, Heydər Əliyev irsini araşdırma mərkəzi, 2013, 272 s.
5. Heydər Əliyev. Müstəqilliyimiz əbədidir. I kitab: iyun, 1993 – may, 1994. Bakı, Azərnəşr, 1997, 612 s.
6. Şahin İsgəndərov, Halil Öncel. Haydar Aliyev ve Azerbaycanda yeni devlet kuruculuğu. İstanbul, 2008.
7. Mehriban Alışanova. Heydər Əliyev iqtisadi müstəqilliyimizin banisidir. Bakı, "Çinar-Çap" nəşriyyatı, 2006, 214 s.
8. Azərbaycan tarixi 7 cilddə. VII cild (1941-2002-ci illər). Bakı, "Elm", 2008, 608 s.
9. Heydər Əliyevin neft strategiyası. Azərbaycanın müstəqilliyi və rifahı naminə. Bakı, Nurol, 2001, 491 s.

10. Heydər Əliyevin informasiya və kommunikasiya texnologiyaları siyasəti. Bakı, 2007.
11. Tahir Qaffarov. Azərbaycan Respublikası: 1991-2001. Bakı, Tural-Ə NPM, 2001, 328 s.

Нигяр АББАСОВА
Студентка 1 курса по специальности Кавказоведение Бакинского Государственного Университета

РОЛЬ ГЕЙДАР АЛИЕВА В СОЦИАЛЬНО-ЭКОНОМИЧЕСКОМ РАЗВИТИЕ АЗЕРБАЙДЖАНА В 1993-2003 ГОДАХ

Национальный лидер Азербайджана Гейдар Алиев правил Азербайджаном дважды: сначала в 1969-1982 годах как лидер партии, затем в 1993-2003 годах как президент независимого государства. Он сыграл выдающуюся роль во всех сферах общественно-политической, культурной и экономической жизни Азербайджана. В июне 1993 Г.Алиев принял на себя политическую власть, после чего обеспечил экономическую стабильность в короткий период времени и положил начало новой эре в экономическом развитии Азербайджана. В результате этой политики 20 сентября 1994 года был подписан "Контракт века" с крупнейшими нефтяными компаниями, в результате чего произошли важные изменения во всех сферах жизни республики. В статье рассказывается о социально-экономических реформах, проведенных в 1993-2003 годах в Азербайджане и о роли Гейдара Алиева в процессе подготовки и проведение этих реформ.

Nigar ABBASOVA
First year student in Caucasus Studies of Baku State University

THE ROLE OF HAYDAR ALIYEV İN SOCIO-ECONOMIC DEVELOPMENT OF AZERBAIJAN IN 1993-2003

Haydar Aliyev, the National leader of Azerbaijan, ruled Azerbaijan twice: first in 1969-1982 as a party leader, then between 1993-

2003 as the president of an independent state. He had an outstanding role in all spheres of our socio-political, cultural and economic life of Azerbaijan. In June, 1993 H.Aliyev took over the political authority, after wich he ensured economic stability in a short period of time and marked the beginning of a new era in the economic development of Azerbaijan. As a result of this policy, on 20 September 1994 the Contract of the Century was signed with the largest oil companies, as a result of which important changes occurred in all spheres of life in the republic. The article describes the socio-economic reforms cerried out in 1993-2003 in Azerbaijan and the role of Haydar Aliyev in the process of preparing and implementing these reforms.

Polad RZAYEV
Bakı Dövlət Universitetinin məzunu,
"Türk dünyası tarixi" ixtisası magistr
E-mail: rzapolad@gmail.com

ÇİNİN "BİR KƏMƏR, BİR YOL" LAYİHƏSİ

Elmi rəhbər:
Cavid ƏLİSGƏNDƏRLİ
Türk dünyası gənc tədqiqatçılar dərnəyi

Açar sözlər: "Bir kəmər, bir yol" layihəsi, Müasir İpək Yolu, Dəniz İpək Yolu, Buz İpək Yolu, İpək Yolu Fondu
Ключевые слова: проект «Один пояс, Одна дорога», Современный Шелковый Путь, Морской Шелковый Путь, Ледовый шёлковый путь, Фонд Шелкового Пути
Keywords: project "One Belt, One Road", Modern Silk Road, Sea Silk Road, İce Silk Road, Silk Road Fund

"Bir kəmər və Bir yol" layihəsi. Çinin "Müasir İpək Yolu" adlandırılan "Bir kəmər və Bir yol" layihəsi (1) - Asiyadan Yaxın Şərqə, Avropaya, Afrikaya uzanacaq bir ticarət şəbəkəsi qurulmasını nəzərdə tutur. 65 ölkə və dünya əhalisinin 63%-ni, qlobal Ümumi Daxili Məhsulun üçdə birini əhatə edəcəyi nəzərdə tutulur. Hesab edilir ki, Çin Yeni İpək Yolu layihəsini sadəcə tarixi İpək Yolunun bərpası olaraq deyil, ümumilikdə Avrasiya, ilk növbədə isə Mərkəzi və Orta Asiya ticarət-iqtisadi modelinin yenidən qurulması layihəsi olaraq irəli sürür. Layihə çərçivəsində bir çox infrastruktur layihələrin də (dəmiryolu və şosse, dəniz və hava yolları, boru kəmərləri və elektrik xətlərinin çəkilişi və s.) gerçəkləşdirilməsi nəzərdə tutulur ki, nəticə etibarilə bu layihə kəmər olaraq bütün dünyanı əhatə edəcək. Ümumdünya nəqliyyat dəhlizləri Avstraliyanı və İndoneziyanı, bütünlükdə Orta və Şərqi Asiyanı, Yaxın Şərqi, Avropanı, Afrikanı əhatə edəcək, Latın Amerikası vasitəsilə ABŞ-a keçəcək. "Kəmər və Yol təşəbbüsü haqda" məruzədə ("The Belt and Road Initiative: Progress, Contributions and Prospects") qeyd olunur ki, layihə Çində meydana çıxsa da,

dünyaya məxsusdur ("The Belt and Road Initiative originated in China, but it belongs to the world" (2)).

Layihə ilə bağlı ideyaların meydana çıxması və layihənin elan olunması. Qlobal maliyyə-iqtisadi böhranın nəticələrini aradan qaldırmaq üçün iqtisadi inkişafın yeni mexanizmlərinin axtarıldığı bir dövrdə Çin öz üzərinə daha çox beynəlxalq öhdəliklər götürə biləcəyini və ümumbəşəri inkişafa, sülhün qorunmasına daha çox töhfə verə biləcəyini, təklif etdiyi layihənin marşrutu boyunca yerləşən ölkələrin birgə fəaliyyəti ilə regional əməkdaşlığın dərinləşməsi və genişlənməsinin inkişaf üçün əlverişli şərait yaradacağını bildirdi. Bu layihənin meydana çıxması həmçinin Çinin yeni hökumətinin Çin xalqının dirçəlişi ilə bağlı hədəfi ilə də əlaqələndirilir. Bu məqsədlə Çin hökuməti 2010-cu ildə "İpək Yolu İqtisadi kəməri" və "XXI əsrin Dəniz İpək Yolu" layihələrini təklif edirdi (2).

Layihənin elan olunmasından sonra Çin çox fəal şəkildə bir sıra görüşlər və forumlar keçirilməsinə, Asiya üçün Bao Forumu, Şanxay Əməkdaşlıq Təşkilatı, Avrasiya İqtisadi Birliyi, Çin-Afrika əməkdaşlığı Forumu (FOCAC) çərçivəsində də layihə ilə bağlı məsələlər müzakirələr keçirməyə başladı:

- 2013-cü ilin oktyabr ayında ÇXR-nın Prezidenti Si Tsinpinin (Xi Jinping) Qazaxıstana və İndoneziyaya səfəri zamanı bu 2 layihəni özündə birləşdirən "Bir kəmər, bir yol" layihəsi elan edildı.
- 2014-cü ilin dekabr ayında Yeni İpək Yolu və Dəniz İpək Yolu marşrutları boyunca yerləşən dövlətlərdə infrastruktur layihələrin həyata keçirilməsi və genişləndirilməsi, həmçinin Çin məhsullarının satışı məqsədilə İpək Yolu investisiya Fondu yaradılı.
- 2015-ci ilin mart ayında Çin hökuməti "İpək Yolu İqtisadi kəməri və XXI əsrin Dəniz İpək Yolunun birgə inşası ilə bağlı görüşlər və hərəkətlər"i ("Vision and Actions on Jointly Building Silk Road Economic Belt and 21st Century Maritime Silk Road") nəşr etdirdi.
- 2017-ci ilin may ayında layihə Ilə bağlı Pekində ilk beynəlxalq forum keçirildi.

- 2017-ci ilin noyabr ayında Macarıstanın paytaxtı Budapeştdə Çinin təşkilatçılığı ilə 16+1 formatında görüş keçirildi.
- 2018-ci ilin yanvar ayında Santyaqo şəhərində Çin və Latın Amerikası dövlətlər birliyi Forumunda (CASCF) nazirlər səviyyəsində keçirilən 2-ci müşavirədə xüsusi bəyannamə qəbul olundu.
- 2018-ci ilin iyul ayında Pekində yenə də nazirlər səviyyəsində Çinin Ərəb ölkələri ilə 8-ci forumu (CASCF) keçirildi, Çinin Ərəb ölkələri ilə əməkdaşlığı haqda bəyannamə qəbul olundu.
- 2018-ci ilin sentyabr ayında Pekində "Pekinin 2019-2021-ci illərə aid fəaliyyət planı çərçivəsində Çin-Afrika əməkdaşlığı Forumu" (FOCAC) ("Forum on China-Africa Cooperation Beijing Action Plan (2019-2021)") və "Daha güclü Çin-Afrika əməkdaşlığı yolunda – Pekin bəyannaməsi" ("Beijing Declaration - Toward an Even Stronger China-Africa Community with a Shared Future") qəbul olundu.

Ümumilikdə, Çin bildirir ki, təklif etdiyi bu strategiya Avrasiya ölkələri arasında infrastrukturun yaradılması və əlaqələrin inkişaf etdirilməsinə yönəlib, yeni strateji reallıqların tərənnümüdür. Burada əsas oyunçu rolunda Çinin çıxış etməsi gerçək amil olsa da, Şanxaydan Avropanın son Atlantik sahillərinə qədər bir nəqliyyat oxunda düzlənən bütün region ölkələri bu layihədən faydalanacalar. Layihənin təxmini gəlirinin 21 trilyon ABŞ dolları olacağı ehtimal olunur.

Layihənin marşrutu. "İpək Yolu İqtisadi kəməri" layihəsi çərçivəsində 3 transavrasiya iqtisadi dəhlizinin çəkilməsi nəzərdə tutulur:

- ✓ *Şimal marşurutu* – Çin – Mərkəzi Asiya – Rusiya – Avropa.
- ✓ *Mərkəz marşurutu* – Çin – Mərkəzi və Ön Asiya – Fars körfəzi – Aralıq dənizi
- ✓ *Cənub marşurutu* – Çin – Cənub Şərqi Asiya – Cənubi Asiya – Hind okeanı.

"XXI əsrin Dəniz İpək Yolu" layihəsi çərçivəsində 2 marşrut nəzərdə tutulur:

- ✓ Cənubi Çin dənizindən başlayaraq Cənubi Sakit okean regionunu əhatə edəcək marşrut

- ✓ Cənubi Çin dənizindən başlayaraq Hind okeanından keçərək Çinin və Avropanın sahil ərazilərini birləşdirəcək marşrut.

Layihə çərçivəsində həmçinin Pekin – Alma-Ata – Moskva marşrutu üzrə sərnişin daşımalarını həyata keçirəcək yüksək sürətli dəmiryol xəttinin çəkilməsi də nəzərdə tutulur.

Layihəyə münasibət birmənalı deyil. 2017-ci ilin may ayında Çinin təşkilatçılığı, 39 dövlətin iştirakı ilə Pekində keçirilən beynəlxalq forumunda Çin Avropa və Asiyanın 65-dən artıq ölkəsində dəmir və avtomobil yolları, liman və vağzalların inkişafına 113 mlrd dollar investisiya yatırmağa hazır olduğunu, həmçinin "öz iradəsini digərlərinə zorla yeritmək niyyətində olmadığını" qeyd edib. Lakin bu xarakterli bəyanatlara baxmayaraq, belə fikirlər də mövcuddur ki, layihə əslində Çin tərəfindən Rusiyanın nəzarəti altında olan ərazilərin "işğal" edilməsinə cəhd deməkdir və Çin bu transmilli layihə ilə əsasən Orta Asiya, Əfqanıstan, İran, Türkiyə, Yaxın Şərq və Sibir üzərində öz geoiqtisadi maraqlarını təmin etməyə çalışır.

Ayrı-ayrılıqda dövlətlərin layihəyə münasibəti. Ümumiyyətlə, layihənin reallaşmasına yanaşmaları fərqli olan Çin, Rusiya, Avropa və eyni zamanda Türkiyə daha çox təsirə malik ola biləcək ölkələr hesab olunurlar. Rusiya, Türkiyə və Pakistan bu ideyanın Avrasiyada

siyasi sabitliyə, terrorizm və ekstremizmə olan dəstəyin azalmasına gətirib çıxaracağını hesab etdiklərini bildirirlər. Sinqapur, Rusiya və Qazaxıstanın Çin tərəfindən layihə çərçivəsində investisiya ayırdığı dövlətlər arasında ilk 3 yerdə gəldiyi bildirilir (3).

Rusiya. Belə fikirlər mövcuddur ki, layihə gələcəkdə Çinlə Rusiya arasında ciddi problemlərin ortaya çıxmasına səbəb ola bilər. Belə ki, hazırda Çindən Avropaya daşınan malların 70%-i məhz Rusiya ərazisindən Avropaya daşınmaqdadır. Çin – Mərkəzi Asiya – Avropa layihəsi Rusiyanın Transsibir kəmərinin rolunu azalda bilər. Həmçinin Çinin postsovet ölkələrdə rolu arta, Rusiyanın isə əksinə, minimuma düşə bilər. Lakin bu ehtimallara baxmayaraq, Çinin bu layihəsi Rusiyadan dəstək alıb. Rusiya ilə Çin arasında layihə çərçivəsində əməkdaşlıq haqda razılıq 2015-ci ildə iki dövlət başçısının Avrasiya İqtisadi Birliyi çərçivəsində görüşü zamanı əldə olunub. Qeyd edilib ki, Avrasiya İqtisadi Birliyi ölkələri və Çin nəqliyyat infrastrukturunun yenilənməsi, tikinti, enerji, təbii ehtiyatların hasilatı və yüksək texnologiyalar sahəsində əməkdaşlıq edə bilərlər. Prezident V.Putin bildirib ki, Çin Rusiyanın ən iri ticarət tərəfdaşıdır və Rusiya Avrasiya tərəfdaşlığını dövlətlər arasında əməkdaşlıq kimi nəzərdən keçirir. Həmçinin hesab edir ki, bu layihə ilə Avrasiya İqtisadi İttifaqını gücləndircək (4).

Hazırki layihə çərçivəsində Rusiya ilə Çini yaxınlaşdıran daha bir mühüm məqam mövcuddur. Rusiya 2014-cü ildə Uzaq Şərq regionunun inkişafını xarici siyasətinin prioritet istiqamətlərindən biri olaraq elan etdikdən sonra, 2015-ci ilin sentyabr ayında I Şərq iqtisadi forumu keçirildi. Forumun keçirilməsində məqsəd Uzaq Şərqin inkişafının genişləndirilməsi, xarici investisiyaların cəlb edilməsi idi (5). Rusiya bu məsələdə Çinlə əməkdaşlığa böyük əhəmiyyət verir. Belə ki, Çini Avropa ilə birləşdirən ən qısa dəniz yolu hazırda hər kəsə məlum olan Malakka boğazı və Süveyş kanalından keçən cənub yolunun deyil, “Buz ipək Yolu” adlandırılan Şimal Buzlu okeanından keçən şimal marşrutu olması səbəbindən (6), Rusiya hesab edir ki, bu əməkdaşlıq Çin üçün də eyni dərəcədə əhəmiyyətli ola bilər. Bu məqsədlə, son illərdə Rusiya ilə Çin arasında rəsmi görüşlərdə “Buz İpək

Yolu" layihəsi, onun çəkilməsi məsələləri intensiv müzakirə olunan məsələlərdən birinə çevrilib (7).

""Bir kəmər, Bir yol" layihəsinin dənizdə çəkilməsində əməkdaşlıq konsepsiyası"nda ("The Concept of Sea Cooperation in Construction "Belts and Ways") özünün dənizdə əməkdaşlıq planını təqdim edən Çin hökuməti 3 "mavi iqtisadi dəhliz"in çəkilməsi təklifi ilə çıxış edir:

- ✓ Çinin sahilyanı iqtisadi əraziləri vasitəsilə Çini və Hind-Çin yarımadasını Cənub dənizindən Hind okeanına keçməklə Çin, Pakistan, Hindistan və Birmanı birləşdirərək çəkilməsinə başlanacaq <u>Çin – Hind okeanı – Afrika – Aralıq dənizi mavi iqtisadi dəhlizi</u>;
- ✓ Cənubi Çin dənizindən keçərək cənuba – Sakit okeana çəkiləcək <u>Çin, Okeaniya və Sakit okeanın cənub hissəsini birləşdirəcək mavi iqtisadi dəhliz</u>;
- ✓ <u>Şimal Buzlu okeanı ilə Avropa arasında</u> Rusiya ilə birgə çəkiləcək <u>mavi iqtisadi dəhliz</u> (8).

Hazırda Rusiya Buz İpək Yolunu reallaşdırmaq məqsədilə "Primorye beynəlxalq nəqliyyat dəhlizləri"nin (Primorye-1, Primorye-2) çəkilişini həyata keçirməkdədir (bu haqda daha ərtaflı bax: 9).

Hindistan. Layihə çərçivəsində çəkilməsi nəzərdə tutulan dəhlizlərdən biri olan Çin-Pakistan iqtisadi dəhlizi Hindistanın ciddi narazılığına səbəb olub. Hindistanlı ekspertlər bildirirlər ki, layihənin mübahisəli Kəşmir ərazisindən keçməsi (***Hindistan bu ərazinin Pakistan tərəfindən işğal olunduğunu iddia edir – P.R.***), həmçinin "Avrasiya bölgəsində Çinin liderliyinə gətirib çıxaracağı" Hindistanın suverenliyinə zərbədir. Hindistan XİN-in nümayəndəsi Qopal Baqlayın heç bir ölkə suverenlik və ərazi bütövlüyünə təhlükəyə səbəb olacaq məsələdə güzəştə getməyəcəyini deyib. Bundan əlavə, layihə çərçivəsində dövlətlərə veriləcək kreditlərin, həmin dövlətləri və xalqları Çindən asılı vəziyyətə salacağı baxımından, ümumilikdə bu layihənin ölkə və xalqların maraqlarına uyğun gəldiyinə şübhə etdiyini də bildirib. Hindistanın layihə ilə bağlı mövqeyini və bəyanatlarını əsas götürən bəzi ekspertlər (məsələn, "Observer Research Foundation"un

vitse-prezidenti Handan Unnikrişnan, honkonqlu ekspert Brayana Yena və b.), bununla Asiyanın iki nəhəngi - Çinlə Hindistan arasında gərginliyin başlamasını hesab etdiklərini bildirirlər.

Yaponiya. "İnkişaf şüarının altında geosiyasi oyunlar oynanılmasından" ehtiyat etdiyini bildirən Yaponiya da layihə ilə bağlı forumlarda iştirakdan imtina edir.

ABŞ və Avropa. ABŞ və digər qərb ölkələrinin də nümayəndələri tədbirə qatılmaq istəmirlər. Onlar hesab edirlər ki, Amerika və Avropanın başı daxili problemlərə qarışdığı vaxt Çin qlobal liderliyə can atır. 2017-ci ilin noyabr ayında Macarıstanın paytaxtı Budapeştdə Çinin təşkilatçılığı ilə 16+1 formatında keçirilən görüşdən sonra Almaniyanın xarici işlər nazir Ziqmar Qabriel deyib ki, "Əgər, biz Çinə qarış vahid strategiya işləyə bilməsək, onda Pekin Avropanı parçalayacaq". Belə ki, görüşdə iştirak edən 16 – avropa dövlətindən 11-i Aİ üzvü olub (Albaniya, Bosniya və Hersoqovina, Bolqarıstan, Xorvatiya, Çexiya, Estoniya, Macarıstan, Latviya, Litva, Makedoniya, Çernoqoriya, Polşa, Rumıniya, Serbiya, Slovakiya və Sloveniya). Ümumilikdə, "16+1" sammiti "Bir kəmər, bir yol" layihəsi çərçivəsində keçirilən sayca 6-cı toplantıdır (10).

Budapeştdə keçirilən toplantıda tərəfdaş dövlətlərə çoxmilyardlıq investisiya layihələri təklif edən Çinin baş naziri Li Kesan bildirib ki, hazırda "Bir kəmər, bir yol" layihəsi çərçivəsində Avropa ərazisində təxminən 3 milyard dollarlıq layihə həyata keçirir. Macarıstanın baş naziri Viktor Orban isə bildirib ki, Çin investisiyalarını cəlb edilməsi bütün Avropanın xeyrinə olacaq: "Dünya dəyişir və Çinin Avropanın inkişafını təmin etmək üçün kifayət qədər resursları var. Hansı ki, həmin inkişafı Avropa İttifaqı təkcə öz gücü hesabına əldə edə bilməz". Çinin təklif etdiyi layihəyə yalnız Şərqi Avropa dövlətləri deyil, həmçinin Mərkəzi və Qərbi Avropa dövlətləri də maraq göstərirlər. Məsələn, Vyana İqtisadi Palatası və Avstriya Dəmir Yolları Şirkəti layihəyə qoşulamaqla bağlı mərkəzi hökumətə müraciət edib. Çin şirkətləri 2012-ci ildən etibarən dövlət bankının yardımı ilə Mərkəzi və Şərqi Avropa ölkələrində 15 milyard dollar dəyərində layihələrə start veriblər. Məbləğin ümumilikdə Avropa İttifaqı fondla-

rının ayırdığı vəsaitdən çox az olmasına baxmayaraq, Aİ-da ehtiyat edirlər ki, Çin Viktor Orbanın sammitdə "şərq qapısı" adlandırdığı ərazidən qitəyə və Avropa İttifaqını daxilinə nüfuz edərək təşəbbüsü ələ ala bilər (10).

Azərbaycan. Layihənin irəli sürüldüyü ilk illərdə Azərbaycanın faktiki olaraq layihədən kənarda qaldığı deyilirdi (11). Lakin sonradan, 2015-ci ilin dekabr ayında Azərbaycan prezidentinin Çinə rəsmi səfəri zamanı "Azərbaycan Respublikası hökuməti və Çin Xalq Respublikası Hökuməti arasında İpək Yolu İqtisadi Kəmərinin yaradılmasının birgə təşviqinə dair Anlaşma Memorandumu" imzalandı (12). Azərbaycanın bu layihəyə qoşula biləcəyini ehtimal etdiyi yer: Cənubi Qafqaz ölkələri ilə Cənub-Şərqi Asiya ölkələrini birləşdirəcək qitələrarası dəmiryolu xətlərinin genişləndirilməsi ilə bağlı idi. Bu marşrut həmçinin Türkiyənin Marmaray tuneli, Xəzər dənizi vasitəsilə gəmi yolları (Azərbaycan – İran – Türkmənistan – Qazaxıstan) və Şimal – Cənub koridoru. BMT də öz növbəsində Avrasiya quru yollarının, o cümlədən Transasiya dəmir yolu layisənin daha da genişləndirilməsi təklif edir və dəstəkləyir. Bütün bu məsələlər 2017-ci ilin may ayında Çinin təşkilatçılığı ilə Pekində keçirilən "Bir kəmər, bir yol" beynəlxalq forumunda, 2018-ci ilin oktyabrında yenə Çində keçirilən "İrək Yolu" Biznes Sammitində, 2019-cu ilin yanvarında Davosda keçirilən Dünya İqtisadi Forumu çərçivəsində "Bir kəmər, bir yol" təşəbbüsünün inkişaf etdirilməsi: Çinin trilyon dollarlıq baxışı" mövzusunda sessiyada qarşılıqlı şəkildə müzakirə olunub, bildirilib ki, yuxarıda göstərilən səbəblər baxımdan, Azərbaycan layihədə mühüm tərəfdaşlardan biri hesab oluna bilər (12). Ümumilikdə, "Bir kəmər, bir yol" layihəsi qeyri-neft sektorunun inkişafı, fərqli mənbələrdən daxil olmanın artırılması baxımından Azərbaycan üçün də çox əhəmiyyətli layihə hesab olunur. Layihənin həmçinin Azərbaycanın dövlət gəlirlərinin artırılması ilə yanaşı, ölkəyə daxil olan valyuta həcminin artmasına da müsbət təsir göstərəcəyi bildirilir.

Nəticə. Elan edildiyi 2013-cü ildən günümüzə qədər layihə üzrə əldə olunan ilkin nəticələr aşağıdakı kimidir:

- ✓ 2019-cu ilin mart ayına olan məlumatlara görə, Çin layihə çərçivəsində əməkdaşlıq haqda 29 beynəlxalq təşkilat (BMT, G20, APEC (Asiya - Sakit Okean iqtisadi əməkdaşlığı təşkilatı), ŞƏT və b.) və 123 dövlətlə 171 sənəd imzalayıb (13).
- ✓ Çinin layihədə iştirak haqda razılıq əldə etdiyi dövlətlər və regionlarla 2013-2018-ci illərdə ümumi ticarət həcmi 6 trilyon dollardan çox olub (14**).**
- ✓ 2019-cu il fevral ayının sonuna qədər layihə çərçivəsində Çin – Avropa mürşrutu üzrə yük qatarları 14.000 dəfə reysə çıxaraq, Çini 15 Avropa ölkəsinin 50 şəhəri ilə əlaqələndiriblər (15**).**
- ✓ Layihənin əhatə etdiyi marşrut boyu ölkələrdə Çinlə qardaşlaşmış 700 şəhər mövcuddur (16).

ƏDƏBIYYAT:

1. Belt and Road Portal. https://eng.yidaiyilu.gov.cn/ [Baxılıb: 4 aprel 2019].
2. The Belt and Road Initiative Progress, Contributions and Prospects // Belt and Road Portal, 2019-04-22. (Online). Mənbə: https://eng.yidaiyilu.gov.cn/zchj/qwfb/86739.htm [Baxılıb: 4 aprel 2019].
3. China invests billions in Silk Road countries // Belt and Road Portal, 2015-03-21. (Online). Mənbə: https://eng.yidaiyilu.gov.cn/jcsj/dsjkydyl/1729.htm [Baxılıb: 4 aprel 2019].
4. Проект «Один пояс, один путь». Досье // ТАСС, 3 июля 2017. (Online). Mənbə: https://tass.ru/info/4383152 [Baxılıb: 4 aprel 2019].
5. China and Russia construct "İce Silk Road" // The İnfoSCO portal, 10.02.2019. (Online). Mənbə: http://infoshos.ru/en/?idn=20920 [Baxılıb: 4 aprel 2019].
6. Чэнь Сяочэнь, Чжан Тинтин. Ледовый шелковый путь // Russian.China.org.CN, 25.06.2018. (Online). Mənbə: http://russian.china.org.cn/exclusive/txt/2018-06/25/content_53369435.htm [Baxılıb: 4 aprel 2019].

7. Китай и Россия строят «Ледяной Шелковый Путь» и ускоряют освоение Дальнего Востока // Russian.China.org.CN, 13.09.2019. (Online). Mənbə: http://russian.china.org.cn/exclusive/txt/2018-09/13/content_63407161.htm [Baxılıb: 4 aprel 2019].
8. “The blue economic corridor” through the Arctic Ocean to Europe is included in the Sea Silk way // The İnternational Expert Council on Cooperation in the Arctic, 20 January 2018. (Online). Mənbə: http://www.iecca.ru/en/economy-of-the-arctic/item/720-the-blue-economic-corridor-through-the-arctic-ocean-to-europe-is-included-in-the-sea-silk-way [Baxılıb: 4 aprel 2019].
9. Китай и Россия строят «Ледяной Шелковый Путь» и ускоряют освоение Дальнего Востока // Russian.China.org.CN, 13.09.2019. (Online). Mənbə: http://russian.china.org.cn/exclusive/txt/2018-09/13/content_63407161.htm [Baxılıb: 4 aprel 2019].
10. Kester Eddy. China-CEE 16+1 Summit spurs flurry of talks, agreements // Budapest Bisiness Journal, November 30, 2017. (Online). Mənbə: https://bbj.hu/analysis/china-cee-16+1-summit-spurs-flurry-of-talks-agreements_142274 [Baxılıb: 4 aprel 2019].
11. Bakının “İpək Yolu” xəyalları: Azərbaycan “Bir kəmər – Bir yol” forumundan niyə kənarda qaldı? // PİA AZ-ın müxbiri Gülşən Şərifin iqtisadçı ekspert Vüqar Bayramovla müsahubəsi. Poliqon, 16.05.2017. (Online). Mənbə: http://pia.az/Bakinin_%E2%80%9CIpek_Yolu%E2%80%9D_xeyallari%20_-196166-xeber.html#.Wru08y5ubIU [Baxılıb: 5 aprel 2019].
12. Elvin Camalov. “Bir kəmər, bir yol” region üçün böyük əhəmiyyət daşıyan layihədir // AzərTAC, 05.04.2019. (Online). Mənbə: https://azertag.az/xeber/Bir_kemer_bir_yol_region_uchun_boyuk_ehemiyyet_dasiyan_layihedir-1266512 [Baxılıb: 5 aprel 2019].
13. China has signed 171 B&R cooperation documents // Belt and Road Portal, 2019-03-07. (Online). Mənbə: https://eng.yidaiyilu.gov.cn/qwyw/rdxw/81686.htm [Baxılıb: 4 aprel 2019].

14. China's goods trade with B&R countries reaches over 6 trln dollars // Belt and Road Portal, 2019-04-19. (Online). Mənbə: https://eng.yidaiyilu.gov.cn/qwyw/rdxw/86301.htm [Baxılıb: 4 aprel 2019].
15. China-Europe freight trains make 14,000 trips // Belt and Road Portal, 2019-03-18. (Online). Mənbə: https://eng.yidaiyilu.gov.cn/qwyw/rdxw/82893.htm [Baxılıb: 4 aprel 2019].
16. China has over 700 sister cities along B&R routes // Belt and Road Portal, 2017-10-27. (Online). Mənbə: https://eng.yidaiyilu.gov.cn/jcsj/dsjkydyl/31797.htm [Baxılıb: 4 aprel 2019].

Полад РЗАЕВ
Выпускник Бакинского Государственного Университета
Магистр по специальности "История тюркского мира"

КИТАЙСКИЙ ПРОЕКТ «ОДИН ПОЯС, ОДНА ДОРОГА»

В статье рассказывается о китайском проекте «Один пояс, одна дорога». Исследуется процесс формирования идеи, объявление, цели и поставленные задачи проекта, а также вопрос о том, какую позицию занимают в отношении к проекту другие государства.

Polad RZAYEV
Master in "History of the Turkic world",
Baku State University

CHINESE PROJECT "ONE BELT, ONE ROAD"

The article describes the Chinese project "One Belt, One Road". Investigates the process of forming idea, announcement, goals and objectives of the project, as well as the question of what position other countries take in relation to the project.

Gular BAYRAMLI
Baku State University,
Faculty of History, B.A graduated
E-mail:gularbayramli@gmail.com

THE ROLE OF GHAZA AND AKHISM IN THE EMERGENCE OF OTTOMAN STATE

Scientific Advisor:
Javid ALİSGANDARLİ
Young Researchers Association of Turkic World

Açar sözlər: Osmanlı dövlətinin qurulın dönəmi, Qazilik, Əxilik, Fütuvvət
Ключевые слова: Образование Османского государства, Гази, Ахизм (братсва ахи), Футувва
Key words: The emergence of Ottoman State, Ghaza, Akhism, Futuwwa

Introduction. The foundation of the Ottoman Empire continued in the XIII century when Anatolia experienced complex social and political events, but the process of state building continued until the XV century. In the construction of the state, besides many other factors, the ideas of Ghaza and Akhism had important significance. The present article will focus on the emergence of the Gaza and Akhi ideas, their role and place in the establishment of the state. First, let's clarify the concepts of Ghaza and Akhism.

What's Ghaza? In the 13th and 14th centuries, there was a literature written in Turkish in Anatolia to teach the people Islam, the rules of sociopathy and the ghazai. These were undoubtedly the aim of responding to certain requirements in society and to enlighten and educate specific groups. Such works, written in simple Turkish language in the Seljuk cities, especially in the face of the dominant Persian language and literature in Konya, were addressed to the Turkmen people who settled in most towns and villages, in the meantime, in the extreme (masses). A part of these didactic works that appeal to the community of the end, just to teach the religious rules of daily

worship and life of Islam. Some of them were the works of the epic genre that explained the rules of gazi, or raised the excitement of war. In these works, the features required to be found in a veteran are indicated (1, p.xxv-xxx). Gazi must be sincere, should not forget that he fights for the religion of Islam and the Muslim people, should not be wholehearted and not *riyâ amalı* in other words, he should not move away from the idea of religious charity in his movements; This last article is the basic condition that emphasizes the religious-ideological character of the gazi as we have explained above. Some authors in the West tend to ignore these points and tend to consider it as banditry for the booty only (2, p.419-420).

In the Turkish tradition, warriors are counted as ten characters to be found in the war: courage, resilience, self-confidence, strength and wariness, assertiveness, endurance, steadfastness, patience, opportunity, and loyalty (3, p.3; 4, p.13). They were identified in the characterization of heroes in Turkish epics such as Dede Korkut and Dânishmendnâme.

In the 13th century, on the one hand, in the hometown of Islam, which gave the Crusaders a fight for the survival and war against the Moguls, the spirit of grace was the uprising of the societies. In the 13th century, the excitement of this gaze reached a climax in the Mamluk sultanate and among the Turkmens in Anatolia. Faced with the danger of extinction between the Crusader and the Mogol grip, military regimes dominated in his two countries of Islam; A military aristocracy of Kipchak origin in Egypt and Syria (5, p.23-25).

As the Mamluks seized the sultanate, ghazardic Turkmen states rose in Anatolia and in the late 14th century all of these states merged under the umbrella of the Ottoman Empire.

In general, gazi is defined as a Muslim who fights for the sake of peace. It focuses on the religious-Islamic nature of gaze; the booty obtained in the is a religious reward (6, p.444; 7). In the Ottoman *menâkibnâma*, the sacredness of ghazal and booty, especially the nature of the halal is specified. In the works written in the Christian West; it is perceived as a means of displaying legitimacy and looting,

thus ignoring its special meaning and function for a particular society (8, p.318).

According to the principles of Islam, it is generally a religious duty which must be done only if certain conditions are fulfilled. However, if the Islamic country is in serious danger, it may be the same as a false proclamation by Gaza. At that time, every Muslim is an obligatory homework for the adult, who has to pay to the institution for this homework that cannot go on time. When the Crusaders invaded Rumelia in 1444 and came to Varna and the Ottoman country was invaded on four sides in 1686, the ghaza was considered to be obligatory, and the Muslims were declared, and the Muslims were called for a war (9, p.168-173).

Alps, Relics (Comrades). Osman seems to rule the principality with the other members of the family. In important political decisions, he consulted with his uncle Dundar. Osman, his uncle who had argued about the politics of motivation, hit the arrow and killed him. In 1302, he gave one of the remittance towers that he had built for the blockade of Bursa castle to his son Aktimur. Osman sent his son Orhan to the campaigns with Akça Koca, Konut Alp and Köse Mihal who were experienced in his own health. He was preparing his principality after him. Osman, who was ill, left his fellow headmaster Orhan for the last seven years. When Osman died (1324) he experienced an unstable period over the beylik; Or, at the end of the army at the beginning of the Orhan, with the support of the *akhis* came to the principality (1, p.xxv-xxx).

When Orhan came to the throne in 1324, it is understood from the official records that Shah Alâeddîn Bey was taken aside, he and then his son lived in peace in the village of Fodura in Kite. In Orhan's death (1362), there was a clash between Murad and his brothers for the principality, and Murad had to eliminate them. In ancient Turks, the principality, however, was an indispensable tradition of God's faith in donations. There was no law of any succession. The victory of a convention or a war is considered to be a sign that God's blessing is surrendered; a rule for age or testament, principality / khanate would not

be accepted (3, p.3; 4, p.13). In fact, the division of the country among the sons of the brain by giving a homeland to each son was due to the ongoing family law between the Turk- Mogols in Eurasia. Osman and Orhan distributed conquered lands to his sons and alps as apathy, and the eldest son was appointed to the most important tip. This tradition, which gives a feudal character to the country, will remain in the form of a symbolic arrangement as the centralized bureaucracy strengthens in the Ottomans. However, we see the continuation of this Eurasian sovereignty and country understanding on the basis of the struggle of the *shahzadeh*, who shook the state after the faction.

In the Middle-Asian steppe empires, the alps in Turks, the noyans in Mogol (plural noyad) were the commanders from the noble families. Noyans in Mogols had the title of aristocratic families, or a bagatur (Turkish bahadır). In the Ottomans, the alps also bear the title of the Bahadir. These alps, each in their own homeland, under their control with gazi flock from its own end region. At the beginning, alps were engaged in an allied campaign with Osman Gazi. It seems that when Osman Gazi gained important successes in 1299-1301 and he became a charismatic leader, the alps became his close companions, that is, they entered his service (10, p.145-153).

The Guardianship / Order is established by connecting with the (*and*) moment to the preacher, and the union of gaza seems to arise. The enslaved Harmankaya ruler Köse Mihal has always been a stronghold of Osman, and has always served her in relations between raids and other Greek tribesmen and the Ottomans, and eventually accepted Islam (1, p.xxv-xxx).

In the Seljuks and the Ottoman classical period, the homeland is defined as a unit of land which is given autonomy to the head of a group of nomadic-house groups. This feudal apana system will be applied for the sons of the ghazis, who are later in Rumelia, Evrenuz Ghazi, the sons of Mihal, the sons of Ishak, the sons of Pasha-valiant. When the viziers from the ulema class conquered the administration in the period of Orhan, the centralist bureaucratic regime would prevail in the hinterland (2, p.419-420).

What's Akhism? Ashıkpaşazâde speaks of Hacı Bektash, and in Anatolia, he speaks of the four '*ta'ife*' (tribes): Ghâziyân, Abiyyân, Abdâlân and Bâjiyan. According to one interpretation, the daughter of the sheikh Evhadüddîn Kirmânî was married to Ahî Evren (Nâsirüddîn Mahmud), and she established the Bâciyân sub-province which is equivalent to that of women among the women in Anatolia. Ibn Battuta was surprised to see that Muslim women in Anatolia did not escape from men and they were respectful (3, p.3; 4, p.13).

Gâziyân, which is mentioned as a separate building next to the Greek Abdals and ahis, is none other than the alps we saw in the period of Osman and these alps are a group with certain qualities. Ashık Pasha (1271-1332) in his Garîbnâme (Ma'arifnâme) emphasizes that the alps should have nine qualities. It is interesting to note that Aşık Paşa used the term alp in the Eurasian community before Islam, instead of the word gâziyân (1, p.xxv-xxx).

According to Garîbnâme, the first of the nine objects required for the person who wants to name the alp is to have 'brave heart', that is, courage. Second, there must be force on the alp (physical force). Everyone sees his power and counts.

Thirdly, the alps must have the effort and possession. The fourth condition must be owned by a horse.

In the Ottomans, becoming horseman is the condition of nobility. The Ottomans considered the Christian cavalry troops as noble and gave *timar,* but the pedestrians considered the cavalry in the Balkans. In general, there was a ban on riding to non-Muslim rivals.

The fifth condition is that the alpine is armored. It's clear with the alpine armor. This cavalry must be a mighty strength, a valiant brave heart, to be truly alpine. In addition, another important condition that Garibnâme points out is that he is the head, the comrade, walking behind the alpine.

In Central-Asia 'Turkish-Mogol' society, the guardianship is comparable to the commendatio or hommage (German mannschaft) in Western feudalism. According to Marc Bloch, commendation

constituted one of the strongest social ties recognized by the feudal period between the chief and the service.

In the 13th century Mogol society, the guardianship is defined as the servant and the gun friend, who do not depart from the nobles and at the house and at the time of the expedition. The prisoner, enters into the service of the chef together with the ones who belong to him. Most of them become prisoners and comrade-in-arm.

Thus, as in the Eurasian steppes, gauze-flock units are formed around the alpine, and each of them operates in a region of the end. Osman Gazi, at the beginning, was one of those alps. The feature that made him a distinguished among the others is Sheikh Ede-Bali, who came to the tip as a caliph of a priest; Contemporary Byzantine historian Pachymeres introduces Osman as the most assertive leader among those who flock against Byzantine lands. In the tip, veterans, alps, go under the flag of the most successful leader in the booty expeditions.

In the military-social system during the period of Osman Ghazi, he appears as a sovereign institution such as guarding / companionship and alps (5, p.23-25).

On the other hand, it is possible to talk about a pragmatic social-ethical system that regulates the whole social life of the Anatolian Turkish people, including the three Turkmen societies, and a model organization based on it.

What's its relation with Futuwwa? When Osman seizes a region, he asks the people and the poor how to organize this country. As a person who knows Islamic law and Islamic institutions, provide guiding information. In this period, a large part of the foundations were given to the poor. In these records, we know that Turkmens settled in villages at this time. A group who settled in the village, according to the rules of Islam to imitate the lives of a village imam, a clergy needed (9, p.168-173). In this case, the imams of the poorest are the imams of this village.

In any corner of the world, there is no one to compare with the foreigners, to meet their needs and to compare them with the serious efforts of the tyrants and the police, or even to prevent them from

being persecuted. Ahî is a person who accepts the workers of his art, the unmarried young people and the ones who chose the single life and accept to be their leader (11, p.30-42). Ahi builds a lodge, paving it with carpet, oil lamps and other necessary ware. Those who are with him in the lodges, work during the day and after the afternoon prayer jointly bring their earnings, this money to buy fruits and other food to eat at the lodges. If a passenger arrives in the city on that day, they welcome him in the lodges, eat what they buy, and until the guest stays next to them. If a guest has not arrived, they eat the food together. The next day he goes to his work and after midnight he brings together the money that they earn jointly. Members of the lodges fitean, their heads, as we said earlier, is called ahi. Şîraz and İsfahan people are comparable to them in terms of their behavior, but they show more compassion, affinity and respect to the passengers (8, p.318).

Ibn Battuta counts Denizli (Tonguzlu) among the major cities of Anatolia, where most Greek women mention famous embroidered cotton fabrics. Among the other major cities, Konya visited the large avenues and tradesmen in the bazaar. She is a woman of religion in Konya. Aksaray, famous for the carpets sought in foreign countries until China, introduces itself as ket one of the most beautiful and wealthy cities of Anatolia.

Ibn Battuta heard that Mehmed the Sultan of Birgi had gone up to the highlands every summer because of the heat. There he saw him sitting in a typical Turkmen tent, and when they landed in the city, he was a guest in his palace. In the palace, which attracted the admiration of the Arab traveler, he saw twenty Greek sovereigns with his silk libas, and he was presented with sherbet in gold and silver pots. The Sultan's doctor was a Jew. The Sultan visited the Arab traveler surrounded by the ulema and asked about the hadiths (2, p.419-420).

The order of the highland continued in the Ottoman period. The Western orientalists, who are in a hurry to draw conclusions, conclude that even in Orhan's period, the Ottomans were nomadic. It is probable that the information provided by Osman Ghazi in Söküd, Karacahisar and Yenişehir the principal centers of Islam, that he lived in the city

during his years, and that his family had settled in Bilecik. To sum up, Ibn Battuta depicts the Western-Anatolian principalities towards 1334 as a well-organized society with a Muslim-dominated population with markets and religious-social institutions under the sultan's rule. In some areas, it indicates that there is no security due to bandits.

What are their roles in the establishment of Ottoman State? The rules of morality, namely certain moral and behavioral rules, have determined the national character of the Anatolian Turkish people for centuries. Today, the characteristics of social anthropologists on the behaviors of ordinary Turkish people in Turkish villages and towns, extraordinary hospitality, help to those who are in power, self-sacrifice and solidarity, working together in the field called work, respecting the elder, theft, sexual harassment and bad word against someone else Careful avoidance (hand, waist, language), bravery and mercilessness are all ideal human attributes that are indoctrinated in *fütüvvetnâmes*. In the villages, young people gather at night or in the guest room and learn the rules of these futuvvet (12, p.133-134). In this sense, guest rooms are reminiscent of old lodges. It has determined the behaviors of the shopkeepers, which constitute the majority of the population and urban population; in moral lodges, young workers were given moral training that required tradesmen such as humility, social solidarity, devotion and obedience to the master. Because the Ottoman crafts were learned by the apprentice-master-masters' training, the bourgeois bourgeoisie fulfilled the basic moral function of the social- economic structure (3, p.3; 4, p.13).

The city and the small city economy, which did not send goods to the foreign market, determined the organization of Ottoman tradesmen and ethical conditions. In the small city, the production of local goods would have to be tailored to the needs of the city. Demand is limited, so the overproduction price will drop and the trades will be damaged. Defective production leads to an increase in price and to the detriment of the consumer. Therefore, it is necessary to adjust the production according to the population of the city. These conditions determine the basic economic system of the tradesmen in the town. In

the medieval trades organization, the number of each class of commodity producers, namely the production, is adjusted to the population of the city. For example, 10 bakers were allowed in Beypazarı and 150 masters were allowed in Istanbul. When the demand increases, smuggled craftsmen appear in the suburbs called seats. The trades resort to the state to prohibit these leaks. After the selection of tradesmen, tradesmen were approved by the pâdishah (12, p.133-134). The government generally supported the tradesmen. In this way, there was a strong cooperation between the tradesmen and the state. Before the Ottoman Empire, this function was carried out by strong wealthy fathers who were the leaders in the city (11, p.30-42). During the Ottoman period, the state determined the quality of goods and increased its control with the supervision of the market. However, tradesmen have maintained their internal orders; every craftsman would choose his own masters and administrators.

The foundation records show that many religious lodges were established early in the Ottoman Empire (6, p.444; 7). As the Seljuk sultans lost political power and control in the country under the rule of Mogol, the people in the cities were burdened with public security responsibilities, not only in the economic-social life. Ibn Battuta witnessed that in some big cities he was acting like a sultan.

Conclusion. To sum up, Turkmen people under the pressure of Moghol and its puppet Seljuk state, struggled in order to find the way to maintain their existence. Simultaneously, emergence of new ideology played an important role to congregate this population against the mutual enemy. After the dissolution of these states, the aim of fighting against Christianity for protecting Muslim nations, was the power which kept this union together as a state. In the future steps, Ghaza ideology will be replaced by the policy which served for the sake of bureaucracy.

REFERENCES:

1. Ágoston Gábor. "Introduction", p.xxv-xxxvi / In Ágoston Gábor, Bruce Masters. Encyclopedia of the Ottoman Empire. New York,

Facts On File, 2009, p.650. Available from: http://psi424.cankaya.edu.tr/uploads/files/Agoston%20and%20Masters,%20Enc%20of%20Ott%20Empire.PDF [Accessed: 04.04.2019].
2. Gibb H.A.R. The travels of Ibn Battuta. A.D.1325-1354. Vol.2. Cambridge University Press, 1962, p.419-420.
3. Imber Colin. The Ottoman Empire, 1300-1650: The Structure of Power (2 ed.). New York: Palgrave Macmillan, 2009, p.428.
4. Stanford J.Shaw. History of the Ottoman Empire and Modern Turkey: Volume 1, Empire of the Gazis: The Rise and Decline of the Ottoman Empire 1280-1808. Cambridge University Press, 1976, vol.1, p.368. Available from: https://books.google.az/books?id=E9-YfgVZDBkC&pg=PR3&hl=ru&source=gbs_selected_pages&cad=2#v=onepage&q&f=false [Accessed: 04.04.2019].
5. Ahilik Ansiklopedisi, Volume I, Ankara, Atalay Matbaacılık, 2014, p.465. Available from: https://www.academia.edu/30456661/Ahilik_Ansiklopedisi_I_Yay%C4%B1n_Kurulu_%C3%9Cyesi_Ankara_2014 [Accessed: 04.04.2019].
6. Kermeli Eugenia. "Osman I", p.444-445 / In Ágoston, Gábor; Bruce Masters. Encyclopedia of the Ottoman Empire. New York, Facts On File, 2009, p.650. Available from: http://psi424.cankaya.edu.tr/uploads/files/Agoston%20and%20Masters,%20Enc%20of%20Ott%20Empire.PDF [Accessed: 04.04.2019].
7. Ottoman Empire". Oxford Islamic Studies. 6 May 2008.
8. Douglas A. A History of the Ottoman Empire. New York, Cambridge University Press, 2016, p.412.
9. Ahilik Ansiklopedisi, Volume II, Ankara, Atalay Matbaacılık, 2014, p.447. Available from: https://www.academia.edu/30456683/Ahilik_Ansiklopedisi_II_Yay%C4%B1n_Kurulu_%C3%9Cyesi_Ankara_2014 [Accessed: 04.04.2019].
10. Cagatay Neşet. Bir Turk Kurumu olan Ahilik. Ankara,Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1989, s.269.

11. Halil Inalcik. Devleti-Aliyye. Ankara, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2009, p.377. Available from: https://www.academia.edu/17427648/Devlet-i_Aliyye [Accessed: 04.04.2019].

12. Vladimirtsov B.Y. Mogollarin Ictimai teskilati: Moğol göçebe feodalizmi. Çev.: Abdulkadır İnan. Ankara, Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1994, s.338.

Gülər BAYRAMLI

Bakı Dövlət Universitetinin məzunu

OSMANLI DÖVLƏTİNİN YARANMASINDA QƏZA VƏ AHİLİYİN ROLU

Osmanlı dövlətinin əsası Anadolunun mürəkkəb ictimai-siyasi hadisələr yaşadığı bir dövrdə - XIII əsrdə qoyuldusa da, dövlətin quruluculuğu prosesi XV əsrə qədər davam etdi. Dövlətin quruculuğunda bir çox digər amillərlə yanaşı Qəza və Ahilik ideyaları da mühüm əhəmiyyətə malik olmuşdular. Hazırki məqalədə Qəza və Ahilik ideyalarının meydana çıxması, mahiyyəti və dövlətin qurulmasındakı yeri və rolu haqqında məsələlərdən bəhs edilmişdir.

Гюлар БАЙРАМЛЫ

Выпусница

Бакинского Государственного Университета

РОЛЬ ГАЗА И АХИЗМА В ФОРМИРОВАНИИ ОСМАНСКОГО ГОСУДАРСТВА

Основание Османской империи продолжалось в XIII веке, когда Анатолия переживала сложные общественно-политические события, но процесс государственного строительства продолжался вплоть до XV века. В строительстве государства, помимо многих других факторов, идеи Газа и Ахизм имели важное значение. Настоящая статья посвящена появлению идей Газа и Ахизм, их роли и месту в становлении государства.

Arnold BARAŃSKI
Eurasian Studies
University of Warsaw
E-mail: arnold.baranski@student.uw.edu.pl

AZERBAIJAN AFTER 2014 – PARTIAL DIVERSIFICATION OF THE ECONOMY

Scientific Advisor:
Dr. Nargiz Akhundova
Coordinator of the Centre for Azerbaijani Studies
at Warsaw University

Açar sözlər: Əsrin Müqaviləsi, Xəzər Dənizi, Neft Ehtiyatları, Təbii qaz, Turism
Ключевые слова: Контракт века, Каспийское море, Нефтяные Ресурсы, Естественный Газ, Туризм
Key words: Contract of the Century, Caspian Sea, Oil Resources, Natural Gas, Tourism

The world was surprised by the sharp fall in oil prices in 2014. Prices dropped by 50%, from 112 to just under 60 dollars within 6 months (1). The persistence of low prices in the following year caused serious problems in countries whose economy was based on the extraction and processing of energy resources. Azerbaijan, among others, is such a country. The year 2014 was a significant year for this country because it led to structural changes in the economy.

Azerbaijan has large deposits of oil and natural gas whose mining contributed to the rapid development of the country. It is estimated that oil resources amount to approximately 1.6-1.9 billion tons, and natural gas 1.37 tons m³. In addition, additional deposits are located in the bottom of the Caspian Sea, thanks to which Azerbaijan can boast one of the largest resources in the world. The estimated number of known deposits of both crude oil and natural gas is on the rise. According to the Ministry of Economy and Development of the Republic of Azerbaijan, oil fields in the 1990s amounted to 511 million tonnes and natural gas 160 billion m³. In 2010, known depo-

sits were much larger and amounted to: 1.2 billion tonnes of crude oil and 3 billion m³ of natural gas (2, s.4). In addition to these deposits, the territory of Azerbaijan includes: non-ferrous metals, iron ores, and rock salt. In 1994, President Heydar Aliyev signed a "Contract of the century" with foreign companies, in which the issue of oil extraction and sale was regulated (3, s.266). 80% of profits from the sale of crude oil were received by Azerbaijan. Surplus profits were paid into the Azerbaijan State Prosperity Fund (another common name is the State Petroleum Fund of the Republic of Azerbaijan). The country developed dynamically - at the beginning of the 21st century thanks to the efficient policy of President Heydar Aliyev. The GDP growth rate was over 10% per annum and it kept growing reaching a record result in 2006 - around 35%. This result was unique on a global scale. What is interesting, even without taking into account the export of natural resources, the economic growth would be over 10%, which is still a very good result (4). The global crisis of 2008 managed to survive without major problems thanks to this. Azerbaijan carried out structural reforms from the beginning of the nineties, which were modeled on other countries, but at the same time the local conditions and specifics were taken into account, thanks to which Azerbaijan was the leader of development among the countries of the Commonwealth of Independent States. The oil production increased from 2003 to 2010 - around 15 million tons were extracted in 2003, as early as in 2007, 42 million tons were extracted, and in 2010 a further 8 million tons more. After 2010, the volume of oil extracted dropped to around 43-45 million tonnes. Such quantities significantly exceeded domestic demand, thanks to which the country could sell the raw material and obtain huge revenues. At the same time, the importance of revenues from the sale of this raw material increased. Profits generated 50% of GDP and accounted for 70% of budget revenues in 2013 (5).

The production of natural gas grew in the first decade of the 21st century also. Despite the increase in production, until 2005 the amount of natural gas extracted did not satisfy domestic needs. After

that, there was an intense increase in natural gas production exceeding domestic demand, which made it possible to export the raw material. The production of natural gas over the years was as follows: 2003 - 5.5 bcm (domestic demand was around 11 bcm a year), 2005 - 6.5 bcm, 2008 - 23 bcm, 2012 - 27 bcm. Another important branch of the economy is the construction industry. This is especially apparent from the capital of Azerbaijan, Baku, which may seem like a huge construction site. Both high-rise office buildings and residential buildings (blocks and tenement houses) are being built in the city. The construction is on a large scale, for example, in Baku, from scratch, a completely new district "Ağ Şəhər" (White City) is created, which is being built on the site of the old part of the city called "Black City". The construction sector accounts for around 10% of GDP.

As it was mentioned earlier, in 2014 the prices of crude oil on global markets dropped significantly. Additionally, in the following year, such prices were maintained, which caused serious problems in Azerbaijan. GDP growth has fallen to a few percent and has been stable for several years. What is more, GDP growth was even negative and amounted to -3% in 2016 (6). There were two devaluetions of the manat the year before and the release of its exchange rate, as a result of which the value of the currency dropped by more than 50% from over PLN 4 to about PLN 2.20. The residents began a rapid exchange of cash for dollars, and the government canceled the licenses of exchange offices that were frequent in Azerbaijan at the same time. The exchange of cash could only take place at banks and at the airport. The inflation increased to over 10% per year, which resulted in a rise in the prices of all articles and a reduction in imports. Due to currency devaluation and high level of goods import (for example, 70% of food is imported, and import of medicines and clothes reaches even more than 90%), prices rose sharply. The devaluation of the currency caused a intensive slowdown in the economy, many investments stopped day by day. There was a problem of a budget hole, a decline in agricultural and industrial production. At the same time, the number of unpaid loans increased. Despite the difficult eco-

nomic situation, the Azerbaijani government managed to overcome the situation and after 2016 there was a slow GDP growth. The state fund, which provided money surpluses that helped overcome the tragic situation, helped to get out of the crisis gradually.

The dangerous situation that took place in 2014 and the following years prompted the country to reflect on its own economic situation and take certain steps. Above all, it was decided to partially diversify the economy with the still dominant branch of energy resources, but the share of this branch in the structure of the economy was to be reduced. Azerbaijan drew attention to its tourist potential (each year, the number of tourists visiting this country is constantly increasing and in 2017 it amounted to two and a half million people) and decided to develop tourism. There was introduced a new, much easier visa system in 2017. Currently, the visa is much cheaper (instead of 60 euros it costs $ 20), its preparation is shorter (lasts up to 3 days) and can be done online (visa is not even required to obtain a visa, simply scan the passport page with the data persons). Thanks to this, many new hotels and hostels appeared in Baku itself, which gave hope for increasing the income of ordinary citizens.

The President Ilhan Aliyev announced a plan of reform assuming the diversification of the economy in 2016. The plan was to reform the economy, and the funds for these reforms were to be taken from the sale of energy resources (oil and natural gas). The President stressed the eight most important areas that were to improve the economy. These are: "the oil and gas industry, including processing and the chemical department, agriculture, production for the internal market, as well as the engineering industry. In the non-production sphere, two sectors of specialized services come to the fore, namely tourism, logistics and transport" (7). Also, telecommunications and finance have been developed. An additional goal is to attract foreign investors. At the same time, Azerbaijan is conducting accession negotiations with the World Trade Organization.

In order to keep the economic development stable, Azerbaijan has to switch to an innovative economy that will be able to compete

with global economies. Such activities have made Azerbaijan interested in the development of renewable energy - there are several pilot "power plants" in the country that produce electricity using solar and wind energy. In addition, the power plant was created in Baku in 2012, which receives energy by burning communal waste (among other things, it managed to control the amount of garbage in Baku, which has about 2 million inhabitants, but unofficially more than 1/3 of Azerbaijan residents are possible to live there) (8).

Azerbaijan has taken steps to create an information society with the introduction of modern information and communication technologies. This is the right direction of development, because according to data provided by the Boston Consulting Group, projects related to information and communication technologies bring economic benefits to the state - if the availability of the Internet will increase by 10%, the GDP will increase from 1 to 2% (9, s.260). The information and communication sector is the second best developing branch of the economy in Azerbaijan, after the sector related to energy resources. The value of this branch generates around 3.5% of GDP and is constantly increasing. If the growth rate is maintained Azerbaijan has a chance to become an exporter of information and communication technologies. The information and technological sector has a high potential and supports the development of other branches of the economy.

Azerbaijani society can be called a consumer society, meaning one in which people focus on satisfying their own needs by acquiring consumer goods. Such a society needs advanced communication and information services so that they can realize their own needs, for example payment needs.

Also in this sector, Azerbaijan is modeled on other, more experienced countries, but it takes into account its own native specifics, thanks to which new services are more adapted to the market and modern services accepted by the population. Such actions bring benefits to the state economy - within 8 years (from 2005 to 2013) profits from this sector have more than tripled. In order for the sector to continue to develop, appropriate legal regulations are needed to ensure

proper development, but also protection, which is why the government passed the relevant laws and implements further strategies. One of the strategies adopted in 2013 is the National Strategy for the Development of the Information Society in the Republic of Azerbaijan for 2014-2020, which emphasizes the country's development through, above all, the development of non-energy economy, i.e. development through the diversification of the economy. Modern technologies, including information and communication technologies, are also to be developed. All this is to contribute to the development of a modern society. To this end, new enterprises are to be created and a current enterprises are modified, and industrial parks are to be established in which modern technologies will be used, and the products manufactured will be competitive on global markets (10, s.13).

The information and communication technologies are also to be used in the branches of energy resource management. In the era of progressive digitization and robotization, this part of the economy will become more modern and more efficient. This will ensure a more efficient operation.

By and large, the information and communication technology sector was developing dynamically over the years 2003-2013 and its share was systematically growing in the GDP structure reaching 1.7% of GDP. Considering only petrochemical GDP, the share was even larger and amounted to around 3.5% of GDP. The level of investments also increased to USD 2.5 billion (2.2% of total investments in Azerbaijan), of which only 28% of investments were made by the state. This means a high level of private investment, in which foreign investors played a major role (9, s.260).

The telecommunications services are dynamically developing sector. The state tries to meet the needs of a society that is passionate about modern technologies related to mobile telephony and the Internet. In Azerbaijan, all kinds of smartphone applications for contacting, acquiring and sharing information are popular. There are dynamic changes on the market, new systems and new services are introduced (such as offering several services in one package), which companies

want to attract customers to. In Azerbaijan, the internet has grown, has become widely available, and the price has become reasonable. The quality has also improved. The authorities have focused on the further development of the Internet, especially in the areas which until now had no access to fast connections. Universal internet accessibility is to be used to introduce modern electronic services at the level of developed countries. In order to implement the plans, the government decided to develop high speed broadband Internet and decided to create a network of optical fibers in many regions of the country. The Internet, also available on mobile phones and smartphones, led to the digitization of the society. The communicators and social networks such as "WhatsApp" became popular, which caused a drop in the number of traditional telephony. The Azerbaijan government has the highest rate of internet users' density among all the Commonwealth of Independent States. The users' density was 70% in 2013, and in 2017 it was 8% higher. In the ranking of countries in terms of user density, Azerbaijan occupies 56 positions, and its index is one of the highest in the world and exceeds such countries as: Russia (76%), Slovenia (72%) and even Poland (72%). The widespread availability of the Internet and related services led to a fall in prices. The average internet price is around 20% of the average wage in developing countries. In Azerbaijan, the price of the Internet is only about 3-6% of the average salary - for example, I will use the data from February 2019. One of the most popular cellular networks offers an unlimited internet package for the price of 30 manats (PLN 68), which, with an average remuneration of 540 manats (PLN 1,220), constitutes 5.5% of remuneration (11). The development and dissemination of the Internet enabled the Azerbaijani government to introduce new services. In order to improve the quality of life of citizens, Azerbaijan set up a completely new system "ASAN service" (in Azerbaijani "ASAN xidmət") (12). The new service aims at facilitating the settlement of citizen services in one place at a high level. The system served 28 million applications in 2018, which is almost three times the number of Azerbaijani residents. In order to further digitalise the society, the "National Computer" project was imple-

mented, aimed at supporting families and institutions that could not afford to buy computers. As part of the program, applicants were able to purchase a computer at prices lower by 25-40% of market prices, and could receive a non-interest bearing loan for the rest of the computer. The program was successful and by 2015 the purchase of 25,000 computers was financed (13).

The development of information and communication technologies, apart from significant improvements, also brought new problems. One of such problems has become the need for suitably qualified staff. Despite the emergence of new majors at universities and the education of Azerbaijani students at foreign universities, Azerbaijan is still lacking adequate staff. It is problematic to solve the situation, because Azerbaijan suffers from the outflow of qualified staff abroad. In order to improve the situation on the domestic market, a number of activities have been undertaken to educate the relevant staff and maintain this staff in the country while attracting foreign specialists. A "Park of High Technologies" was created in Baku, whose tasks include: "stimulating the development of information and communication technologies in the economy and increasing the competitiveness of the domestic technology market, development of ICT based on modern scientific and technological achievements, creating modern infrastructure for further research and development and implementation new technologies in the country" (14). All activities are aimed at further development of society while at the same time developing the economic state.

To wrap up, Azerbaijan is on the right way to modify its economy. Natural resources are still very important element in the economy of the country, but by diversifying the economy, Azerbaijan will be able to avoid problems that have hit it earlier. Also at the same time it will ensure it further development.

BİBLİOGRAPHY:

1. Krzysztof Kolany. Ropa „czarnym łabędziem”roku 2014 / Bankier.rl, 2014-12-18. Available from: https://www.bankier.pl/wiadomosc/Ropa-czarnym-labedziem-roku-

2014-7228026.html [Accessed: 17.04.2019].
2. International Ecoenergy Academy, Azerbaijan national case study for promoting energy efficiency investment. An analysis of the Policy Reform Impact on Sustainable Energy Use in Buildings. United Nations, Baku 2013.
3. Konrad Zasztowt. Aspekt energetyczny polityki zagranicznej Azerbejdżanu wobec państw regionu Kaukazu Południowego i Morza Kaspijskiego // Bezpieczeństwo Narodowe, I-II – 2008 / 7-8, p.265-280.
4. Rekordowy wzrost PKB Azerbejdżanu / Puls Biznesu, 19-06-2007. Available from: https://www.pb.pl/rekordowy-wzrost-pkb-azerbejdzanu-376298 [Accessed: 17.04.2019].
5. Pisz M. Uwarunkowania i przejawy rozwoju ekonomicznego Azerbejdżanu w ostatnich dziesięciu latach. Materiały II konferencji Naukowej, Warszawa 2013.
6. Azerbejdżan – Roczne Tempo Wzrostu PKB / Trading Economics. Available from: https://pl.tradingeconomics.com/azerbaijan/gdp-growth-annual [Accessed: 17.04.2019].
7. Robert Cheda. Wyzwania Azerbejdżanu / Gazeta Finansowa, 25 wrzesien 2016. Available from: https://gf24.pl/wydarzenia/swiat/item/311-wyzwania-azerbejdzanu [Accessed: 17.04.2019].
8. Dubrawski J.M. (tłum.) Azerbejdżan - kraj, który powinien stwarzać więcej możliwości dla swojego rozwoju, Energetyka, 10/2017.
9. Agazade R. Kształtowanie społeczeństwa informacyjnego w Azerbejdżanie. [w:] Materiały III Konferencji Naukowej Azerbejdżan-Polska, Warszawa 2014.
10. Azerbaijan ICT Environment, Innovation Policies & international Cooperation / EECA CLUSTER, p.22. Available from: https://eeca-ict.eu/images/uploads/pdf/EECA_counires_reports_NEW/ICT-Env_Inno-policies_and_Inter-coop_report_AZERBAIJAN.pdf [Accessed: 17.04.2019].
11. Azerbejdżan – Przeciętne Wynagrodzenia / Trading Economics. Available from: https://pl.tradingeconomics.com/azerbaijan/wages

[Accessed: 17.04.2019].
12. The acronym "ASAN" means "Azerbaijan Service and Assessment Network". In Azerbaijani, the word "asan" means "easy" and "simple". The name should refer to the way of handling matters that should be: efficient, transparent, comfortable, polite and innovative.
13. National Computer / Website of The Ministry of Transport, Communications and High Technologies of The Republic of Azerbaijan. Available from: http://mincom.gov.az/en/view/pages/50/ [Accessed: 17.04.2019].
14. High Tech Park / Website of The Ministry of Transport, Communications and High Technologies of The Republic of Azerbaijan. Available from: http://mincom.gov.az/en/view/organization/2/ [Accessed: 17.04.2019].

Arnold BARANSKI
Varşava Avrasiya Araşdırmaları Universiteti

AZƏRBAYCAN 2014-cü İLDƏN SONRA – İQTİSADİYYATIN QİSMƏN DİVERSİFİKASİYASI

Məqalədə 2014-cü ildən sonra Azərbaycan iqtisadiyyatının qismən diversifikasiyası məsələləri araşdırırlır. Qeyd edilən mülahizələrə əsasən Azərbaycanın iqtisadi modifikasıyaya aparan doğru yolda olması barədə nəticə çıxarmaq mümkündür. Təbii sərvətlər ölkə iqtisadiyyatının mühüm bir hissəsi olaraq hələ də qalmaqdadır. Amma öz iqtisadiyyatını diversifikasiya etməklə Azərbaycan keçmişdə üzləşdiyi problemlərdən xilas ola bilər. Eyni zamanda iqtisadiyyatın diversifikasiyası ölkənin gələcək inkişafının təmin edilməsi üçün əlverişli şərait yaradacaqdır.

Арнольд БАРАНСКИ
Варшавский Университет Евразийских исследований

АЗЕРБАЙДЖАН ПОСЛЕ 2014 ГОДА – ЧАСТИЧНАЯ ДИВЕРСИФИКАЦИЯ ЭКОНОМИКИ

В статье исследуется процесс частичной диверсификации экономики Азербайджана. В свете вышеизложенного исследова-

ния можно заключить, что Азербайджан находится на верном пути к модификации своей экономики. Природные ресурсы попрежнему являются очень важным элементом в экономике страны, но, диверсифицировав экономику, Азербайджан сможет избежать проблем, с которыми он столкнулся ранее. Одновременно диверсификация экономики создаст благоприятные условия для обеспечения его дальнейшего развития.

Katarzyna KWIATKOWSKA
University of Warsaw
the Faculty of Oriental Studies
E-mail: kasiakwiatkowska97@gmail.com

THE PLACE OF CUISINE IN THE NATIONAL CULTURES/ AZERBAIJAN: TRADITIONS AND MODERNITY

Scientific Advisor:
Dr. Nargiz Akhundova
Coordinator of the Centre for Azerbaijani Studies
at Warsaw University

Açar sözlər: Azərbaycan gonaqpərvərliyi, Evliya Çelebi, ənənələr, Aleksandr Duma, səyahətlər, adətlər
Ключевые слова: азербайджанское гостеприимство, Эвлийа Челеби, обычаи, Александр Дюма, путешествия, обряды
Key words: Azerbaijani hospitality, Evliya Celebi, customs, Alexandre Dumas, travels, rituals

Introduction. Does the food fulfill only the basic factor in our life? Could it be a way of communications to make a decisions or situations in which we express a given view? What does the culture of manners at the table means in Azerbaijani? These issues we are going to discuss in the article.

Food leads one of the most important role in every being's life in the world. It's doesn't only significance of survive but it takes very important part of our social and political lives. Throughout history, food has been a major part of every culture. It is not only a constant term which plays a basic role with no importance.

Claude Levi-Strauss observed: „It has never been sufficiently emphasized [that cooking] is with language a truly universal form of human activity: If there is no society without language, nor is there any which does not cook in some manner at least some of it is a food" (1, p.140). Food is an exploration that is rich with the meaning. One of it is to show a form of communication. Beyond merely nouri-

shing the body, what we eat and with whom we eat can strengthen the bonds between individuals, communities, and even countries. In particular in such countries as Azerbaijan food plays a large part in defining family roles, traditions and rules. It give us a chance to discover attitudes, practices, and rituals, it sheds light on our beliefs about other cultures and ourselves.

Some types of food as a symbols of Azerbaijani culture. A French literary theorist Roland Gérard Barthes claims that food it's not only a collection of products that can be used for statistical or nutritional studies . It is also, and at the same time a system of anthropologically speaking, a body of images, a protocol of usages, situations, and behavior. Food sums up and transmits a situations, it constitutes an information and signifies. That is to say that it is not just an indicator of a set of more or less conscious motivation, but that is a real sign perhaps the functional unit of system of communication. Substances, techniques of preparation, habits, all of them become part of system of differences in signification, and as soon as this happens, we have communication by way of food.

He shows occurs about how much strong is a connection between culture and food. As an example presented sugar influence on American's culture. Sugar had affected so much on people's lives that it even has started pass through theirs daily lives for example as a song.

Similar convergence can be seen in the culture of Azerbaijan.

Pomegranate is considered as a symbol of Azerbaijan. A citizens of this country treats this rich fruit with all respect and admiration. For them a pomegranate is not just kind of food which plays a role as supplementing food demand. For Azerbaijan's Believers in Islam this fruit has meaning because of mention in Holy Quran. The city Goychay is known from immemorial times as pomegranate paradise and as the place of annually held a festival devoted to pomegranate. The aspect of the significance of this fruit is manifested in almost every field of Azerbaijani culture. Many songs, poems even books have been written. What's more a pomegranate fruit appears in

daily style of clothing for example as a jewelry and it is used in national ornaments. Pomegranate is not just a fruit it is a strong symbol which is related with the culture of Azerbaijan, and at the same time shows to amalgamating in one common symbol of tradition and the beauty of the country.

Food serves as a sign not only for a basic organism needs, but also for situations. It is the way of life which is emphasized much more than expressed by it. To eat is the behavior that develops beyond it is own end, replacing, summing up and signalizing other behaviors, and it is the precisely that's why these reasons confirms that it is a sign. In the past only festive occasions were signalized by food in any positive and organized manner.

Barthes says that coffee, for example, became associated more with the idea of taking a break than with it is effect on the nervous system as it was originally founded. We can see an analogous situation in the culture of Azerbaijan.

Food in the wedding customs of Azerbaijani people

a) Drinking a tea. Probably the tea plant originated in regions around southwest China, Tibet, and Northern India. Chinese traders may have traveled throughout these regions often and encountered people chewing tea leaves for medicinal purposes. Drinking tea is common in countries such as Azerbaijan Turkey. According to the drinking tea in Azerbaijan, we can notice how important it is in the tradition of serving tea in the right way in such situations as betrothal.

In the day of engagement's decision the relatives of the future groom come to the future bride's house again. The father of the man asks for the girl's father's answer. If he gives his consent, tea with sugar is served and the new relatives congratulate each other and they drink sweet tea. After a sweet tea, the young couple is invited in and introduced to each other's parents. However, if the girl and her family are against this marriage, unsweetened tea is served, which is the sign of their rejection. It ties all in with claim about food as a situation. What’s more is very noticeable that the original use of the

substances has changed at the turn of the centuries and has penetrated into the culture and important traditions of peoples.

b) Food as a code. Using the information and claims Claude Levi Strauss gives us in the book "The Raw and the Cooked" We are able to say that he thought about food as a code which represents a set of symbols and can express the patterns about interpersonal relations.

Sugar is one of the oldest substances that plays a role in culture to the present day but not only in America's culture but was appreciated by Azerbaijan as well, probably because of Arabic invasions. Arabs entrepreneurs adopted sugar production techniques from India and expanded the industry. Arabs in some cases set up large plantations equipped with on-site sugar mills or refineries. Sugar among the ancient Greeks and Romans, functioned as medicine, and not as a food. For example, the Greek physician Dioscorides in the 1st century AD wrote: "There is a kind of honey that was called sakcharon found in reeds in India and Eudaimon Arabia similar in consistency to salt" (2, Prologue). Pliny the the same as the drink to relieve painful bladder and kidneys. Elder, a 1st-century AD Roman, also described sugar as medicinal. Sugar is made in Arabia as well, but it is a kind of honey in cane, white as gum, and it crunches between the teeth. It comes in the size of a hazelnut. Sugar is used only for medical purpose. For centuries until relatively recent sugar was sold in the so-called "sugar heads" or lumps of sugar with a conical shape and weight of several kilograms. In Azerbaijan, after the engagement, the couple is officially considered betrothed. A very important ritual in almost every society is giving and receiving gifts. Through giving gifts, people build mutual relationships. The bonds of trust, faith and dependence accompany us throughout our lives. Gifts can emphasize the uniqueness of certain situations. Gift giving has strong symbolic connotations. Lasting the discussions of possible wedding arrangements. The groom usually give presents to the bride. The presents, such as chocolates and national sweets, are usually put in the "khoncha" which is decorated with flowers, ribbons, and fancy wrap-

pings. Clothing, flowers, and small jewelry would also be among the gifts. One of the interesting gifts is a large sugar cone that is wrapped in colorful ribbons and is brought to the bride's household as a symbol of a sweet and easy life. The symbol of a gift, for example as sugar cone, is a code that is meant to convey to the young lady the good intentions of the groom and his intention towards her.

The table manners, rituals and the traditions of hospitality in the history of Azerbaijani culture. British anthropologist Mary Douglas is considering the issue of a meal together, the type of food and drink and the way it should be served. She believes that the type of meal consumed is connected with a strong relationship between the consuming people. The strongest ties exist in family relationships, although there are noticeable differences. How can we learn from „Azərbaycan qonaqpərvərliyi" by Shirin Bunyadova (3, pp.28, 38-49, 57).

One of the host arranged for a selection of meals to appear on his banquet table. The most important guest was placed at the head of the table. Next to him sat the elder of the house and other respected elders and people. Only adults could take part in conversation. It was not acceptable to talk too much at the table during banquets and all members had to know their place. According to Douglas's opinion, eating meals in a home atmosphere periodically divided into: daily, weekly and annual. She claims that in this cycle, one meal is distinguished. During the day it would be at the most likely dinner. In a week the most important dinner will be on Friday because this will give that day a religious character. In every culture, a menu is set, for example on Gurban Bayramı people take some sacrificial meat (usually lamb) to share with close relatives and neighbors. Dishes were built with particular attention to their appearance, beauty and comfort as a reflection of both the house owner's taste and his respect for a guest. The preparation of these food is a necessity and it is considered that maladjustment to this is, shows not having of respect and accordance with tradition and culture of a given country. The table on such occasions was laden with more delicious and abundant meals. The drinks

served were sherbet and ayran some cases, wine. The meals served at a banquet table were mainly of rice and meat, accompanied by herbs. Along with different types of sweetmeats, jams, fruits was served as a dessert. Şirin Bünyadova's book mention that: As a tradition says a man's best quality is generosity, demonstrated by his ability to lay a good table and give a banquet for visitors to his house. People say that a generous person's prosperity comes from Allah. A traveller Jenkinson was very pleasant greeted. He give us informations that as he came to Shemakha and had appointment with Abdull Khan they put on the floor the most expensive carpet and served the best tea for him. He writes about inviting to lunch and as a symbol of respect, he also was shown to a seat near the host. He doesn't used to sit with legs folded as it was in theirs custom. As soon as they realized the struggles, they brought a table especially for him. The table was full-filled of fruits and exceptional unusual dishes. Another one traveller was Evliya Celebi being in in Azerbaijan described his reception for one it was a table and a hospitality. He says that during the banquet, a kalamkari[1] was laid. There was many types of pilav, and were served soup, they had eaten tasty meals and had good conversation.

Such occasions as the communal feasting with the companion of rituals that we can see at the wedding reception and while eating a meal.

In some families, we can observe the order of activities performed, for example, what kind of food they take, they get the best or the largest portions, who cares about the table hygiene, setting guests can show us what the relationship is between the host and them.

One of such rituals in Azerbaijan and Muslim countries is washing hands before a meal and a pray. They refer to the principles of Shari'ah "hands should be washed and wiped with a towel before and after eating". A bowl, were brought to guests at the table. The guests washed their hands. After the first one of the guests, he was sitting on his right. After the meal, the guest was able to wash their

---

[1] *kalamkari is a type of hand-painted or block-printed cotton textile.*

hands. As a sign of respect is the host's underage daughters or sons pour the water onto the guests' hands. The host can do it for well for honored guests. They pronounce Allah's name and say "bismillah".

If different courses are brought to the table, Allah's name is mentioned separately every time.

The appreciation of music. While people eating they were supposed to listen to a music. They usually did not talk with each other. Shirin Bunyadova describes that even in tradition it was imposed to listen to music at banquets. We can see on many miniature paintings a place set especially for musicians. They prepared the place with the attention that the sound to carry properly through the rooms.

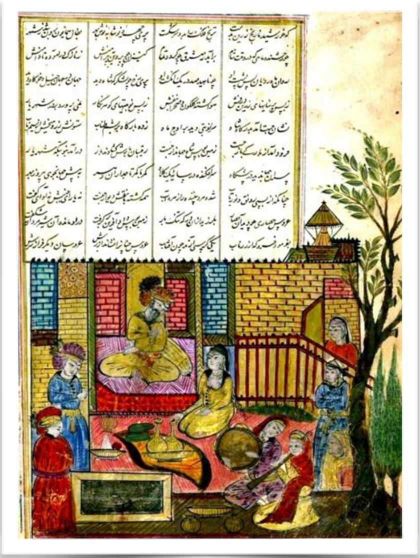

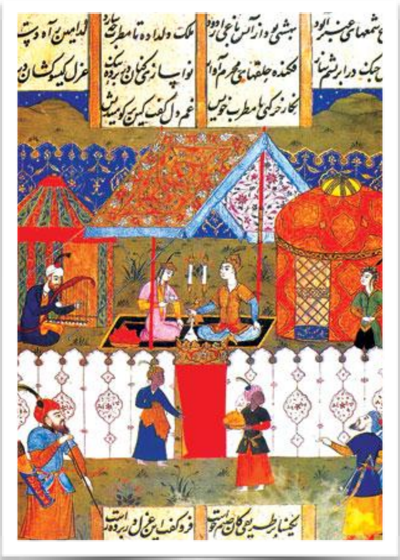

Azerbaijani's tradition shows infinite respect for a guest.

Even Alexandre Dumas mentioned: "If you knock on any door in Azerbaijan, or anywhere in the Caucasus, say that you're a foreigner and have no place to spend the night, the owner of the house will immediately give you his largest room. He and his family will move

to the small room. Moreover, during the week, two weeks, or the month that you stay in his house he will take care of you and will not let you want for anything” (4).

Emerging new culture. An important occurrence in modern Azerbaijan is also increasing popularity of the appreciation of coffee[2].

One of the most popular stimulants in the world and the main source of caffeine is Coffee, but… As we can consider from the history of drinks in Azerbaijani a coffee was not so appreciated by society. Originally coffee was used as a narcotic, especially remembered as a drink especially which helped an Ottoman’s soldiers to work up the courage in a war. However, everyone know that a tea became one of the trademarks recognizable for the Turk's culture.

Experts believe that the coffee market in Azerbaijan is one of the most promising. Annual consumption in Azerbaijan is 60.93 tons of coffee per year so it gives annual growth 7%, while the culture of coffee consumption in Azerbaijan is developing, as we can consider.

According to the latest WRI research, the average annual consumption of coffee in the world is 1.3 kg per capita. Brazil is considered the largest producer, Vietnam occupies the second place, and the third belongs to the law of Colombia.

In turn, the three largest coffee consumer countries are the:

1. Netherlands (2,412 cups per person per day on average),
2. Finland (1,848 cups per person per day)
3. Sweden (1,357 cups per person per day).

If you pay attention to the ten best global consumer countries, we can safely say that the world's main coffee lovers are considered Scandinavian to the Asia which is closing the list.

Azerbaijan ranks third on the list of coffee consumers, but from the very end of the list, second only to China and Nigeria. From the

** Coffee - a drink made of roasted and then ground or instantiated coffee beans, comes from Ethiopia*

78-80 counted countries. The Azerbaijani indicator of coffee consumption is 0.006 cups per person per day.

A large part of the consumer market depends on importers. The possibility of growing coffee in this climate is totally out of the question, despite of everything people do a lot to popularize and develop the coffee culture in Azerbaijani. In the short-term, some adjustment of the coffee market in Azerbaijan is possible due to the reduction / optimization of the total expenditure of the population, which began after the first devaluation and is currently related to the expectations of the new devaluation.

Undoubtedly, the increase in supply plays an important role in the growing popularity of coffee in Azerbaijan.

In 2015, 8% of the total population of Azerbaijan (including rural) aged from 15 to 55 years consumed coffee at least once a week, and for example in Baku, 16% of the population during the last 4 weeks consumed coffee in cafes and / or other café where coffee is served.

These are the results of the periodic study of the EatDrinkEntertain Index conducted in Azerbaijan by the SIAR Research and Consulting Group.

For comparison, ten years ago coffee "for the last month" was consumed only by 3% of the population (results of the periodic lifestyle survey SIAR2005), and tea "during the last week" consumed about 100% of the population. And there was a clear belief that the position of tea would not change.

The position of tea in Azerbaijan has not changed since the research, while the position of coffee has significantly increased.

The first modern cafe "Gloria Jeans Coffee" in Baku was opened in 2012, and in November 2015 this number increased to 6 objects of the well-known brand. In Baku there are 0.3 cafes per 100,000 inhabitants, Second position takes „Second Cup", and as a third Espressamente Illy.

The most popular cafes do not come from Azerbaijan, it's possible because there are a lot of Azerbaijan's objects that are not

registered as coffee (mentioned above came from Australia, Canada and Italy). There are even more cafes and restaurants that are not set up as cafes, but still offer this drink to visitors. In addition, coffee was also included in the menu McDonald's and KFC, which also indirectly indicates the growing popularity of the drink in Azerbaijan. And here, for justice, it should be noted that although cafes open in the regions of the country (for example London Coffee House in Sumgayit), the heart of market of cafe is situated in Baku.

The volume of sales from cafes is not published, and here the interesting indicator is the FourSquare data (FS), which are also analyzed under the EatDrinkEntertain Index. According to the FS best cafes in terms of the number of registered guests are:

1. Gloria Jean’s Coffees
2. Traveler’s Coffee
3. Second Cup 28 Mall

Jan Tadeusz Krusinski a Jesuit, orientalist and scientist and lover of coffee while he went for a missions in the East he describes his observations on Turkish coffee [5, p.188].

Pragmatographia de legitimo remove Turkish ambrosia contains practical advice on preparing and consuming coffee and to the impact of it. The main value of this work is the extensive documenttation of beliefs and practices connected with the consumption of this drink in the Ottoman empire and during the rule of the Safavid dynasty. Krusinski’s treatise also offers original observations drawn from his own understanding, gained as a result of his linguistic proficiency and long years of experience, including medical experience, in the East.Characteristic of his work is to describe the customs:

If you do not have something to snack on before coffee then pull a button off your clothing and swallow. This is most likely the etymology of expression kahvaltı – so, as it would be in our language pre-coffee.

Krusinski shows that coffee it is not given only to those who come to the Vizier. He also describe appetizers that can be consumed

with coffee, which gives the reader the chance to get to know the culinary world of the East. Coffee can also be eaten without any additional snacks. Moreover, the author claims that it is a drink consumed by all layers of society, including the rulers:

"*… Ehl-i irfan arasında zifayet biz bütün bir fincan ağır bir lüle keskin tütün*" (5, p.188).

Translation: "*… Among enlightened people it is customary to treat a guest witch a cup of strong coffee and pipe of tobacco*".

From the observation of this missionary, we can learn about appreciating coffee by Turks, how it should be prepared and how important it is in culture.

It is very important to emphasize the influence of time while Azerbaijan was under USSR control. Russia which issued a ban on establishing new businesses such as cafes and chain restaurants.

After the collapse of the USSR, when Azerbaijan regained the independence in 1991 year, also companies could grow, slowly gaining popularity and introducing new solutions, choices. This gives great opportunities for the development of the state, as we can notice Azerbaijan is constantly achieving better results as a modern country. We can also claim that that the interest in coffee and the culture of drinking has increased in contemporary Azerbaijan, but the actual level of consumption is not impressive. The culture of drinking tea has a definite advantage, tradition still outstrips a new influences of changes to culture.

Conclusion. Despite the constantly developing system and in flowing influences, cultures that reach this country, Azerbaijan is still able to embody the oldest traditions, sometimes the rules are changeable, but the importance and attachment to the oldest customs is still noticeable in the hearts of citizens. Tradition of celebrating at the table is de- pendent upon the culture, Food appears in our daily lives. It is worth to pay attention to the manner in which we behave and how others do it. Food has a blind spot for communication, and by the way of eating, manners at the table and food we are able to understand some intentions. In conclusion we can claim that food has a

one of the most important function in our culture and it is more than a providing basic nutrition need. The culture of Azerbaijan is a great example to show that. The consumption of products also changes, it is not a constant phenomenon, and with the country's groove, the customs in the society will change, but this country shows that's the traditions are still visible in some aspects of life.

BIBLIOGRAPHY:

1. Kathy Neustadt. Clambake: A history and celebration of an American tradition. Amherst: University of Massachusetts Press, 1992, p.227.
2. Sylvia Garib. Banjaras: Free Spirits in Hindi. Partridge Publishing Africa, 2016, p.147.
3. Şirin Bünyadova. Azərbaycan qonaqpərvərliyi. Bakı, Elm, 2005, s.152.
4. Alexandre Dumas. Voyage au Caucase. Paris, 1866
5. Anna Malecka. How Turks and Persians Drank Coffee: A Little-known Document of Social History by Father. J.T. Krusiński // Turkish Historical Review, 6 (2015), p.175-193.
6. Claude Levi-Strauss. The Raw and the Cooked / In «Mythologiques». Volume One, Chicago, University of Chicago Press, 1983, p.387.
7. Evliya Çelebi b. Derviş Mehemmed Zılli. Evliya Çelebi Seyahatnamesi. Hazırlayanlar: Robert Dankoff, Seyit Ali KahramanŞ Yücel Dalı. Yapı Kredi Yayınları, Altan Matbaacılık Ltd, s.446. Available from:
http://bizdosyalar.nevsehir.edu.tr/4614c6b6885a1f219d0b17a5311eda12/evliya-celebi-seyahatnamesi-yeni-baski-01---evliya-celebi.pdf [Accessed: 05.04.2019]
8. Mary Douglas. Deciphering a Meal, in Implicit Meanings: Essays in Anthropology. London & New York, Routledge, 1999, p.342
9. Roland Barthes. Toward a Psychosociology of Contemporary Food Consumption, p.28-32 / In Carole Counihan & Penny Van

Esterik. “Food and Culture: A Reader”. Second Edition. New York, Routledge, 2008, p.608.
10. A History Of Tea // Available from: https://www.peets.com/learn/history-of-tea [Accessed: 05.04.2019]
11. Aynur Jafarova. Special wedding ceremonies in Azerbaijan / AzerNews, 7 August 2014. Available from: https://www.azernews.az/culture/53450.html [Accessed: 02.03.2019]
12. Doç.Dr. Mahmut Tezcan. Eating Habits of the Turks and Their Associated Behaviors / Turkish Cultural Foundation.Turkish Cuisine. Available from: http://www.turkish-cuisine.org/culinary-culture-202/eating-habits-of-the-turks-199.html?PagingIndex=1 [Accessed: 28.02.2019].
13. Ашраф Гаджиев. Исследование SIAR Research: любят ли в Азербайджане кофе?/ SIAR Research: Does Azerbaijan Like Coffee? (name in English) / 1News, 29 September 2015. Available from: http://1news.az/news/issledovanie-siar-research-lyubyat-li-v-azerbaydzhane-kofe [Accessed: 06.04.2019].
14. Shirin Bunyadova. Hospitality in Azerbaijan / Visions of Azerbaijan, May-June 2010. Available from: http://www.visions.az/en/news/176/b718c66/ [Accessed: 12.02.2019].

Katarzyna KWIATKOWSKA
University of Warsaw

YEMƏK ANLAYIŞI XALQLARIN MƏDƏNİYƏTİNDƏ/ AZƏRBAYCAN: TARİX VƏ MUASSİRLİK

Məqalədə Azərbaycanın nümunəsindən yemək anlayışının xalqların mədəniyyətində yerindən bəhs edilir. Göstərilir ki, yemək mədəniyyəti xalqların həyatında vacib funksiyalardan birini yerinə yetirir. Əlbəttə ki, ərzaq istehlakının təbiəti vaxt keçdikcə dəyişir və ölkənin inkişafı ilə də cəmiyyətdə adətlər və ənənələr də dəyişir. Buna baxmayaraq, Azərbaycanın mədəniyyəti tarixi ənənələrin həyatın bir çox aspektində davam etdiyini göstərir.

Катарзина КВИАТКОВСКА
Факультет Востоковедения
Варшавского Университета

МЕСТО КУЛИНАРИИ В КУЛЬТУРЕ НАРОДОВ/ АЗЕРБАЙДЖАН: ИСТОРИЯ И СОВРЕМЕННОСТЬ

В статье, на примере Азербайджана, исследуется место кулинарии в культуре народов. Утверждается, что пища выполняет одну из самых важных функций в культуре. Безусловно, что со временем меняется и характер потребления продуктов, а с развитием страны меняются и обычаи в обществе. Тем не менее, культура Азербайджана ярко демонстрирует, что понятие традиций все еще сохраняется во многих аспектах жизни.

Çapa imzalanmışdır: 4.06.2019.
Kağız formatı: 60x84 1/16 Həcmi: 11,2 ç.v. Sayı: 200

Ləman poliqrafiya müəssisəsində hazır pozitivlərdən çap olunmuşdur

Çapa imzalanmışdır: 4.06.2019.
Kağız formatı: 60x84 1/16 Həcmi: 11,2 ç.v. Sayı: 200 ədəd

Ləman poliqrafiya mətbəəsində hazır pozitivlərdən çap olunmuşdur